

Ёшлар

ЎЗБЕКИСТОН ССР ЁЗУВЧИЛАР СОЮЗИНИНГ ОРГАНИ

ОЙЛИК
АДАБИЙ-
БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-
СИЕСИЙ
ЖУРНАЛ

Бош редактор:
Эркин ВОҲИДОВ

Редакцион коллегия:

Саид АҲМАД,
Эркин АЪЗАМОВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖУРАЕВА,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Фёдор КАМОЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Омон МАТЖОН,
Хайриддин СУЛТОНОВ
(масъул секретарь),
Худойберди ТУХТАБОЕВ,
Шароф УБАЙДУЛЛАЕВ,
Улмамбет ХУЖАНАЗАРОВ,
Урне ЭДЕМОВА,
Ўткир ҲОШИМОВ.

5

1983
ЙИЛ,
МАЙ

ТОШКЕНТ
Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий Комитетининг
«Ёш гвардия» нашриёти

МУНДАРИЖА

ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ 80 ЙИЛЛИГИГА

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ. Ўзбек халқининг ғурури.	4
Ваҳоб РҶЗИМАТОВ. Боқий умр	17
Гулчеҳра ЖҶРАЕВА. Шамчироқ.	20
ОЛМОС. Ёшлиқдай оташнафас.	30
Тилак ЖҶРА. «Ғайратларим куртак ёзди»	63

НАСР

Асад ДИЛМУРОДОВ. Ҳукм. Ҳико я.	11
Қамчибек КЕНЖА. Чимилдиқда берилган сўз.	23
Темур ПҶЛАТОВ. Шинаванда. Қисса.	31

НАЗМ

Ёқубжон АҲМАДЖОНОВ.	21
Улмас ЖАМОЛ	29

АДАБИЙ ДҶСТЛИК — АБАДИЙ ДҶСТЛИК

Турғон ТҶХТАМОВ. Эски тегирмон. Ҳико я.	65
---	----

ПУБЛИЦИСТИКА

Уктам УСМОНОВ. Вақт ғанимат, дўстлар!	8
---	---

САДОҚАТ

И. РАҲМОНОВ, Қ. СОБИРОВ. Дардинг билан яшай-ман, дунё!	49
--	----

ТАДҚИҚОТ, КАШФИЕТ, АХБОРОТ

Бамбер ГАСКОИН. Бобир ва унинг авлодлари.	73
---	----

ЕШЛИҚНИНГ АҚЛ ТИШИ

Қилич НУРМУҲАМЕДОВ. Сизга бўлмайди	78
Абдусамат АБДУЛҲАҚОВ. Танимади.	79
Қувноқ ҚИТМИРНИНГ ёндафтаридан.	79

*Ленин мукофоти лауреати,
атокли ўзбек шоири
ҒАФУР ҒУЛОМ туғилган
кунга 80 йил тўлди*

*Мен ўзбек шоириман,
Ўз халқимнинг тилиман
Қалбим буюргангани
Айтиб келдим ҳамиша.
Ленин парваришини
Топган ўзбек элиман,
Бу куним, келажгим
Барчаси Ленинпеша.*

Ғафур Ғулом

МУҚОВАДА:

Биринчи бет: Н. Шарипов. Иқболимиз таътанаси.
Тўртинчи бет: Тошкент. «Мовий гумбазлар».

Ғафур ҒУЛОМ Тошкент шаҳар Н. Островский номидаги Пионерлар саройида ўтказилган учрашувда.
1951 йил.

САЛОҲИДДИН
МАМАЖОНОВ

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ҒУРУРИ

*Ғафур Ғуломнинг
ҳар бир асарида шоирнинг,
улуғ шахснинг ягона
олижаноб мақсади —
халқимизнинг камол топишига,
коммунистик идеаллар
сарни интилишига
астойдил кўмаклашиш нияти
муҳассам. Буюк устоз ижодининг
боқийлик сирлари ҳам ана шунда.*

Ғ

афур Ғулом поэзияси умумсовет адабиёти-нинг улкан воқеаларидан, у ўзбек совет шеър-ияти шухратини чет элларгача ёйди. Маз-муний чуқурлик, сиёсий ўткирлик, қамров кенглиги, асримизнинг қизғин ижтимоий-ах-лоқий масалалари билан узвий боғлиқлик, оташин инқи-лобий ва чин одамийлик руҳи, фалсафий теранлиги, кўта-ринки оҳанги ва шеърини маданиятининг мукамаллиги билан Ғ. Ғулом ижоди асримизнинг улуғ шоирлари В. Маяковский, Н. Ҳикмат, П. Элюар, В. Незвал, П. Неру-да, Л. Арагон, И. Бехер, А. Твардовский, Н. Тихонов, Э. Межелайтис, Р. Ҳамзатовларга яқин туради. Совет адабиётининг улкан намоёндалари Ғафур Ғулом поэзияси ва ҳаётбахш юмор билан йўғрилган прозасига жуда катта баҳо берадилар. Александр Фадеев Улуғ Ватан уруши йилларидаёқ Ғафур Ғулом тўғрисида бундай деган эди: «Шоир ва академик Ғафур Ғулом — совет поэзиясининг энг ўзига хос ва мислсиз ҳодисаларидан биридир. Унинг шеър-ияти миллий анъанани Маяковский традицияси билан ажойиб бир тарзда боғлайди. Энг латиф лирикадан ора-ториягача — унинг диалозони ана шундай кенг. Унинг шеърлари ҳаммаша зўр ва теран туйғулар билан сўғорил-ган. У, том маъноси билан, чинакам ва катта совет шои-ри». Н. Тихонов Ғафур Ғуломни: «Бизнинг совет мамлака-тимизнинг ҳақиқий, улкан шоири», деса, Л. Бать унинг «Шум бола» повести хусусида сўзлаб, «Моҳият жиҳатидан чуқур миллий руҳдаги бу асар Марк Твеннинг «Том Со-йернинг саргузаштлари», Диккенсинг баъзи романлари-га яқиндир», дейди. Улуғ сафдоши Мақсуд Шайхзоданинг: «Ғафур Ғулом ўзининг янги мавзулари, янги оҳанги, ин-қилобий эҳтироси ва услубидаги ихтирочилиги билан чин-дан ҳам янги-янги ижодий насларнинг устози даражаси-га кўтарилди», деган эътирофи ўзбек қалам аҳлининг улкан устозга бўлган меҳр-муҳаббати ифодасидир.

«Пўлат қалам куйчилари» мақоласида ёзганидек, Ғ. Ғу-лом халқнинг «ўз-ўзини танимаги» учун бутун ҳаётини, борлигини сафарбар этди. Халқ билан бирга шодланиб, у кулганда бор овози билан кулди, халқ бошига кулфат тушганда алам тортиди, дардига малҳам бўлди. Шунинг учун ҳам халқнинг зафарли одимлари тўғрисида сўзла-ганда, унинг овози ўзбекининг гўсногораси ё карнайидек жаранглади, халқни кураш ва ғалабага чорлаганда оташин чаккириққа, ҳайкириқ ва буйруққа айланди; сиёсий душ-манлар билан олишганда шафқатсиз ва жанговар нутқ тусини олди, ҳаёт маъноси, тарих тақдирини, халқ йўли, за-мон ва келажак тўғрисида гапирганда чуқур фалсафий-лик касб этди. У ўз шеърларига замона ҳам инсон қал-бининг хилма-хил зарбларини, оҳанглари, руҳи ва йўналишини сиғдира олди. У ўз қалбини «замона кўзгу-си», «ҳаққоният тарихчиси», дейди. Дарҳақиқат, шоир диққатида ҳаммаша социалистик жамиятимизнинг мардона қадами, халқимизнинг қахрамонона фаолияти турди. «Руҳи баланд, орзуси баланд» бир шоир сифатида у халқ ютуқ-ларини ҳар доим «ҳайкириб кўйлади». Унинг шеър-иятида халқлар эркинлиги, озодлик, бахтиёрлик, ғурур руҳи жўш уради. Турли даврларда яратган шеърларидаги «мен ку-рашда, мен қамалда ўлган номсиз рядовой бир аскардай сафбастамен ўзлигига иловасиз», «мен курашчиларга би-рикканман» каби мисраларида шоир ўзининг халқнинг қон-қонига сингиб кетганлигига ишора қилади. У ҳаётни халқ кўзи билан кўради, унинг нуқтаи назаридан баҳолай-ди. Ғафур Ғулом ушбу сатрлар муаллифи билан бўлган бир суҳбатда шундай дегани эсимда: «Биласанми, биз қанақа халқимиз!! Жаҳон маърифатида Ибн Сино ва ал

Хоразмий, Форобий ва Беруний, Улуғбек ва Навоийдек улуғ зотларни берган қадимий ҳам заковатли халқимиз. Юртимизнинг улкан дастурхонига ўзбекнинг тоғдек пахта-тилласи, пилласи ҳам бор. Ленин партияси ёрдамида ўз тақдирини ўз қўли билан яратган ўзбекимиз. Шу гурурни куйлашимиз керак». «Шараф қўлёмаси» шеъридаги:

Қадим ўзбек халқисан,
Асл одам авлоди.
Миср эҳромларидан
Тарихинг қариоқдир,—

мисралари замирида шоирнинг ана шу қонуний катта гурури ётади. Кўринадики, Фафур Фулом шеърга, бадий ижодга кураш ва яратиш қуроли, улуғ идеалларни рўёбга чиқариш воситаси деб қараган. «Шеърят кўнгил эрмаги эмас. У учувчига қанотдай, йўлчига ҳамроҳдай, уй бекасига игнадай зарур нарсан. У шеърга, шоир бурчига ана шундай катта масъулият билан ёндашган.

Фафур Фулом поэзияси ва прозаник асарларида олға сурган мақсад, юксак идеал билан унинг ижтимоий фаолиятида, шахсий ҳаётида, яшаш тарзида узиллиш йўқ, аксинча улар бир-бирига тўла уйғун эди. Фафур Фулом ёш ёзувчилик йилларини эслаб: «...биз у замонларда ёзувчигина эмас эдик, юраги темирчининг кўрасидек ўт пускириб турган комсомоллар эдик. Қишлоқда биринчи радио қарнайи ўтқазган ҳам ўзимиз, қочоқ босмачини тутган ҳам ўзимиз, муаллим ҳам ўзимиз, мухбир ҳам ўзимиз, кулақлардан калтак еган ҳам ўзимиз, уларни отишга ҳукм қилган ҳам ўзимиз...» дейди. Шоир умрининг охиригача ана шундай қизғин, ижтимоий фаол яшади. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси сифатида у А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти катта илмий ходими бўлиб ишлади. «Мен коллектив ичида нафас олишга одатланганман. Коллективнинг, халқнинг бир заррасиман. Шу катта қарвон билан бирга қадам боссангинан, унинг дили, орзу-армони, дард-ташвишларини юракдан ҳис қиласан», дер эди у. Барча улуғ санъаткорлар бадий ижод билан ижтимоий фаолиятни қўшиб олиб борганлар, улар ижодий камолотининг бош омили ҳам ана шунда. «Ёш ёзувчи киши сифатида, жангчи сифатида ўсгандагина ёзувчи сифатида ўса олади», деб ўқтиради Ф. Фулом.

Бу аллома шоир ижодини ўйлаганда, унинг ўзбек классик адабиёти, Шарқ шеърляти, форс-тожик, айниқса, жаҳон классикасини ва биринчи навбатда, рус адабиётини, халқ оғзаки ижодини ғоят чуқур билиши эсга келади. Унинг поэзияси Навоий ғазалиётига хос сертўлқин ва сермаъни жўшқинлик, бедилона фалсафийлик, маяковскийча ҳужумкорлик руҳи, прозаси эса халқ оғзаки ижодига хос теранлик, ҳаётбахш юморга йўғрилгандир. Булар ўз-ўзича тўғилган эмас. Фафур Фулом Навоий тўғрисида ажойиб мақолалар ёзди, асарларини нашрга тайёрлади, «Фарҳод ва Ширин» каби дostonларининг насрий нусхасини яратди; Машраб, Муқимий, Фурқат ижодини чуқур таҳлил ва ташвиқ этди. Рўдакий, Фирдавсий, Умар Хайём, Саъдий, Ҳофиз, Бедилдан тортиб, Навоий, Фўзулий, Собир, Махтумқули каби улуғ ҳақолат чашмасидан ўз ва халқни баҳраманд қилди. Пушкиндан тортиб, Маяковскийгача бўлган улкан рус адабиёти мактабидан таълим олди. Фафур Фулом Бедилни қўлдан қўймас эди. Бедилни тушуниш эса ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди. Мирзо Бедил ўзигача бўлган Шарқ шеърлятининг, фалсафасини, аниқ фанларини, қисқаси, жамики илмларни чуқур билган, унинг образлар олами шу қадр мураккаб ва бойки, улар маъзини қақиш учун, Бедил билган илмлардан киши албатта хабардор бўлиши керак. Фафур Фулом Шарқ тарихи, адабиёти, фалсафаси, фани, урфи, одатини чуқур билар эди. «Ёзувчи ҳеч бўлмаса ўз даврининг икки жилдлик қомуси бўлмоғи керак», деган ҳам Фафур Фулом-да! Унинг биргина «Поль Робсонга» деган шеър моҳиятини тўла тушуниш учун ўқувчи унда ишлатилган Гарлем маҳалласи, Том тоға қулбаси, Томас, Кэннон, Розенберг, Геббельс, Трумэн тарихи, якилар фалсафаси, Хом, Сом, Ёфас афсонасино Линч суди, Форрестол, Уоллстрит-

нинг нима, ким эканликларини яхши билиши керак. Ёки «Минг «Шоҳнома» дostonин қонлар билан биттулик» жумласини тушуниш учун Фирдавсий «Шоҳнома»нинг мазмунини, ғояси, ҳажминини таъаввур эта билиш лозим. Фафур Фулом шеърлятининг тушуниш маърифатли китобхонни талаб қилиши ана шундан.

Фафур Фуломнинг рус адабиётидан, айниқса, В. Маяковскийдан ўрганиши ҳам ибратли. У Маяковскийдан, баъзилар айтганидек, тема, мотив, «зинапоачали шеър» ёзиш усулини олмади, балки унинг ўз ибораси билан айтганда, шаклда «мисраларни мантиқий зарбга қараб бўлиш» билан бирга, асосан «сиёсий ўткирликни, унинг ритмидаги мардона ораторлик кучини, митонациясини, истиораларнинг дадиллигини, муболағаларнинг тўлалигини» тамоман ўзбекча йўсунда ўрганди. Партия ва халқ учун энг муҳим, долзарб мавзуларда ёзишни, кескин ижтимоий-сиёсий масалаларни дадил кўтариб чиқиш, воқеликни бутун зиддиятлари ва илғор тенденциялари билан теран тасвирлаш, коммунистик идеалларни қаттиқ ишонч ва эътиқод билан куйлашни ўрганди. Фафур Фуломнинг эркин вазндаги шеърлари оҳанги, руҳи, қофияланишлари ва бошқа жуда кўп кўзга кўринмас ҳужайралари ўзбек классик шеърляти, айниқса, халқ оғзаки ижодига ҳам оҳангдир. Шунинг учун уларнинг шакли «бегона», сунъий эмас, аксинча, юракка жуда яқиндир. Ўзбек совет шоирининг новаторлиги ҳам шунда.

Фафур Фуломнинг ўзбек халқи ижодидан қандай ўрганганлиги ҳам ёшлар учун катта ибратдир. У ҳеч қачон фольклор сюжетини шунчаки қайта баён қилиш йўлидан бормайди. Балки том маънос билан ундаги халқчиллики, тил бойлигини, соддаликни, доноликни, ҳаётбахшликни, қаҳрамонона руҳ ва фантазия кенглигини, ўткир сатира, хушчақчақ юмор, курашчан руҳни ўрганди. Шоир шахсиятида Насриддин Афандига хос ўқтамлик ва донишмандлик, топқирлик ва хушчақчақлик, ўткир сўзлик ҳамда эрқаловчи ҳазил-мутойиба мужассам эди. Ҳатто «Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим!» шеърда у ўзини Афанди ҳам деб атайди. Ф. Фулом тўғрисида ҳаётлигидаёқ кўлаб латифалар тўқилиши бежиз эмас эди. Ижодкор фелъетонлари сюжет чизиғини, персонажнини фош этувчи вазиятларни афанди латифалари ташкил этиши ҳам эътиборли. Унинг машҳур «Шум бола» повести замирида фольклор асарлари, Афанди латифалари ётади. Умрининг охирида Фафур Фулом Афанди латифалари, халқ эртақлари йўлида айрим одамлар ва турмушимиздаги баъзи иллатларни фош этувчи жозибали ҳикоялар ёзди. Фафур Фулом халқ ижодидан воқеа, ситуация, характер орқали кулгу яратиш йўлини ўрганди ва бошқа қаламкашларни ҳам «сўз орқали кулдириш»дан кўра, кулгили ситуация, кулгили характер орқали сатира ҳам юмори яратишга ташвиқ этди. «Сўз орқали кулдириш»га келганда, у ўзбек тилининг қудрати ва жозибасини ажиб жилваларда жилланттирди. Фафур Фулом умрининг охиригача ҳар хил касб ҳам ҳар хил ёшдаги одамлар билан доимий суҳбатда бўлиб, улардан ўзбек тилининг беқиёс катта имкониятларини ўрганди. Унинг асарларида китобий, чайналган, ясама тил ва сохта схематик образнинг йўқлиги ана шундан. Ҳатто у қишлоқдаги янги инсонни — коллектив меҳнат тўфайли туғилган янги психология кишини тасвирловчи машҳур «Кўкан» дostonини шундай содда тилда ёздики, асар ўз даврида концерт номеридек саҳнада ўқилар эди.

Ўзбекистон ССР халқ шоири, Ленин мукофоти лауреати Фафур Фулом ижоднинг ҳар бир жабҳасида шоҳ асарлар яратди. «Яловбардорликка», «Кўкан», «Сен етим эмассан», «Мен яҳудий», «Соғиниш», «Хотин», «Вақт», «Шараф қўлёмаси» каби ўнлаб шеърый ёҳуд «Йигит», «Ҳийла шаръий», «Шум бола», «Менинг ўғригина болам» каби насрий ҳамда бир неча жилдни ташкил қилувчи публицистик, илмий ишлари замирида шоирнинг, улуғ шахсининг битта нияти — халқимизнинг камол топишига, коммунистик идеаллар сари интилишига астойдил кўмаклашиш нияти ётади. Фафур Фулом тарихдаги улуғ кишилар хусусида сўзлаб, «Кўп улуғ кишилар борки, булар одам болаларини бир қоя юқори кўтариш учун ўз елкаларини тутиб берган улуғ зотлардир», деган эди. Буюк шоир ўзи ҳам ана шундай улуғ зотлар сирасидан, унинг устозлиги, номи ва ижодининг боқийлиги ҳам ана шунда.

ҒАФУР
ҒУЛОМ

Қўмсаш

(Комсомоллик йилларимга бағишлайман)

Шахсий архивимнинг яқин кечмиши
Ешлик йилларининг ишқи-ла тўла.
Мана порлоқ балоғат гувоҳномаси
Тўрт минг беш юз йигирма номери ила.

Бу номер остида саҳифаланиб,
Ҳаётнинг бошланғич йўллари ётар:
Ҳаётки, кураш, онг, севги, қуршов, чип,
Қальалар забт этган қўшиндай қатор.

Бир бомба шўхлиги кўзларимизда,
Чақин чақнар эди товонимиздан,
Қуёш ўзин кўриб юзларимизда,
Олов исинарди шўх жонимиздан.

Тангрининг қуйруғига челақ боғлардик,
Эски турмуш кўчаларида зир тириктириб,
Дунёни қила олдик мурдорларга зиқ,
Янги ҳаёт гулшанидан изларин қирқиб.

Шу гигант бинода ким айта олур
Усмир билагимиз кучи синмаган!
Ешлигим ҳаваси ҳар дам қайталар,
Юрак ўти умрлар ёнар, сўнмаган.

Ота соқолининг изи иякда,
Юрак вазмин ишга боғлиқ бўлса ҳам,
Кечмишда, ҳозирда ва келажакда
Машъал бўлиб қолдинг, ҳей, комячейкам!

Ешлигим ўтмаган, олдда кўраман
Миллион юрак билан маҳкам қаторда,
Лениннинг шуурин зехнга шимган
Онамиз туққандир шу тонг отарда.

Коллектив, синфсиз шу мард турмушининг
Қаторига сингган ботир комсомол,
Бизларда акс этар зўр Октябрининг
Ёп-ёруғ истиқбол кенг — оламшумул.

1933. октябрь

Ақл ва қалам

Ақл вужудингда ҳоқими мутлақ
Қалам қалб орқали унга таржимон.
Ақл, қалам камолга етиб олгунча
Саодат асрида яшаб ол, эй жон!

Ақл йўлбошчилик қилмаган ерда,
Чўлоқ чумолидек ожиз Геракл.
Эй, мени ўзимга танита олган,
Ленин парваришин топа олган ақл.

Ҳуррият қалами ихтиёрингда,
Буни сенга берди Қонуни асос.
Бу қалам саодат таржимонидир,
Бизнинг улуг қонун одамзодга хос.

Халқнинг манфаатин кўзлай олмасанг,
Ватан саодатин ўзлай олмасанг.
Таржимон тилиннинг лол ўлгани хуш —
Ҳуррият мазмуни англай олмасанг,

Қонуни асосий порлоқ нуридан
Мен қалам эгаси ҳуқуқли башар,
То жаҳон борича бизники бўлган
Қонуни асоснинг мазмуни яшар.

Шу улуг кунларнинг гражданиман,
Ақл ва балоғат жонга пайваста.
Қариб-чүриб ўлгач саодат билан,
Қаламим қабримнинг туғига даста.

1946.

Йигитларга

Йигитлар халқларнинг мақтови — кўрни,
Наслининг жавҳари, давлат таянчи,
Юрtnинг ободлиги, тўйлар сабаби,
Элнинг гуркираши, файзи қувончи...

Йигит омон бўлса, хавфу хатар йўқ,
Қалқон бор: қалъа бут, қўрғон саломат,
Қизлар кулгусида аёжу даромад,
Чоллар ўйқусида жаннат, фароғат.

Йигитлик умрининг бир кўкламига
Бир бутун замонни алишсанг арзир.
Арзир, бўз йигитнинг қадами учун
Замонлар, кўклар бўлса мунтазир.

Бир йигит ҳижрони баъзан отанинг
Бағрини, дўстларим, доғ-доғ ўртар...
Расо қоматингиз бизга асодир,
Уфуринг, боғимиз бўлсин муаттар.

Сиз ахир ўлимни юртдан қочириб,
Ҳаётни пойдор қилган аскарсиз.
Сиз ахир улуғ юрт иқболи учун
Жон тиккан эрларсиз, зотсиз, нафарсиз.

Ланъати галалар ердан суприлди
Муқаддас ва ҳалол қонингиз билан.
Янги жаҳон учун асос қўйдингиз,
Улимни билмаган жонингиз билан.

Атомлар қуввати пок қалбингизда
Ва сиздан кутади тақдирин жаҳон:
Жаҳон, замон, халқлар, Ватан ва давлат
Сизга таянади, сиздир посбон.

20.11.46

Сарҳисоб

Гомердан бошланиб тамом бўлмаган
Одамзод ақлининг дурдоналари;
Миллиард сатрларда занжирбанд сўзлар,
Узингиз шоирга юпанч берингиз
Ва шоирлигига ишонч берингиз.

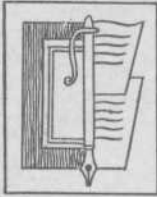
Навойи байтидай тўлқинли ёшлик,
Бедилнинг шеъридай фалсафий умр.
Вазну қофияси мустаҳкам ҳаёт
Роман ўқилгандай ўтиб бормоқда,
Этаги қўллардан кетиб бормоқда.

Пайти келди энди қилсам сарҳисоб:
Нималар ёзибман, нима куйлабман.
Тонглар жилосидай уфқимга зийнат.
Жилғалар ранг олди ўйноқ дилимдан,
Покиза шеърлар оқмиш тилимдан.

Андишага жавоб юрак овози,
Ақида бутлиги зўр истироҳат.
Тонг отар пайтида ичилган қасам
Ватан хизматидир, юракка хитоб.
Енгил тортиб кетдим, мана сарҳисоб.

1940

**ЎКТАМ
УСМОНОВ,**

Ўзбекистон ССР Езувчилар союзи
правленнесининг секретари

Вақт ғанимат, дўстлар!

Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

Ғафур ҒУЛОМ

Бундан анча йиллар муқаддам, «Совет Ўзбекистони» газетасида ишлаб юрган пайтимда машҳур кибернетик олим, республика Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Восил Қобулов билан ВАҚТ ҳақида сўхбатлашган эдик. Бу сўхбат газетада ҳам босилиб чиққан. Ушанда Восил Қобулович қизиқ бир фикрни айтган эди: «Шундай ёшлар борки, улар гўё ёшликни бир умрга сотиб олгандай бамайлихотир юришади. Ахир, куни кечагина биз ҳам ёш эдик, яқингинада бола эдик...» У ўз фикрини яна давом эттириб: «Қани, умримизни бир чўтга солиб кўрайликчи!— деганди.— 365 кунни 50 га кўпайтирсак, бор-йўғи 18250 кун бўлар экан. Мен кишиларнинг ўртача онгли умрини 50 йил деб оляпман. Атиги 18250 кун! Шуларни ўйласанг, бирдан ўқимаган китобингга мўққадан кетгинг, доим «эрта қиларман» деб галга солиб келаётган юмушингга тўсатдан қўл ургинг келиб қолади. Эҳ, умр шунчалик қисқами, шунчалик тез ўтадимиз, дея ўй суриб кетасан. Кўз очиб-юмгунингча сочингга оқ оралабди, куч-қувват ҳам бурунгидай эмас. Ана шунда кўп нарсаларни эслаб туриб, «аттанг, кечикибман» дейишга мажбур бўласан. Ҳатто яқингинада ҳам агар астойдил хоҳласанг, учувчи ёки механизатор, донгдор ишчи ёки олим бўлишинг мумкин эди. Яқингинада! Ёдингдан чиқарган, ёки билиб туриб эртаги кунга умид қилиб чала қолдирган ишларингнинг саногига етиб бўлармиди!»

Сўхбатдан, демак, ёшлар вақтнинг қадрига етмас эканлар, деган бир ёқлама хулоса келиб чиқмаслиги керак. Уша сўхбатда кўпни кўрган, вақтнинг топиб бўлмас бахтлигини бошқаларга қараганда ҳам чуқурроқ билган (ахир, у кибернетик!) ва буни ўз бошидан кечирган олим совет ёшлари амалга ошираётган жаҳоншумул ишлар ва мислсиз қаҳрамонликлар ҳақида мароқ билан гапириб, вақтни яна ҳам тежаш ҳаётимизни қанчалар гуллатиб юборишини ҳаяжон билан сўзлаган эди. Чиндан ҳам ёшлик фасли энг гўзал; бир умр хотирада қоладиган, бу ёғини суриштирсангиз, севги ва муҳаббат фасли бўлиши билан бирга, у айни пайтда киши умрининг ҳақиқий пойдевори қуриладиган, киши тақдири яратиладиган фасл ҳамдир. Бу фикрларим фақат ёшларга эмас, ҳаммага ва биринчи навбатда ўзимга тааллуқлики, тагин баъзи бировлар «нима иш қилибдики, бизга ақл ўргатяпти» деб тушунмасинлар. Севимли ва ой сайини тегароқ мазмун касб этиб бораётган «Ёшлик» журнали мени ўз саҳифасига қорлаган экан, мен энг аввало ёш дўстларим билан, қолаверса ўзим ва тенгқурларим билан ҳаёт ҳақида, унинг айрим ажиб томонлари ҳақида, учқур қанотларини ёзганча даврларини, бутун тарихни, одамларни сарак ва пучакна ажратиб кетаётган ВАҚТ ҳақида ўз мўлоҳазаларимни ўртоқлашмоқчиман, холос.

Саксон ёшли отамнинг севган бир ибораси шуки: «Вақт ўтаётгани йўқ, болам, биз ўтяпмиз», дейди доим. Шунчаки оғиздан чиқиб кетган мана шу иборада қанчалар маъно бор! Чунки бу халқнинг гапи. Халқ эса, бошидан ўтказганини, минг ўлчаб бир кесганини гапирди... Ҳозир мамлакатимизда 1 минутда 20 минг метр газлама, 1500 жуфтдан ортиқ пойафзал, юзлаб тонна металл ва цемент, юз элли тоннадан ортиқ минерал ўғит ва бир неча миллион сўмлик бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Ана, вақтнинг қад-

ри, ана, вақтнинг қиммати! Бунга ҳеч бир изоҳнинг ҳожати йўқ. Шунинг учун бўлса керакки, партиямиз Марказий Комитетининг Бош секретари ўртоқ Юрий Владимирович Андропов яқинда Москва станоксозлари билан бўлган учрашувда айна шу вақтни тежаш, интизомга қатъиян риоя қилиш ҳақида куйиниб гапирди, чунки ҳар қандай тежамкорлик пировард натижада вақтни тежашга олиб келади, ахир. Партиямиз халқ ҳўжалигини юксалтиришининг янги, янада самарадор йўлларини ишлаб чиқмоқда. Бу режаларни амалга ошириш осон эмас, албатта. Бунинг учун ҳамма, шу жумладан ёшлар ҳам бир текис меҳнат қилиши, тер тўкиши керак. Яширишининг нима ҳождати бор, баъзан шундай бўладики, айрим корхоналар ва ҳўжаликларнинг иши ҳақида гап кетганда фақат бир ёки икки киши, нари борса санокли одамларнинг номи тилга олинади, холос. Гўё бутун ташвиш-у ишлар шуларнинг елкасида, баъзан ҳақиқатан шундай. Айрим одамлар жон койитиб, бутун кучи ва маҳоратини аямай ишлайди. Айримлар эса, уларнинг соясида яшайди. Модомики, жамиятнинг бойлиги, фаровонлиги унинг ишлаб чиқариш кўчларига тўғри пропорционал экан ва бу бойлик, бу фаровонлик маълум вақт давомида ишлаб чиқарилган моддий ва маънавий неъматлар миқдори билан ўлчанар экан, демак умумий ишга жамиятнинг ҳар бир аъзоси узлуксиз ўз ҳиссасини қўшиб бормоғи керак. Бу социализмнинг талаби, бу жамиятимизнинг қонуни. Уртоқ Ю. В. Андроповнинг куйидаги фикрлари эсга келади яна: «...Бизларда илғорлар бор... Улар — биз ўрнак олсак арзийдиган ташаббускорлар, машаллардир. Аммо биз илғорларнинггина куч-ғайратлари билан вазифани ҳал эта олмаймиз. Ҳар бир киши белгиланган топшириқни кун сайин бажариши лозим». Эйтибор беринг: кун сайин!

Анча йиллик бир дўстим бор. Абдуллажон Турдиқулов. Ҳозир Боевўт район партия комитетининг биринчи секретари. Узи деҳқон боласи, чўлқувар. Сосиб ўтган йўли: колхозчи, агроном, бўлим бошқарувчиси, совхоз директори, район ижроия комитетининг раиси ва мана ҳозир биринчи секретарь. У билан учрашиб қолсам, бетиним ишлашига ҳайрон бўламан ва ўзимни ноқулай сезиб, тезда хайрлашиб жўнайман. Агар бир суткада 24 соат ишлаш мумкин бўлса,— ишлайдиган одамлар шулар! Утган йили ёз иссиғида Сирдарёдан қайтаётиб, Боевўтга кириб ўтдим. Сурштирсам: Абдуллажон райкомда йўқ, канал бошида экан. Айни жазирама, гўзалар денг худди чанқоған одамдай ҳансираб, барглари шалпийиб, ҳолдан тойган пайт. Машинада кетаётиб ойнасини очиниши ҳам, ёпишини ҳам билмайсан. Очсанг, иссиқ ҳовурдан юзлар қизиб кетади. Борсам, Абдуллажон қўлоқ бошида ўтирибди. Ҳатто бюро йиғилишини ҳам шу ерда ўтказибди. Район пахтаси учун зарур бўлган сувнинг фақат 30 фойизигина каналдан оқяпти. Яна бунинг устига кун сайин каналнинг чизиги тобора пастлаб кетаяпти. Ортиқча гап-сўзлар, жанжал, гина, бекордан-бекор ўқиниш — ҳаммаси шу ерда! Дарвоқе, республикамизнинг 6 миллион тонналик тоғ-тоғ хирмони ҳам мана шундай бўлакчалардан, мана шундай асаб, қийинчиликларни енгизи, сан-манга бориш, туну кун ишлаш, ҳайрон қоларли даражада матонат ва фидокорлик кўрсатиш оқибатида юзага келади!

Ёки бошқа мисол. КПСС XXVI съездининг делегати, Бухоро пиллакашлик фабрикасининг ипак калаваловчиси Фотима Ваҳобованин куйидаги гапларига эйтибор беринг: «Смена нормамни ҳаммаша ошириб бажаряпман. 4 килограмм-у 200 грамм ўрнига ҳар кун 10—11 килограммдан ипак калава тайёрлаб беряпман. Бошқа ҳамкасбларимни ҳам унумли ишлашга даъват этаман». Ҳар кун икки кишининг ишини бажарайтган одам оддийгина қилиб шу гапларин айтаяпти. Мақтанмайди! Ваҳоланки, у ўрта мактабни битириб тўғри шу фабрикага келганда қанча қийинчиликларни бошидан кечирган эди. У тинимсиз ишлади, ишлаганда ҳам ўзини аямай ишлади, шунчаки кунини ўтказиш учун эмас, балки ўз меҳнати жамият бойлигига бойлик қўшишини юрагидан ҳис қилиб ишлади. 1975 йил бошида бир беш йилликда икки беш йиллик нормани адо эттиш мажбуриятини олди ва ўз сўзининг устидан чиқди. Қани энди, ҳаммамиз шундай ишласа, ҳаммамиз Фотима Ваҳобовадек ёшликдан ўзи танлаган касбига юрак қўрини

қўйса, умум иши учун шу даражада жон куйдирса! Уша юқорида айтганимиз Москва станоксозлари билан бўлган учрашув пайтида ҳатто папирос чекишларнинг кўпайиб кетгани ҳақида ҳам бекорга сўз юритилгани йўқ, ахир!! Чунки халқ бойлиги оз-оздан кўпайиб, мисқоллаб бунёд этилади... Ҳўш, нима учун Абдуллажон Турдиқуловлар, Фотима Ваҳобовалар нақ жонларини жабборга бериб ишлайдилар! Бу саволга одамзот тарихидаги чинакам меҳнаткашлардан бири Юрий Алексеевич Гагарин сўзлари билан жавоб бергим келади: «Баъзан биздан: нега бунчалик ишга муккадан кетмасак! Тинка қуртлар даражада меҳнат қилаётганимизни билатуриб, умуман, нега бундай ишлаймиз!— деб сўрагувчилар бўлади. Ахир, зиммаларига муҳим вазифа, улуг мақсад юкланган одамлар ўз тинчларини ўйлашармиди, соғлиқларига зиён етиши ва бунга йўл қўймаслик учун айна қанча куч, қувват ва ҳаракат сарфлаш лозимлиги ҳақида беш қотиришармиди! Чинакам инсон чинакам ватанпарвар, комсомол ва коммунист ҳеч қачон бунини ўйламайди. Энг муҳими — топшириқни адо этиши».

Ҳаётимизда тарқалган ғалати бир тасаввур бор. Буюк ишларни фақат ёши улуг, турмушда катта тажриба ортирган кишиларгина қилаолар эмишлар. Бу ўз-ўзини алдаш, нари борса, ўз-ўзини юпатишдан бошқа нарса эмас. Владимир Ильич Ленин «Россияда капитализмнинг тараққиёти» асарини ёзган пайтида атми йигирма саккиз ёшда эди! Россиядаги революцион ҳаракатга мислсиз кучли таъсир кўрсатган бу асар Лениннинг айна ёшлик, йигитлик чоғида яратилди. Бунгача ҳам Ленин партия программаси ва тактикасига оид 30 дан ортиқ мақоалаларнинг муаллифи эди. Галилейнинг портретини ҳаммамиз яхши биламиз — серсоқол мўйсифид кўз ўнгимизга келади дарров. Тўғри, Галилей узоқ яшаган. Сал кам саксонга чиққан улуг олим ўзининг биринчи йирик кашфиётини йигирма ёшда яратган, йигирма саккиз ёшда эса у профессор бўлган ва сал ўтмай табиатнинг муҳим сирини — оғирлик кучини туфайли жисмларнинг ерга тушиш қонунини кашф этган. Буюк Ньютон ҳам оламнинг тортилиш қонунини йигирма ёшдалик пайтида очган эди. Ёки Курчатов, Королев, Ландау қабиле совет олимларини олинг. Дунё фанини бойитган йирик кашфиётларини улар ҳам айна ёшлик чоғларидан яратган. Узимизнинг Қори ака — Қорниёзий-чи! Ҳали-ҳали кўз ўнгимизда: вафот этган кунининг эртасига газета топшириғи билан уйига борганман. Тўрт девори шифтигача китобга тўла катта кабинетнинг бир четида домланинг иш столи. Касалхонага олиб кетишган кунда ҳам календарини очилганча турибди, унга нималардир битилган. Уша кунини ҳам у киши худди ёш пайтидагидек ишлаб ўтирган: столида битмаган иши қолибди Ёки Усмон Носир, Ойбек, Ҳамид Олимжонлар... Усмон Носир бор-йўғи йигирма тўрт ёшлик умрида шеърят муҳлисларини ҳали-ҳали ларзага солувчи асарлар ёзиб кетди. Шу ёшда у Лермонтовни том маънода ўзбекча «гапиртирди». Жаҳонга машҳур «Навой» романини яратган пайтида Ойбек домла ҳали қирққа кирмаган эди. Унгача ёзган қанча-қанча асарлар-чи! Ҳамид Олимжон ҳам чақмоқдек келиб, чақмоқдек кетди. Ҳозир бўлса биз унинг ўн томлигини қўлдан қўймай ўқиб юрибмиз...

Шуларни ўйлаганда Восил Қобулович айтгандек, изтиробга тушасан! «Аттанг» дейсан баъзан, аммо барибир фойдаси йўқ. Чунки вақтнинг учиб кетган, вақтида уни «ушлолмагансан». Бахтли одам ҳам — аслида шу вақтни «ушлаб» қололган одам бўлса керак. Улар ўз меҳнати ва ҳаётини бутунлай халқ ишига бағишлаган, зиммасидаги вазифани қандай қилиб яна ҳам яхшироқ бажариш йўлини ўйлаган, излаган одамлардир. Бехтимизга ҳозир ҳам улар кўпчилигини ташкил этади, ҳаётимизнинг пойдеворини яратётганлар ҳам аслида шулар. Улар Ватанини ўз ҳаётлари, қилаётган ишларидан ажратган ҳолда тушунмайдилар. Улар учун, эҳтимол, Ватан сўзи ўша бир туп қийғос очилган гўзадан, станокдан товланиб, пишқиқ бўлиб чиққан ўша бир қатим ипак толасидан бошланар. Япроққа тушган қуёш нури йўқолиб кетмай, балки гулга, донга, мевага айлангани каби Ватанимиз қиёфаси ҳар бир меҳнаткаш тўккан ҳалол тер туфайли кун сайин очилиб бормоқда... Аммо шу билан бирга ёзувчи Худойберди Тўхтабоев ўз фелъетон-

ларнда тасвирлаб бераётган гап ўйнаган аёллар-у ошхўр эриқлар ҳам оз эмас-да ҳаётимизда...

Дарҳақиқат, ёшлик меҳнатда тобланади, у фақат романтика, ширин фаслгина эмас, у изланиш, иккиланиш, азоб чекиш, адашиш ва яна тўғри йўл излаш фаслидир. Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтай: «Гирдоб» романим чиққач, жуда кўп хатлар олдим. Қизиғи шундаки, аксарият оддий китобхонлар Азизнинг бошига тушган кулфатларга бутунлай ишонадилар, бир қатор илм аҳлларидан ҳам «худди менинг ҳаётимни ёзибсиз-а» деган мазмунда мактублар келди. Лекин айрим ўқувчилар, айниқса айрим профессионал танқидчилар Азизнинг бошига муаллифнинг ўзи атайлаб маломат ёғдирган, деган фикрларни ҳам айтишди. Мен бу баҳсга қўшилмоқчи эмасман. Эҳтимол, иккала фикрда ҳам жон бордир. Аммо мени масаланинг бошқа жиҳати қизиқтиради: агар Азиз шу азобларни бошидан кечирмаганда, шу изтиробларга тушмаганда, шу қаршиликларга дуч келмаганда, охир-оқибатда ноҳақликларга қарши шу тарзда бош кўтариб чиқмаганда... тасаввур қилинг, у ҳозирги хулосаларни, ҳозирги ақли, дунёқарашига «етиб келган» бўлармиди! Йўқ, албатта.

Модомики, гап ижод, ёзувчилик соҳасига ўтдим, ёш қаламкаш дўстларимга ҳам айтмоқчи бўлган бир-икки оғиз сўзим бор. Назаримда буюк, атоқли адиллар ҳар қандай танқидчи, ҳатто ашаддий танқидчи ҳам айтмаган гапни ўзларига ўзлари айта олгандек кўринадилар. Улар ўзларига ҳаминша шафқатсиз бўлганлар. Фақат шу йўл билан улар тўхтовсиз олдга қараб юрганлар. Сира иккиланмайдиган, ўзи билан, теварак-атрофдагилар билан баҳслашишга гапи қолмаган «тугал истеъдод» эгалари кишида ачиниш туйғусини уйғотади. Шу ўринда мен «Художественная литература» нашриёти уч-тўрт йил аввал чиқарган «Александр Фадеев. Материалы и исследования» китобини эслагим келади. Унда «Нашр этилмаган Фадеев» деб номланган алоҳида бўлим бор. Фадеевнинг машҳур назарий мақолалари, тақриз ва адабий очеркларининг дастлабки қораламаси улар. Диққат билан ўқисангиз, жуда кўп ноаниқликларга, мунозарали, ҳатто хато фикрларга ҳам дуч келасиз. Аммо чуқурроқ ўйлаб кўрсангиз: назарий Фадеевнинг бу «хато»лари табиий ва ёзувчидаги фикрлар ҳаракатининг зарур ҳалқалари эдики, буларсиз у тўсатдан ва ўзидан ўзи тўғри хулосаларга келиб қололмас эди, албатта.

Бу фактни шунинг учун келтиряпманки, адабиётимизнинг биз ҳайратга тушиб ўқийдиган дурдона асарлари ҳам осонгина юзага чиқмаган. Улар тинимсиз оғир меҳнат, тўлғоқли изланишлар оқибатидир. Айни шунини билиб турамиз-у, аммо баъзан енгил йўлдан юришни истаймиз. Айниқса, ёзувчининг вақти гоят қимматли эканини билган ҳолда ўзимиз уни майда-чуйдага соврамиз. Ваҳоланки, вақт эмас, биз кетяпмиз, ахир! Узаро бир суҳбат пайтида ҳурматли Сарвар Азиев «агар рус ва бошқа йирик адабиётлар вакиллариининг ижодий миқёсига солиштирсак, аввал ўтган ва ҳозирги энг маҳсулдор ўзбек адилларимиз ҳам барибир кам ёзганлар, ўз имкониятларини афсуски негадир тўла ишга солмаганлар», деган фикрни айтган эди. Бунинг сабаби ҳам кўп жиҳатдан ўша вақт масаласига бориб тақалади.

Хуллас, яна таъкидламоқчиманки, ёшлик романтикага бой, лекин айни пайтда энг масъулиятли, кишининг бутун умри қай йўлдан кетишини белгилайдиган давр ҳамдир. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Владимир Ильич Лениннинг Россия Коммунистик ёшлар союзларининг III Бутунроссия съездида сўзлаган доҳиёна нутқини ўқиб чиқишнинг ўзи кифоя!

Ҳозирги кунда партиямиз, бутун халқимизнинг яратувчилик меҳнати ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, суръатни кучайтириш, интизомни мустаҳкамлашга қаратилган. Бизнинг жамиятимиз эндиликда тарихнинг карвонбошисига айланди. Чунки суръатда, тезликда бизнинг олдимизга ҳеч бир тузум ва ҳеч бир мамлакат тўшолмайди. Суръат, тезлик эса — охир-оқибатда вақтдан ва вақтни тежашдан иборат.

Азиз дўстларим, халқимизнинг «вақт ғанимат» деган доно гапни бор. Қарангки, мен мана шу сатрларни ёзаётганим ва сиз ушбу мақолани ўқийдиган онларингизда ҳам умримизнинг энг қадрли, қайтмас дақиқалари учиб кетмоқда. Ҳаётда, ишлаётган соҳамиз ва коллективимизда яхши из қолдириш учун, одамларга, жамиятимизга наф келтириш учун, хўш, биз бугун нима иш қилдик! Утган бир кунимиздан хурсандимизми! Хурсанд бўлмасак, бугунги камчилигимизни тузатиш учун эртага нима қилмоқчимиз!

Минутлар абадийликка чопиб кетаверади! Дақиқалар ҳеч қачон қайтмайди, дўстлар!

* * *

...Ҳеч кимни ҳеч нимага мажбур қилмайдиган ва сафарбар этувчилик роли бўлмаган, бир гугурт чўпча чўғсиз ва ҳароратсиз, бир ялам тузча татимсиз ва лаззатсиз ижод бизга бегонадир.

* * *

«Қўй келади қўзи билан, бир-бирининг изи билан» деганларидек, ижодда ҳам, ташкилий раҳбарлик ишларида ҳам ёшларимизнинг туганмас ғайрат, шижоат, қобилият, онг ва маърифатларига қўрқмай ишонавериш керак. Бунинг учун партиямизнинг узоқларни кўра оладиган сиёсати бизга раҳбарлик қила олади.

ҒАФУР ҒУЛОМ

АСАД
ДИЛМУРОДОВ

ҲУКМ

ҲИКОЯ

йловга Кўктошдан одам келди: «Тўппонча тоға уйланяпти! Шанбада тўй! Сизни, Раббимқул, унинг ўзи қайта-қайта таъинлаб айтди...»

Бу хабар Раббимқулни шошириб, каловлатиб қўйди. Тезгина изига бурилган чопарга нима деганини ҳам билмади. Афти ўзгариб, қорачиқларини вазмин хомушлик чулғади. Уша куни чўлиғи Асрорга ҳам бир оғиз гап қўшмади.

Эртаси қуёш терак бўйи кўтарилганда у ҳамон эгнидан ташламаган эски шинелини, юлдузининг ўрни ўчмаган кўкиш телпагини кийди. Сўнг, «Қайтгунимча ўрнимни билдирмай турасан, ука», дея Асрорга қаради. «Э, ака!— деди Асрор мардлиги тутиб.— Ҳафта кетсангиз ҳам амаллайман. Сиз вақтингизни хушлаб қайтсангиз, бас. Фақат, тўйдан тўпиқча ёдингиздан чиқмасин!»

Шогирдини тўйдан тўпиқ ундириб келишга ишонтириб, чангалзор ора-лаб йўлга тушди. У тўйни ўйлаган сари бадани қизиб кетаётганини пайқади. Гўё сим-сим куйдирувчи ўт орасига тушиб қолгандай эди.

Раббимқул тўппа-тўғри Фаниникига борди. Фани тонг бўзарганда уйдан чиққанича ҳали қайтмабди. «Идорада бўлса керак, тўй ташвиши билан боши қотган», деб айтишди.

Фанининг уйи аллақачон ари инига айланган эди — териларига сиғмай кетган қариндош-уруғлари ёпирилиб келишибди. Ҳамма елиб-югурган: ўтин ёришади, ўчоқ кавлашади, қозон ювишади...

Раббимқул бунақа хизматлардан тортинарди. Урушдан кейин ҳам бу феъли ўзгармади. Улганининг кунидан пича ўтин ёришиб, аста жилди. Пичинг отганларга эътибор бермади. Бу ерда тупроқ ялаб юрганини Фани кўришини истамасди.

Фанининг ўзи қаёқларда санқийётган экан? Ҳаяжони бўғзига тикилиб, ўзини қўйгани жой тополмай, осмону фалакда парвоз этаётгандир? Раббимқул Фанининг феълини билади: бир синфда ўқиган, оёқ яланг кўча чангитиб, бирга ўсган. Ҳатто, фронтга ҳам баравар жўнади.

Расми Қ. ОРИПОВ чизган

Кузатув чоғида ҳамқишлоқлари зиёфатни ошириб-тошириб юборишган эди. Бунақаси беҳишда, ҳам насиб этмайдди. Эрта-индин елкаларига автомат осиб дўзах ўтига кирадиган йигитларнинг атрофида айланиб-ўрғилишар, ширин сўзлар айтишар, ой бориб омон қайтишларини тилашар эди. Маҳкамтош ўшанда юракни жижиллатадиган тилаклар айтган, ҳаммани оғзига қаратиб, бир кулдириб, бир йиғлатган эди.

Маҳкамтош иккиқат эди. Лекин у гўё эри Раззоқнигина эмас, тўйгунча ичган, нуқул қадалиб қараб турган Раббимқулни ҳам кузатишга чиққан эди. Ёки бошқачамиди, билолмайди, ишқилиб, Раббимқулга шундай туюлган.

Ушанда Фани айниқса томоша кўрсатган эди. «Мени қайтиб кўрмайсизлар!— дерди у тебраниб.— Тамом, кўрмайсизлар! Ҳозирдан азамин очиб қўяқолинглар! Бўлмаган тўйим, туғилмаган болаларим учун аза очинлар!»

Кўнгли бўшроқлар кўзига ёш олди. Фани ўзини тиёлмади, аравага минаётганларида кўнғиртоб кўзларидан дув ёш тўкди. Ер ёрилмадики, Раббимқул кириб кетмади.

Йўлда Раббимқул уни силаб-сийпаб, елкасига қоқиб, гўдакдек зўрға овутиди. Худо сабот ато қилдими, Фани комиссарликда ўзини анча дадил тутди. Лекин Самарқанд вокзалида яна тўқими оғди. Бутун бошли батальон йиғилган олатасир вагонда бирдан ўпқасини тутолмай қолди. Нотаниш йигитлар тепасида «алла» айтишди, ёлғону чин пўписа қилиб, мушларини дўлайтиришди. Раббимқул мулзам, тишини тишига қўйиб чидади.

Қишлоғини қайта кўришдан умидини узган Фани охири марта Курскнинг мотамсаро ўрмонида йиғлади. Кўз ёшлари этсиз ёноқларини ювиб, ўсиқ соқоли, унингқан шинели ёқасини ҳўл қилди. Кейин узун, ингичка қомаги балчиқ, қор ва хазон аралаш тупроққа қоришиб кетди.

Ушанда Раззоқ бошчилигида разведкадан қайтишмоқда эди. Урмон шунчалик зимистонки, кўзга чўп суқса ҳам билиб бўлмайди. Кутилмаганда пистирмага дуч келишди. Ярим соатча отишиб, зўрға қутулган чоғларида Раззоқ дайди ўққа учди. Бечора ярим соатча қорда тўлғониб ётди. Маҳкамтошнинг исмини бир лаҳза ҳам оғзидан қўймади, охири ҳам «Маҳкамтош», деб ушанди.

Йиғи-сиғи фурсати эмасди. Раззоқни насиб этган жойига қўйишга, тутқунни автомат кўндоғи билан турта-турта, тепиб, сўкиб илгарилашди. Тахминларича, манзил олис эмасди. Чумолидай судралиб тонг оттиришди, порох ҳидини таратиб ёришган кунни чошгоҳ қилишди ҳамки, таналари чўрт узилган, ярмигача куйган-қорайган, бир-бирига чирмашган дарехтлар сиртмоғидан қутулишолмади. Гўё совуқда дийдираган очофат ўрмон уларни икки луқма қилиб ютгану энди нафси қониб, сукут сақламоқда эди.

Қадам-бақадам мадорсизланаётган Раббимқул негадир, «Агар менга ҳам ўқ тегса, Маҳкамтошни эслаб, унинг номини айтиб жон бераман», деб ўйлар, миясига келган бу фикрдан ўзи ҳам ҳайрон эди.

Ногаҳон тўппончадан отилган ўқ товуши сукуватни парчалаб юборди. Раббимқул орқасига ўгирилиб, титраб кетди. Уч кунлик машаққат силласини қуритган, орқада имиллаб қолган Фани тепа шоҳларини бомбамиди, снарядми юлиб кетган қайинлар тагида қор кучиб ётарди.

Раббимқул қўллари боғлиқ «тил»га автомат ўқталиб, «қимирлама» ишорасини қилди-да, жони борича ўша томон чопди. Фани музлаб қолган каби қимирламас, ҳушсиз, забонсиз эди. Бир неча дақиқадан сўнг аста ингради, кўзларини очди, ёруғ олам бор-йўқлигини билмоқчидек кулранг осмонга тикилди.

Хуши қочган Раббимқул секин унинг бошига энгашаркан, ёнида ётган тўппончага кўзи тушди. Тўппонча тумшуги билан қорға санчилиб қолган эди. Уни беҳитиёр қўлига олган чоғида Фани яна ингради.

— Раббим! Оғажон, тамом бўлдим чоғи... Биттаю битта тилагим бор эди. Кўктош тупроғига эсон-омон

қайтсам, уйлансам, бола-чақа кўрсам, дердим. Худо мени шу кунга етказса, дунёдан армонсиз ўтардим...

У, елкалари силкиниб, жимиб қолди. Унг қўлидан сизиб, шинели этаклари ва қалин қорни бўяб ташлаган қон Раббимқулга умрнинг фонийлиги ва ширинлигини таъкидлагандек эди.

Сал ҳушини ўнглаган Фани чап тирсагига суяниб қўзғалганда немислар оғир тўплардан ота бошлашди. Шундоқ ҳам куйиб кул бўлаётган юпун ўрмон наҳотсиз гувиллаб кетди. Қоп-қора тутунни вишиллаб ёриб келган снаряд ёнгиналарида портлади. Раббимқул чалқанча ағдариларкан, Фанини тупроқ кўмганинию асир ўрмон ичкарига шаталоқ отиб қочганини аранг илғади.

Раббимқул ўшанда қиёмат-қойимни ўз кўзи билан кўрди. Тупроқ комига тириклайин кирган дўстининг ўн жонидан бир жони ҳам омон қолмаганига амин эди. Аммо янглишган экан. Госпиталда бир ой даволаниб, Курскдан Берлингача борган Раббимқул қишлоғига қайтган, Фани Кўктош адирларида от чоптириб юрганини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди. Бунақа пайтда ҳайратланиш ҳам маъносиз эди. Ёқа ушлади.

Раббимқул қишлоғига ҳар қанча оқиқмасин, аввал ҳарбий комиссарликка учради. Тепа сочи тўкилган комиссар унинг ҳужжатларини расмийлаштиргач, колхозга кўнғироқ қилиб, раисгами, парторгомга алланималарини узоқ тушунтирди. Раббимқулни шалоқроқ «Полуторка»га миндириб, иззат билан жўнатди.

У идора олдига келиб тушгандан кейингина комиссар колхозга нега куйиб-пишиб кўнғироқ қилганини аңглади. Наҳотки, шунча одам уни кутгани чиққан бўлса!

Раббимқул машинадан чиқиб тўдага яқинлашаркан, товонига тикан санчилгандек, бирдан тўхтади. Ҳа, ўша, ана, илжайганча қичқириб, қучоғини очиб, ҳаллослаб келмоқда: «Оғажон! Тирикмисан!»

Фани Раббимқулга елимдек ёпишди, ҳўнгиллаб бўйнига осилди, эгилиб илма-тешик шинели баридан ўпди. Раббимқул гангиб қолган, нима қиларини, нима деярини билмас, унинг афтига ҳам қараёлмас эди. Охири, елкасидан тугиб турғизди, «Бас энди», дея шивирлаб, ҳеч нарса бўлмагандек илгарилади.

Кимдир тирсагидан ушлаб, клубга етаклади. Клубда игна ташласа ерга тушмасди. Раббимқул бу тўппончананнинг босига тушунолмаб ҳайратда қолди.

Чувакроқ киши урушни қоралаб маъруза қилгандан сўнг Раббимқул бир вақт қараса, пастак минбарга кўнрақ тираб олган Фани қирқ йил қирон келса ҳам ажали етган ўлишини айтиб вайсамоқда. Зал жимиб, бутун диққатини нотик измига берган. Раббимқулнинг кўзига кўзи тушган Фани сал чайналди-ю, яна авж билан ола кетди: «Сизлар буни билмайсизлар. Жангда шер эди. Мен яраланганда...»

Умрида мақтов эшитмаган Раббимқул хижолатдан бўзарди, ерга қаради. Бу гаплар қаеригадир жириллаб тегаркан, бирдан ҳушёр тортиди. Мақтовга лойиқ бирор иш қилган-қилмаганини эслашга тиришди, мияси қизиб, диққати ошди. Аста кўзғалди. Оғзидан тупук сочаётган Фанига ҳам, ажабланган одамларга ҳам парво қилмай, залдан чиқди.

Эртаси кунни чойхонада Фани бошлиқ уч-тўрт киши ўша воқеани муҳокама қилаётганчи устидан чиқиб, ўзини тутолмаганига пушаймон еди. Фани ўлиб-тирилиб унинг тарафини олмоқда эди.

— Ундан хафа бўлманглар,— дерди у нуқул бир гапни такрорлаб.— Кеча юраги ёмон бўлди чоғи. Илгаридан шунақароқ...

Раббимқул «Илгаридан қанақа эканман?», деган ўй билан бир чеккага ўтирди. Уни кўриб қолган Фани секин гап жиловини бурди. Уҳшатиб иккита латифа айтган эди, улфатлари ҳалиги мавзунини унутиб, қоринларини ушлаганча кулгига тушишди. «Яшанг-э, Тўппонча тоғал!— дейишарди пиқирлаб.— Одамнинг дардини суғуриб оласиз-қўясиз-е! Бир хилларнинг ўнини сотиб, сизга едириш керак. Э-э, ишқилиб мингга қиринг!»

Фанига тақилган лақабни Раббимқул ўша кунни биринчи марта эшитди, эшитдию бир кулгиси қистади, бир

хайрати ортди. Лақаб бекорга қўйилмайди. Дикқат қилиб қараса, Фанининг чўлтоқ қўли чиндан ҳам тўппончага ўхшар экан...

Фани ана шу чўлтоқ қўли билан деярли бутун қишлоқни йидириб олган эди. Бригадирликка кўтарилганидан кейин айниқса ошиғи олчи бўлди. Фақат бир нарса эскича қолаверди. У Раббимқул олдида эмин-эркин ўтиролмас, гапини йўқотиб кўяра, гоҳо ҳеч кимга сездирмай даврдан чиқиб қочар эди.

Раббимқул бўлмаган жойда очилиб кетади. Далигуллилик билан, учраганга илакишади, иши тушгандан ёрдамини аямайди, бева-бечорага дон-дундан қарашади. Агар бировга нафи тегмай, кўча чангитиб юрган ўсмирни кўриб қолса, тутиб олиб, дарҳол танбех беради: «Ҳей, чурвақа! Сенлар шунақа бебошвоқ бўлгин деб қон тўқдикми бизлар?! Бундай кўзингни очиб, теваракнингга қара!»

Фани танбехни ўрнига қўйгандан кейин секин чойхонага бурилади. Чойхонада қари-қартанг, ёш-ялангни тўплаб, гурунги беради. Улар, Фани қиймат-қойим урушни эслаб сукот сақлаганда манглайдаги қат-қат ажинларга тикилиб ачинишади, унинг жангда чеккан азоблари туфайли эрта қарийганига афсусланиб бош чайқашади. Одамлар ачинган сари қулфи дили очиладиган Фани ҳамиша кўз олдида хўмайиб турадиган Раббимқулни шунда бир лаҳза ўнутгандек бўлади. Хужумга ўтилган қоронғи кечада граната билан немис танкини қандай яқсон қилганидан сўзлай кетади. Суҳбатдошлари нимадандир гумонсираётганини пайқагач, зўр бериб қасам ичади, «Ишонмасанглар, Раббимдан сўранглар!», дейди. Келиштириб ичилган қасам ва тирик гувоҳнинг номи шубҳаларни таркатади. «Раббимқул панадан кўриб турарди,— дея бошқатдан гап бошлайди Фани.— Уни ёнимдан бир қадам жидирмасдим. Бўшангроқ нарса, тагин бирон фалокатга йўлиқиб юрмасин, деб кўрқардим-да...»

Гоҳо чойхонадаги гурунглари куюқ-суоқ зиёфатларга уланади, ёшлар жувоз ёнига ош дамлашар эди. Зиёфатнинг тўри ҳам Фаниники эди, у одатдагидек иршайганча гап сотиб, барчани оғзига қаратиб ўтирарди. Кунлардан бир кун Раббимқул ана шундай зиёфатнинг устидан чиқди. Кўприб-тошаётган Фанига кўзи тушиб изига бурилган эди, ширақайф йиғитлардан бири қайтарди, ноилож пойгакка чўккалади.

Косагул арақ узатди, Раббимқул рад қилди. Кайфдан кўзлари сузилган Фани: «Ичмасан, ҳеч бўлмаса, қуролдошлигимиз хўрмати, тирик қолганимиз ҳаққи, ичсан!» деб туриб олди. Бошқалар унинг қўлтиғига сув пурқаб, бақириб-қақириб маъқуллашди.

Бу гаплар Раббимқулга заррача қор қилмади — ичмади. Тортишув шу даражага етдики, икки дўст ёжиллашиб қолишди. Ўтириш муштлашув билан тугади.

Уришқоқ кўчқорларни зўрға ажратишгач, Раббимқулга бир дунё айб тўнкашди: асли бадфеъл эди, фронтдан баттар айниб келибди, ичиқора, йўқса, қирпичқоқда барча баробар жонини аямаган ногирон бир одамнинг иззат-нафсини бу қадар ерга урмасди...

— Мен бу маразни ер юзидан йўқотаман! Агар йўқотмасам, отимни бошқа қўяман! — Раббимқул бу гапларни қизишиб, дағдага билан айтди. Шундан сўнг, бу тамомила эсини еб қўйибди, деб қарор қилишди.

Фани, ҳеч гап бўлмагандек, бир кундан кейин яна Раббимқулни сўроқлаб келди. Дахлизга кириб, қўлтиғидаги семиз дафтарини хонтахтага ташлади.

— Раббим, ошна, энди ҳадеб хурпаяверма! Сен ҳам мундай жамоага қўшил. Ана, дафтар, сени ўзимга ҳисобчи қилиб оламан!

— Мени тинч қўй! — деди Раббимқул тўнғиллаб. — Амелсиз ҳам бир куним ўтар!

— Унда сен ҳам менга ҳадеб осилаверма! — деди кутилмаганда Фани. — Бари бир тишинг ўтмайди. Қорлар ёғиб, излар босилган...

Раббимқул аччиқ кулимсиради. Иржайиб турган Фанини бўсафага судраб чиқиб, дафтарини қўлтиғига тиқди:

— Қорангни ўчир, иблис!

Фани думини қисиб жўнади. Ошнасининг кўрслиги қаттиқ теккан экан чоғи, икки ҳафтагача қорасини кўрсатмади. Ниҳоят, пишиқчилик адоғида яна бир кун кўрқа-писа эшикни чертди. Раббимқул нимқоронғи хонада кўкрагини ерга бериб ётарди.

— Ҳо-ов, Мажнун, тур! — Фани уни аста туртди, қимирлайвермагач, елкасидан ушлаб силкилади. Раббимқул, афтингни ел яласин, дегандек, тескари ўғирилди. Фани бир ёпишса қўймасди, баттар шилқимлик қилди: — Тур, ошна, барини эшитдим. Хотин учун хафа бўлган йигит йигитми? Асли, у лойигинг ҳам эмас. Сенга ўзим онаси ўпмаганини топиб бераман. Хоҳласанг, эртагаёқ синглимини унаштираман!

Раббимқул қандай кўзғалди, оёқларини жуфтлаб, Фанининг жағига қандай тепди, билмайди. Савобталаб меҳмоннинг оғзи қонга тўлиб, икки таши бўғзига кетди.

Оёқ остидан чиққан шу можаро сабаб, Фани унинг уйдан қадамини бутунлай узди. Мана, энди тўй баҳонасида йўқлабди. Қайта-қайта тайинлаб айтибди. Қелмай қолади, деб кўрққан... Йўқ, Раббимқул эшитса-эшитмаса, муқаррар келарди. Худди шу кунни икки йилдан бери зорикиб кутяпти.

* * *

Фаниниқидан узук-юлуқ хаёллар билан қайтган Раббимқул ўзини кўярга жой тополмай қолди. Жаҳли чиққанда ёки уруш хотираларини эслаган кезларида Курск ўрмонида орттирган жароҳати кўзир, бунақа пайтда ундан кўрс, қаҳри қаттиқ одамни топиш қийин эди. Аввал мияси чатнарди, баданига иситма ёйилиб, кўзларига қон қуйилар, ҳатто қорачиқлари ҳам қизариб кетгандек туюлар эди.

Ҳовлисига қадам қўйганда у ана шундай аҳволда эди. Тунни бедор ўтказди. Эрталаб сой тарафдан аччиқ изгирин эсаётганига қарамай, у синиқ тегирмонтош четиде (уни раҳматли отаси бузилган тегирмондан олиб келган эди) битта қўйлақда ўтирарди. Чаккалари лўқиллар, иситмаси кучайиб бормоқда эди.

Қибла томондан судралиб чиққан тимсоҳдек узун, кулранг булут баҳайбат қанотларини ёзиб, қишлоқ омонини қоплади. Ҳазонлар ҳавода чирпирак бўлиб, сувоғи кўчган деворга енгил урилар, оёқлари тағида ўралишар эди.

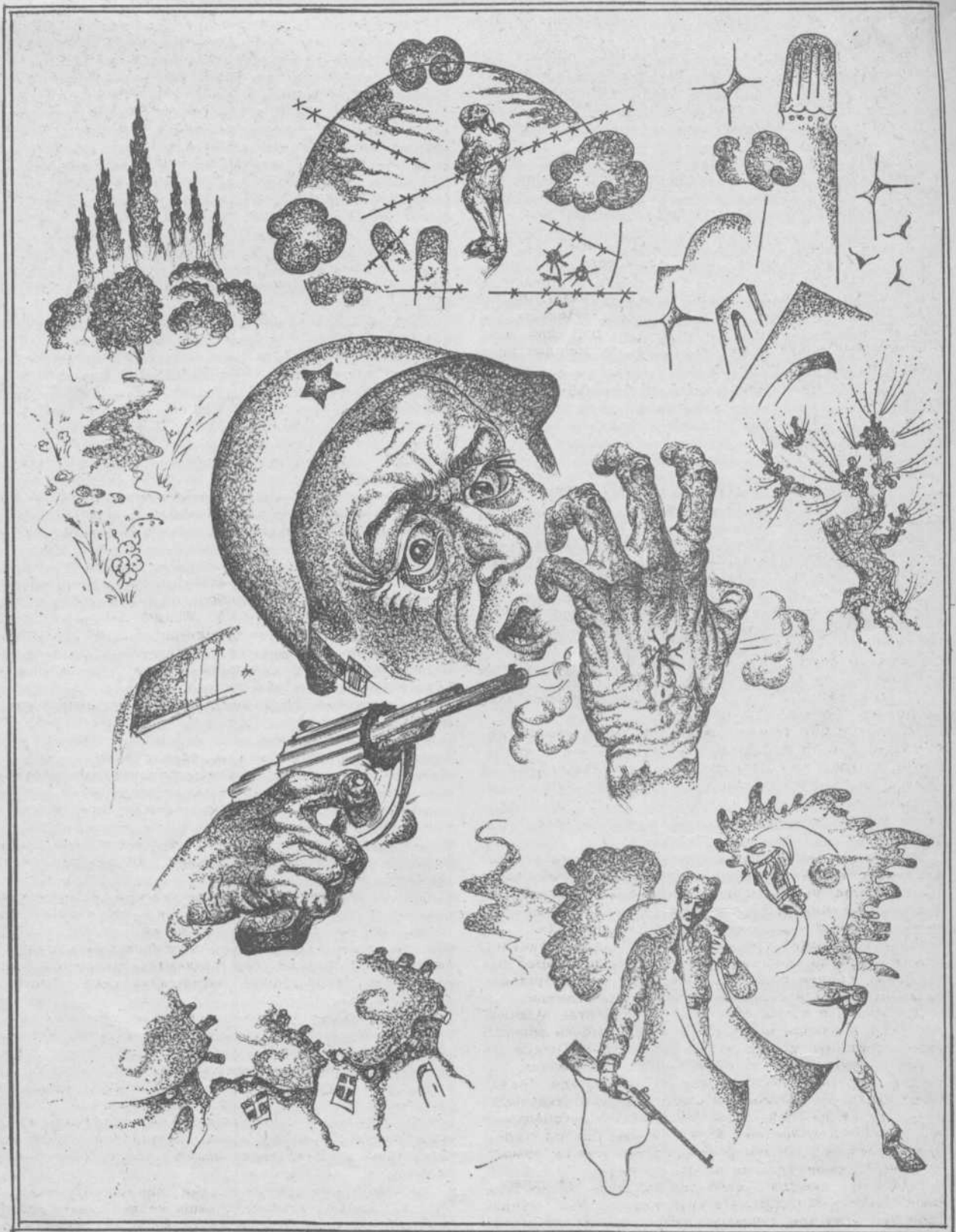
Қор нафаси уфура бошлаганда қирчанғисини қичаб Фани келиб қолди.

Унинг чаккалари этсиз, қорамтир-кўкиш доғлар тошган кўсатоб башарасидан ёшини аниқлаш мушқул. Елкалари камбар, аммо худо бўйдан берган, уни «терақ» деб атагувчилар ҳам топилар эди.

Фани кўрган одамга Курск ўрмонида разведкадан қайтаётганда ўқ егани, госпиталда уч панжасини кесиб, уйга жўнатилганини қайта-қайта сўзласа ҳам, негадир, чўлтоқ қўлини чўнтағи ёки қўйнига тиқиб юрарди. Чамаси, бармоқларининг буришиб-бўртиб, тождек ғадирбудир, қизғимтил битган ўрнини кўз-кўз қилишни эп кўрмасди. Гоҳо эса хижолатбозликни йиғиштириб, чўлтоқ қўлини «тўппонча» қилиб, болаларни кўрқитарди. Болалар ундан чўчиб, пана-пасткамга беркиншиганини Раббимқул кўп кўрган. Аста-секин унга кўниқибди, ҳатто ўрганиб қолишди, ўзлари орқасидан гурас-гурас эргашадиган бўлишди. «Тўппонча тоға» деб қақиритишганда Фани хафа бўлмас, қайтага меҳри ийиб, оғзи қулоғига етар эди. «Тўппонча тоға, бир отишайлик... Мени отинг, мени отинг!» У қирчанғи устиде лўқиллаб бораркан, урина-суринга орқасидан чопиб келган зумрашларга «тўппонча» ўқталади: «Пақ, пақ! Қи-их, қи-их!»

Аммо Фанининг улар билан ошначилиги кўпга бормасди. Бир кунни эрмакталаб чурвақаларни одатдагидек «битта-битта тераётгани»да Раббимқул келиб қолди. У суви қуриган ариқчадан бериорқада тўхтади. Тутқаноғи кўзигандек ранг-қути ўчиб Фанига ўқрайди. Юзидаги

доғларгача оқарган Ғани ғинг демей, қирчанғининг сағрисига қамчи урди. Раббимқул болаларга юзланиб, ҳазиллашди: «Сизларга милтиқ бераман, ўзини отинглар!»

Тўппонча тоға бирдан жуфтак ростлаб қолгани болаларни ажаблантирди, улар бир-бирларига мўлтираб қарашди. Шунда Сами аравакашнинг шалпангқулоқ ўғли чўзиб хўштак чалди ва шериклари атрофида дикирдикир иргиллашди: «Урр-э, Тўппонча тоғани отамиз! Урр-э!», деб қичқирди.

Тўппонча тоға ўша кундан бошлаб болаларга яқин йўламай кўйди. Битта-ярымтасининг қорасини кўрдими, дарҳол йўлини тескари солади; энди дуч келган жойда латифа ҳам айтмайди, катта-кичикка «тўппонча»сини ўқталмайди.

...Совқотганидан Ғанининг дағал башараси тиришиб кетган, лаблари кўкарган, бўйин томирлари қилт этмас эди. Ҳаракатлари ҳам жонсиз, зўр-базўр. Қирчанғини бир амаллаб боғлади, атрофга қарғадек аланглаб, супадаги увада шолғага келиб чўккалади, «Моховга ўхшаб ўтирибсан, топган-тутганингни келтир», деб мингирлади. Раббимқул индамай даҳлиздаги мешдан икки коса куюқ айрон олиб чиқди.

— Ма, ич захри маҳрингга! Ичининг қурумани тозалайди.

- Бай-бай, давоси!
- Нимага келдинг?
- Тўйга айтгани.
- Эшитдим.

— Илтимосимниям эшит. Иккита кўй керак. Билишимча, беш бегоналарнинг ҳожатини чиқариб турармишсан. Мен ўзингники...

Бекиткича илтимослар, хўжалик келди-кетдиси Раббимқулни жонидан тўйдирган эди. Лекин олди-берди масаласида уни эритишдан тошни эритиш осонроқ. «Оббо, ялоқил!», деб ўйлади у кўпдан устара тегмаган қаттиқ соқолини силаб, сўнг яримлаган косани айрон-пайрони билан Ғанига улқотирди. Чап беришга улгурган Ғани гангиб, қирчанғи тарафга қочди. Раббимқул қувишни ор билди, қўл силтаб, нари кетди. Отига яқинлашган Ғани шерланди:

— Ул-э, мараз! Хиппаки кўй сотганинг ёлғонми? Ҳали шовма, гўрингда тўнғиз кўпади!

Раббимқул бир синган косага, бир калта думини ликонглатиб йўртиб бораётган қирчанғига тикилиб қолди. Ичини нимадир кемирар, миясининг аллақайси бурчида «тўй» сўзи аридек ғўнғиллаб айланар эди. Ажаб, Ғани Мукаррама кўйида ийдирди экан! У эса Маҳкамтош билан тил топишолмади. Аёл зотининг ўжарлиги ёмон, бир тутса...

Раббимқул яна қайтиб синиқ тегирмонтошга ўтирди. Қизишгани, Ғанини қўлагани, косани синдиргани шунчаки даҳмазадан бўлак нарса эмаслигини англаб, хомушланди. Бунинг устига пушаймонликка ўхшаш бир нима кўшилдию чидолмай сапчиб ўрнидан турди.

Ярим соатлардан сўнг у қумлоқ кўчадан қаёққадир шошиб борарди. Қишлоқ дўконидан энишга қараб пича юргач, сойдан берироқда чангалу ирғай буталари билан ихоталанган сердароҳт ҳовли кўзга чалинди.

Дарчани бир толим сочи кўксига тўлғонган Маҳкамтош очди. У изидан эргашиб келган ўғилчасини опичлаб олди. Раббимқул унга қарадию чучмал бир нарса томоғидан ғиппа бўғди. Индамай ичкарига кираркан, айвондаги чорпоёда ўтирган қизларга кўзи тушди. Қизлар гурра кўзғалиб, кўйичивон акаларини тўрга ўтқезишди.

— Зап келдингиз!— деди Маҳкамтош дугоналарига кўз қисиб.— Келинчакни ясантиролмай овора эдик. Энди бизларга хола-хамир бўлингу маслаҳатни аяманг. Атлас кўйлакнинг ёқасини қанақа тикайлик?

Раббимқул хижолат чеккандек ишайди. Очилиб-сочилиб ўтирган Мукаррамага кўзи тушди. Уни кўпдан бери кўрмаган эди, тушмагур, ойна ҳам уялтиргудай тўлишибди. Ўсма-сурмани бошлаб сурган, Ғанига ёқиб дардида ўлиб-тириляпти. Содда қиз-эй, атлас эмас, бўз кийсанг ҳам, ўсмаю сурма демасанг ҳам унга ёқаверсан!

— Қизлар!— деди Маҳкамтош.— Битта-иккита кўйлак-

ни тўйгача эплаштирармиз. Озиб-эзиб бир келган ма-нови кишини меҳмон қилсақ, нима дейсизлар?

«Бир оғиз сўзингиз, дугонажон», дея Мукаррама-нинг ўзи енг шимариб жойидан турди. Қизлар игна-ипларини йиғиштириб, қовон-товоққа уннай кетишди. Учоққа ўт ёқишди, гўшт тўғрашди, картошка арчишди. Мукаррама челақ кўтариб, сой томон юрди. Уй бекаси— Маҳкамтошга юмуш қолмади. У, ўчоқбошида қақ-қайиб турди-турди-да, чорпоёга қайтди.

— Анови кизқозини қаранг!— дея сой тарафдан шо-шиб келаётган Мукаррамага ишора қилди.— Қанот боғ-ласаю учса! Куляпсизми? Ун тўртга кирмай эр хаёлини қиладиган қиз бола учун йигирма беш ёш нималигини биласизми? Ишқилиб, энди қўшгани билан қўша қар-син!

— Айтганингиз келсин.

— Мунча қоғонингиз осилган? Ошнангиз уйланыпти-ю, сиз...

— Сизни аллакимларнинг ўн тўрт ёши қизиқтиради. Узингизни ўйламайсиз.

— Иложим қанча!

— Ахир, уни ўзим тупроққа кўйганман...

— Бирам дийдангиз тош-эй!— Маҳкамтошнинг ранги ўчди.— Бир айтдингиз, икки айтдингиз, бўлди-да. Е ҳу-зур қиласизми? Унақада томга чиқиб, томоғингизни йиртинг.

— Томоғимни йиртсам-йиртмасам, ҳали ҳеч ким у дунёдан қайтмаган!

— Сиз нуқул менга ёпишасиз-а!— деди жаҳли чиқ-қан Маҳкамтош ўзини аранг босиб.— Қанча қиз изи-нгиздан куйиб юрибди. Ановилардан хоҳлаганингиз жон деб тегади.

— Хоҳламасам-чи?

— Мени... эр кўрган нарсани хоҳлаб қолдингизми?

— Пешана экан... Ихтиёрингиз, Маҳкамтош, мен ўзимга эмас, сизга ачинаман. Мендай бир ғариб дунё-дан икки кўли очик ўтса ўтибди-да!

— Шу гапимга ишонади, дейсизми? Йигит киши, эр-та-инди бировини илинтирасиз... Кейин, нимага ғариб бўларкансиз? Унақа деманг, сиз...

— Гапиринг-а! Уруш кўрдинг, Берлин бординг! Э, дод-эй!

— Нима, нотўғримми?

— Тўғри-нотўғрилигини худодан сўранг.

— Сиз ўзи уруш кўргангаям ўхшамасиз!— Маҳкам-тош жилмайди.— Тўрт мунангиз соппа-соғ! Тўппонча тоғани қаранг, бечоранинг учта панжаси йўқ. Ана буни қон тўккан деса бўлади!

— Гапингиз тўғри, Маҳкамтош!— Раббимқул енгил хўрсинди.— Ғани кўп қон тўккан. Шўрликка қийин, яримжон...

— Яримжон бўлсаям сиздан тузук экан. Ановиндай қизнинг кўнглига кириб олибди. Сиз эса, менга таёқ тегди, деб яйловдан бери келмайсиз.

Иzzат-нафис оғриган Раббимқулнинг чаккалари лў-қиллаб кетди. Бир вақтлар Маҳкамтош совчилари олди-га бир боғ похол ташлаб жўнатганда ҳам бунчалик эзилмаган эди.

Бу ерда ортиқ ўтиролмаглигини англаб, овқат пиш-гунча ҳам сабри чидамай, жўнади. Маҳкамтош ҳай-ҳай-лаб қолаверди.

Раббимқул жимжит ҳовлисига қамалиб, кун бўйи қў-лини совуқ сувга урмади. Кўксини ачитаётган дард би-лан олишди. Кечаси ҳам фикрлари тинимасди. Уйқуси қочиб, деразадан қоронғиликка термилиб ўтирди. Миж-жа қоқмаган бўлса ҳам, шамол булутларни ҳайдагани, тўдалагани, шивалаб ёққан ёмғир қорга айланганини сезмади.

Эрталаб туриб супани куради, дарчага йўл очди. У энди тезроқ бир қарорга келиши керак. Бунақа пайтда Асрор ёлғиз нима қила олади? Яхшиси, фалокат юз бермасдан яйловга жўнайди. Аммо нимадир, зилдай бир нарса оёғидан тортиб турарди. Ахир, эртага тўй!

Раббимқул шинелини кияётганда тўёқ дукури эши-тилди. Ғанининг қирчанғиси, фақат ўша шунақа лўқил-лаб юради. Чиндан ҳам, таниш қирчанғи дарча олдида

пишқириб тўхтади. Чакмонга ўранган Ғани хом теридан тўқилган қамчисини ўйнатиб қичқирди:

- Ҳей, Раббим, кунимни кўраверайми?
- Яна келдингми?
- Нима қилай? Бошқа кимга ҳам бораман?
- Химм! Шошмай тур-чи!..

Раббимқулнинг мияси чатнаб кетди, баданига иситма югурди. Шоша-пиша даҳлиздан қўшоғизни олди, ўқдонни белига боғлади, зулфини солиб, чўп суқиб қўйди. Чикиб, оёқлари калта-калта, қорамтир ёли патакдай қалин, ўмрови бор-йўқлиги ҳам билинмайдиган қирчанга мингашди.

— Жўра, ўзинг қачон уйланасан?— деб сўради Ғани уни ийдирганидан суюниб.— Энди орқа-олдингни йиғиштирсанг, ёшинг ҳам етиб қолди...

— Сен ғам ема.

— Ҳалиям осмондасан-а! Маҳкамтош сени назарига илмади, бир чўпон-да, деди. Синглимни бўлса писанд қилмайсан. Қайтага, ўшанда тишим сингани қолди.

Раббимқул миқ этмади. Энциси қотиб, ғижинди: «Синглисини мунча бозорга солади! Мол савдоси эмаску, ахир!»

Дара ичкарисига кирган сайин қор қалинлашиб, совуқ зўрайди. Раббимқул жунжикиб, шинели тугмаларини ўтказди. Телпаги қулоқларини тушираётганда от қаттиқ мункиб, пастқамликка кулаб кетаёзди. Қирчанга чарчаган эди, бошқа ўрлолмади, ич уриб ингичка кишнади. Атроф жимжит, фақат тепада, қор кўмган ўнгирилларда дон тополмай очикқан какликлар безовта сайрайди.

Жунлари ҳурпайиб кетган қирчангини ирғайга боғлаб, ўнқир-чўнқир адирдан қиялаб кўтарилишди. Айриқия тангисини мўлжаллаб боришарди. Ёнбағирларни изғирин супураб, қорайган сўқмоқлар бурала-бурала беҳисоб қоялар оралиғида кўздан йўқолар эди.

— Чарчадим-э!— деди Ғани кундасимон тошга ўтириб.— Илгари бу чағатларда қуён қувласак, тутардик.

Қуённи қувлаб тутиш қийин-у, илик энди тўлишганда жаҳд қилинса, кўкдаги қуш ҳам қутулолмайди. Агар жаҳд қилинса... Калласида йилт этган бу фикр Раббимқулга алланечук энгиллик бахш этди. Умрида ҳозиргидек совуққон ва хотиржам бўлмаган эди. Қорли тоғлар

ҳам гўё унинг кайфиятини сезган, руҳидаги ҳовлиқишни босмоқчидек сокин мудрар эди.

— Ғани,— деди Раббимқул паст товушда,— шу экан-да...

— Нима дединг?

— Сен бу дунёда ҳеч балога лойиқ эмассан!

Қор қамаштирган кўзларини ишқалаётган Ғани эринчоқлик билан айтилган бу гапга парво қилмади. «Овсар, нима, ёўлин шимияпсанми?», дея ғудраниб қўйди. Раббимқул бир зум хўмрайиб тургач, қиблага ўғирилди. Булутлар шиддат билан юксалиб, оппоқ чойшабга бурканган чўққиларни беркитди. Қор ним кулранг тусга кирди. Ғанининг кўнгли хуфтон эди. Ишқилиб, икки қўлини бурнига тиқиб қайтмаса гўрғайди.

Аммо у кўпам лаванг эмас, осмондан тош ёғилса ҳам ўтарни қидириб топади. Думбалари сандалдек иккита семиз қўйни ажратиб олади-да, қишлоққа ҳайдайди. Бўрдоқи буқа ёнига қўшиб сўяди. Шунақа зўр ош берадики, бунақасини Кўктош ҳам, Мукарраманинг етти пушти ҳам кўрмаган...

Раббимқул ҳамон булут қоплаган қибла сари юзланиб турарди. Нигоҳлари безовта, қорачиқлари йилтиллайди. Негадир, тўйга интиқ Мукарраманинг сутга чейилгандек тиниқ чеҳраси хаёлидан ўтди.

Худди шу дам олисда, уфқ ортида қайинлар қуршовида тўлғонаётган нотекис майдонча кўрингандек бўлдию Раббимқул бир сесканди. Учларини бомбами, снарядми чўрт кесган қайинлар тагида кимдир мажолсиз инграйди, пичирлайди, панжаларидан томган қон қорни қизартиради. Қорга санчилиб қолган тўп-понча...

Чаккалари лўқиллаётган Раббимқул оғир сўлиш олди, қирларни ялаётган, қояларга бош уриб увиллаётган изғирин тинди. Олам тубсиз сукунат қаърига чўкди.

Олисдаги ўрмон эса аста шовиллади, нажот тилаб тўлғонди, қайинларни туман ўради, осмон ерга қапишиб, уфқ дарчадек кичрайди. Гўё тепадан чийиллаб келган снаряд еру кўкни ларзага солиб ёрилди... Ғани қўшоғиз учида тутун аралаш товланган лағча чўғни кўришга улгурмади. Акс садо тошдан-тошга урилди, чўққилар теграида бир лаҳза титраб, осмону фалакка сингиб кетди.

Келгуси сонда Учқун НАЗАРОВнинг «Соҳил» қиссасини
эътиборингизга ҳавола этамиз.

ВАҒОБ
РЎЗИМАТОВ

БОҚИЙ УМР

ХОТИРАДАН САҲИФАЛАР

хши билган нарсанг тўғрисида ёзиш жуда қийин, чунки турли-туман фикрлар устма-уст ёғилиб келиб, мақолага сиғмай қолади» — атоқли совет адиби Виктор Шкловскийнинг бу сўзлари нақадар ҳаққоний эканлигига устоз Ғафур Ғулом ҳақида ўйлаган ҳар бир онимда такрор-такрор амин бўлмоқдаман. Бу билан мен ўзимни билагон деб кўрсатмоқчи ёки бир амаллаб қоғоз қоралаб, изҳор этган фикрларимнинг ожизлигини яширмоқчи эмасман, аксинча, кўплар қатори ихлосманд, камтар шогирдининг шундай улкан сиймо таърифида бир нима дея олиши нечоғли маҳол эканлигини айтмоқчиман.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири, коммунист шоир, олим, жамоат арбоби Ғафур Ғулом ҳақида сўзлаш ҳаяжонли, масъулиятли, фахрли. Унинг сиймосида чинакам инсонга мансуб фазилатларнинг барчаси мужассам эди... Буни унинг ўзлигини изҳор этган, ўз ажойиб замонасини акс эттирган жилд-жилд асарлари тўлароқ ифодалаб берса керак. Шоир устози Владимир Маяковскийнинг «Замон мен орқали ҳайқирмоқда», деган машҳур таъбирига амал қилгани бежиз эмас, албатта.

У инсоният тарихидаги янги замонани қўйлар, унинг порлоқ истиқболини кўришни орзу қилар эди:

Саксонга кирганимда йиллар ўтиб йил сайин,
Коммунизм асридан оламча умидим бор!

Бундай ҳаётга муҳаббат туйғулари шоирнинг кўплаб асарларида эҳтирос билан жўш уриб туради. Ғафур аканинг қалбида яшаш иштиёқи нақадар зўрлигини ўттиз йилга яқин қадрдонлигимиз мобайнида унинг ўка қатори шогирди («Умринг ўхшамасин, сен менинг ўша ўлган ўкам Ваҳобнинг ўрнига, ўкамсан!», дегувчи эди у киши), қутлуғ хонадонининг оила аъзосидек бўлиб кетганим учун яхши билардим, десам муболага бўлмайди.

1965 йил, 10 май. Барвақтроқ туриб Бешёғочга келсам, Ғафур акам ҳовлида гуллар, тоқлар, бошқа мева дарахтларини кўздан кечириб юрган экан... Катта гилоснинг тағидаги сўрида сўхбатлашиб ўтирибмиз. Ҳовли жим-жит. Укалар, сингиллар, жиянлар аллақачон ишлари, ўқишлари, боғчаларига кетишган. Каттакон хонадонининг қуюнчак онахони Муҳаррам келинойим ичкарида нимадир иш билан банд... Ғафур акам ёшлик кезларидаги бир воқеани ҳикоя қила бошлади. У кишининг қўйилиб келаётган гапини бўлишга истиҳола қилиб, нима учун келганимни ҳам айтолмай турдим. Шу пайт ҳовли саҳнида донлаб юрган мусичаларнинг патир-путири эшитилиб қолди.

— Ҳа, айтмоқчи,— деди Ғафур ака,— Абдурахмон Жомий қушларнинг қандай кўпайишини билмас экан. Қуш кўздан мода қуш кўзига ёш томчиласа — урчийверади, деб юраркан.— Ғафур ака Навоийнинг устози Жомийга бағишланган «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» асаридаги шунга тегишли воқеани сўзлаб берди:— Хуллас, «ошиқ-машуқ» товусларни кўрган Жомий Навоийга савол назари билан қараган экан, у сиполик билан: «Кўз ёшлари...», деб жавоб берибди. Бошқа гап айтмабди.— Кейин Ғафур ака гойибдаги кимгадир ўқтиргандек вазминлик билан қўшиб қўйди:— Устозга беодоблик қилиб бўлармиди!

Юрагим шунга этиб кетди. Ғафур ака бу сўзларни бевосита менга қаратиб ёки бошқа катта-кичи шогирдларидан биронтасини кўзда тутиб айтган бўлмаса-да, мен ичдан қаттиқ ўқиндим. Нега деганда, шу муборак хонадонга ўттиз йилча муқаддам ҳаяжон билан кириб келган бўлсам, Ғафур аканинг нуроний сиймоси, унинг ҳар бир сатри мен учун ардоқли бўлса-да, мен ҳам, мен тенгги баъзи шогирдлари ҳам, бизни ўзига яқин кўриб, шунга яраша муомалада бўлишидан «талтайиб», тегажаклик қилганмиз, «ақл ўргатганмиз». Қисқаси, бу қолган умрим учун ибратли сабоқ бўлди.

Кексаллик даврига қадам қўйгач сўхбатлари янада туш-

Ғафур ҒУЛОМ ва Ҳамид Олимжон. 1940 йил.

калом бўлиб кетган Ғафур ака энди беш-олти ой илгар қилган Афғонистон сафарни ҳақида, Жомий, Навоий ҳақида гапира бошлади. Маълумки, 1964 йилнинг ноябрида у Жомийнинг 550 йиллигига бағишланган халқаро анжуманда каттақон докладни билан иштирок этган, Ҳиротга бориб Навоий қабрини зиёрат қилган эди.

Ҳиротда ёзилган «Алишер Навоий қабри устида» шеърини эсласак, қалбимиз ифтихор туйғулари билан тўлади. Шoir ҳамон «тарки хоб айлаб» кўз юймай ётган буюк устозига у нашъу намо топган шарафли-шонли маъводан, орзулари рўёбга чиққан янги дунёдан, ватандошларидан салом, туман Фарҳоду Ширин сув чиқарган бахтли саҳродан ажаб гулдаста олиб боради! Жаҳонга Навоийдек даҳони берган халқ беш аср оша уни яна бир ажойиб фарзанд орқали йўқлайди. Уша пайт дилимда туғилган бу туйғулар мени ҳамон ҳаяжонлантиради.

— Жомий саксон йилча умр кўрган бўлса ҳам, аммо Навоий узоқ яшамади,— деб сўзида давом этди Ғафур ака.— Лекин мен ўлмайман,— деди у соддагина оҳангда. Сўнг жилмайганча қўшиб қўйди:— Мен бундан икки соат бурун туғилдим!

— Мен ҳам сизни туғилган кунингиз билан қутлагани келган эдим-да!— дедим жон ҳолатда. Чунки боятдан бери қутлаш учун ҳеч қулай пайт келмаётган эди.— Бахтимизга узоқ йиллар омон бўлинг.

— Раҳмат. Бирга-бирга!— Ньюансларгами, товланишларгами бой гап оҳангда сўзини давом эттирди:— Нариги дунёга борганимда дадамга: «Мирзо Ғулом,— дейман,— сен қирқ икки ёшда ўлган эдинг, мана мен саксон тўртга кирдим,— дейман.— Шу сабабли мен сендан каттаман. Қизларингни яхши-яхши одамларга узатганман. Учаласи ҳам пири бадавлат. Аканг қарағай бўлса-ку, катта шоирман, академикман. Ҳамма неварачевараларинг парваришим билан фан докторларнио фан кандидати бўлишган!— дейман ғурурланиб. Бизнинг бунчалик бахт-саодатга мушарраф бўлишимиз ҳазил гапми! Ахир отам билан онамдан афтодаҳол етимчалар бўлиб қолган эдик. Энди ўлиш йўқ. Бизда ўрта ёш етмиш-етмиш беш ҳисобланади!»

Ғафур ака шу сўзни таъкидлаб айтгани айтган эди. Урта ҳисобда етмиш бешга тўри келадиган умрни шоиримиз маъсум болаларга хос соддадиллиги билан бир юз эллик ёшининг ўртаси деб ҳисобларди шекилли-да. Ахир, Кавказ томонда шунча ёшга борган Шерали Муслимовдек одамлар озмунчамиди! Хуллас, «Афанди ўлмайди деган бўлди» ҳикоясининг муаллифи ҳаётни қаттиқ севарди. «Ҳаёт жуда ширин нарса, ҳунаринг жон олиш бўлгандан кейин сен буни тушунармидинг, аблаҳ!» дейди Афанди Азроилга ўша ҳикояда. Адиб Афандининг ҳаётини олаимизда бизнинг ҳамма ишларимизга аралашиб, кулдириб, хушмуд қилиб юрганини айтади. Бу сўзларни унинг ўз шахсига татбиқ этсак ҳам янглишмаймиз.

Дарвоқе, юқоридан мен Ғафур аканинг соддадиллиги ҳақида гапирдим. У кишининг руҳидидаги маъсумликка ҳам таҳсин ўқийман. Чақалоқнинг уйқуда тамшаниши нечоғли лаззатли эканини сабий қалбли кишигина билиши мумкин. Мен Ғафур аканинг соддадиллигига бир неча бор гувоҳ бўлганман.

Мана шундай далиллардан бири. Ўзбекистон халқ шоири Ғафур Ғуломнинг 60 йиллик юбилей кечасида уни Тошкентдаги театрларнинг вакиллари Навоий, Горький, Муқимий ва Ҳамза тимсолида республика санъаткорлари номидан табриклаб, яхши тилаклар изҳор қилдилар. Шунда Ҳамза образидида Олим Хўжаев юбилардан академик театр учун пьесалар ёзиб беришни илтимос қилди. Ҳамза номидидаги Ўзбек давлат академик драма театрида бир неча йил адабий эмакдош бўлиб ишлаган, унга «Отелло», «Қирол Лир», «Кўзбулоқ қишлоғи», «Олеко Дундич», «Профессор Мамлон», «Бранденбург қопқаси», «Денгиздагилар шарафига» каби бир қанча йирик пьесаларни таржима қилиб берган, қатор оригинал асарларнинг юзга келиб, саҳнага чиқишида ўз муносиб ҳиссасини қўшган Ғафур Ғулом, эҳтимолки, шу сабабларга кўра: «Э, Ҳамза ака, сиз ўлиб кетганингиздан кейин анча-мунча ишларни амалга оширганмиз», деб юборди. Лиқ тўла зал гулдурос кулгидан ларзага келди. Назаримда, Ғафур

ака қаршисида Олим Хўжаев турганини унутиб қўйди, шекилли.

Мана, Ғафур аканинг соддадиллиги ва тантилигини кўрсатадиган яна бир воқеа. Бунисини Муҳаррам келиноийм гапириб берган.

Уруш туған йиллари... Озиқ-овқатдан тортиб, рўзгор асбоб-анжомларигача тахчил. Уйда чой ичгулик биронта ҳам идиш қолмагач, Ғафур ака бир даста пластмасса пиёла олиб келади. Келиноиймга фахр билан: «Буларни осмонлатиб иргитиб юборсангиз ҳам сиймайди!», дейди-да, пиёлаларни буй баробар ташлаб юборади. Пиёлалар чил-чил синиб, ер билан битта бўлади. Жазирама иссиқда чақалоқ Мирзаабдиқодирни кўтарганча, икковлари пиёла сотиб олиш учун Бешёғочдан Хастимомдаги бозорга яёв жўнайдилар. Қўрғонтегига борсалар бир танишлари ямоқчилик қилиб ўтирганмиш. Олдида ўтган-кетган хайр-эҳсон ташлаши учун товоқ турганмиш. Ғафур ака: «Қўлингизда гулдек касбинг бўла туриб, бу «хунаринг» нимасини!», деб койса ҳалиги одам йиғламсираб: «Бола-чақани боқишга ожизман», дейди. Шунда Ғафур ака қўйнидан 500 сўм чиқариб ямоқчига тутқазади. «Шундай одам бу иши билан маҳалламизга иснод келтирмасин, деб бердим пулни, Муҳаррамхон», дейди Ғафур ака йўлда. Бозорга борган савдолаша-савдолаша ўнта пиёла оладилар, чойнакнинг нархига келишолмайдилар...

Етимликнинг машаққатларини, йўқчиликнинг азиятларини ўз бошидан кечирган кишининг қалбида яшаш иштиёқи шу қадар кучли бўлади-да.

Устоз адибининг «Тошкент оқшоми» газетасининг чиқишига атаб ва уни қўтлаб 1966 йил 22 июнь кунини ёзган, газетанинг 1 июль сонидида эълон қилинган миниатюра-очеркида ҳам унинг ўша орзу-умиди барқ уриб турибди: «...Тошкентимиз оқшомини томоша қила келган киши сиз ҳат-саломатлик билан, ҳасса ушламай жуда узоқ яшайверди. Саксон тўртга кирганда ўз яшаб ўтказган мнинг ойлик умрига атаб тўй қилиб беради. Ҳовли саҳнига йигирма иккита патир сиғадиган катта тандир қурилади. Колхоздан етти арава ғўзапоя сўраб олинади. Етти пуд гурунч элитадиган катта даҳсарак дошқозон ўрнатилади... Уз тенгқурлар, маҳалла кўйи, гузар, қариндош-уруғлар қақирлиб, юртга ош берилди. Азонгача тарақ бэзм, даврада — Тамарахоним, Юнусвой «Қаро кўзим»ни қўзиб туради. Биронтанинг бурни қонаса — мен жавобгар».

Бу умрининг қутлуғ кизини қаршилаётган пири бадавлат, бахтиёр кекса куйчининг дил изҳори. Озод, обод юртда орзу-армонлари ушалган нуруний отахон шодлигини эл-юрт билан баҳам кўришни истайди.

Ана шу тўйда қуриладиган етти пудлик катта даҳсарак дошқозон ҳақида ўқирканман, яна бир қозонни хотирлайман. Бу адиб таржимаи ҳолининг болалик йилларидаги далиллардан таркиб топган «Менинг ўғригина болам» ҳикоясида шоирнинг бувиси «ўғригина бола»га айтган шу сўзлари қандай ажойиб маъно касб этади: «...Қутлуғ уйдан қуруқ кетасанми, болам! Бир нима олиб кет. Тўхта, нима олиб кетсанг экан, ҳа, дарвоқе, ошхонада битта ярим пудлик қозон бор. Аллазамонлар уйимизда одамлар кўп эди, катта қозонда ош ичардик. Худонинг гашига тегдик шекилли, шундоқ қозон гуркираган хонадондан мана шу тўрттагина етим қолиб турибди. Эҳ-ҳа, булар қачон катта қозонни қайнатар эди-ю... Шунини олиб кета қол...» Рокья буви бу сўзларни 1917 йилнинг кўкламида айтган экан. Қозон қайнатишдан умидини узаётган онахонинг невараси бугун етти пуд гурунч дамлатиб юртга ош бериш ҳаракатида.

Ана шуларни ўйлар экан, шоир «Ким эдингиз ким бўлдингиз», дея сарҳисоб қилган-да! Мен яна бир муқояса келтиришни истардим.

Уша, «Менинг ўғригина болам» ҳикоясида Одилхўжабой деб аталган каттақон пудратчи бой етим Ғафурни камситмоқчи бўлиб, истеҳзо билан: «Ҳа, Мирза Ғуломнинг ўғли, жуда ҳам тутдек тўкилиб қолибсан-ку!», деса, «Ўзингиз-чи! Одилхўжабойлик савлатингиздан асар ҳам қолмабди-ку!», дейди ёш Ғафур ҳозиржавоблик билан. «Сен тирмизак катта одам бўласан!», деган экан бой, бўлажак шоир ва олимнинг ақл-заковатига қойил қолиб.

Адиб биографиясида қисс қилгулик бундай мўъжизавор далилларни кўплаб учратамиз. Маълумки, «Шум бо-

ла» қиссаси бош қахрамони хатти-ҳаракатига боғлиқ аксар воқеалар авторнинг болалик даври далилларини эслатади. Қиссанинг илк варианты бош қахрамон тимсолидаги ёш Ғафурнинг машаққат билан топган сўнгги пулига китоб сотиб олиши билан хотимланарди: «Маъюслик билан кетиб борар эдим, саҳдофликдаги бир китоб дўконининг олдида ёш муллабаччаларнинг тўпланиб қолганлигининг меннинг диққатимни тортди. Муллабаччалар талашиб-тортишиб янгигина босмадан чиққан, ҳали бўёқларининг ҳиди кетмаган бир қалингина китобни олмоқда эдилар...

— Саҳдоф почча, менга ҳам биттасини беринг. Ирим қилиб олиб кўяй.

— Баракалла,— деди мўйсафид саҳдоф.—...Етти таंगा бир мири бер-чи... Шу китобдан олиб кўй, пешанангда юлдуз кўриб турибман.

Жарақлатиб санаб бердим...

...Китобни қўлтиқлаб, мен кетдим.

Фурсат келганда айтарман, бу китоб «Хамсам» Алишер Навоий экан.

Ёш Ғафурнинг қалби орзиқиб кутган шонли фурсат яқин эди:

Нилий саҳролардан карвон ўтган чоғ
Унга пешвоз чиқар ҳаттоки саҳар.
«Гул тонг», деб, «гул тонг», деб урган кўнғироқ
Бахтли келажакдан беради хабар.

Шундай бир фурсат келдики, шундай ажойиб замона келдики, Ленин партияси шарофати билан озод ўлкада ёппасига Навоийхон бўлган халқимиз номидан Ғафур Ғулом улуғ Алишерга гулдаста олиб борди. Улуғ Октябрь ниқилоби бўлмаса бир камбағал йигитга шоирлик қаёқдаю алломалик қаёқда, ҳукумат аъзоси бўлиш қаёқдаю Ҳиротга етиш қаёқда эди дейсиз!

Тонг отар чоғида жуда соғиниб,
Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб,—

дейди шоир машҳур «Соғиниш» шеърда. Унинг китобий билими ҳаётий билими каби жуда бой эди. У зукко бедилхон эди. Маълумки, шарқда Мирза Абдулқодир Бедил асарларини чўқур тушуниб ўқиш, атрофлича шарҳлаш, таҳлил қилиш кишининг мукаммал билимга эга эканлигини кўрсатган, бедилхон деган ном эса шарафли унвон ҳисобланган. Ғафур Ғулом бу файласуф шоир асарларини сеवार, кўп мутолаа қилар эди. Бедилнинг каттакан жилддан иборат куллиёти унинг иш столида ҳамон очик турибди. Ғафур ака авайлаб асраган китоблар орасида Бедил асарларининг яна бир нодир нусхаси бор. Устознинг айтишича, бу нусхани Муқимий кўчирган экан. Китоб зеб-забарсиз — остки-устки, диакритик белгиларсиз кўчирилган, сиз билан биз унли деб атайдиган ҳарфлар алифбо сирасига кирмаганлиги сабабли, ёзувларини фаҳмлаб олиб ўқиш керак бўлган. Шикаста хатда эса ундош ҳарфларнинг остки-усткидаги нуқталар ҳам тушиб қолади. Бунда матнини равои ўқиб кетиш осон эмас. Билими, ўқуви етарли бўлмаган киши «кўз»ни деб ўқиб, кулги бўлиши турган гап. Биз каби шогирдларга ана шуларни тушунтириб берадиган, у китобхонлиқнинг ибратли намуналарини кўрсатарди.

Бу ўринда устознинг китоб ҳақида турли вақтларда айтган баъзи ўнгитларини эслатишни истардим:

— Барвақт туриш учун — бошингга қизиқ китоб кўйиб ёт. Китобни системали ўқиш керак. Аммо қўлингга тушган китобни, иложини топиб ўқийлмасанг, ақалли варақлаб кўй. Кейин керак бўлади. Агар 1913 йилдаги телефон абонентлари китобини учратсанг ҳам ўқийвер. Ҳар кунни ўйингга албатта китоб ола кел — болалар устидан сакраб ўтса ҳамки бирон ҳарф эсимда қолади.

Юқорда эслаб ўтганимиз қисса қахрамони — ёш йигитчанинг охириги пулига Навоий китобини сотиб олгани бежиз эмас. Ғафур Ғуломнинг болаликда китоб ўқишга иштиёқманд эканлигини унинг шу сўзларидек кўрсатиб турибди: «Икки китоб дўкони Истамбулдан, Қоҳирадан, Техрондан, Бўмбайдан, Калькуттадан, Богчасаройдан, Тифлиздан, Бокудан, Қозондан ва бошқа шаҳарлардан туркча, форсча, арабча «янги замон» китоблари ва дарсликлари олиб турарди. Мени бу китобфурушлар яхши танирдилар, етимлигимни ҳам билардилар. Агар олган

китобимни йиртмасам, кир қилмасам, у ер-бу ерига чиз-масам, ярим баҳосига қайтиб олишга ваъда бераддилар. Мен ҳам жуда авайлаб ўқирдим. Бу китоблар оз нусхада чиқарди. Шунда ҳам ноширлар ўтмай қолишдан қўрқиб, четларини қирқмай чиқарардилар. Чунки михи кўчириб ташланса ўров қоғозига ярарди... Тоza қийналардим. Ени битов китобни кесмай ўқиб кўринг — менинг аҳволимни тушунасиз; ҳар ҳолда ўн тийинлик китобни беш тийинга ўқирдим».

Дарҳақиқат, ёзув столидами, минбардами, суҳбатдами Ғафур Ғулом истаган шарқ шоирининг асаридан истаган парчани ёддан ўқиб, шароит тақозасига кўра таржима қилар, шарҳлаб берад, хотирасининг кучи, билимининг чуқурлиги билан ҳозир бўлганларни ҳайратда қолдирадиган биларди. Уларни хотирлаганда ҳам билимдонлигини кўрсатиш ёки ўнгит ўқиш учун эмас, ўша ондаги вазиятни янада жонлантириш, унга руҳ бағишлаш учун ибратли мисоллар келтирарди.

1962 йилнинг ёз оқшомларидан бирида Ғафур ака қизи Олмосхонинг Тошкент Давлат университетини битириб чиқиши муносабати билан зиёфат қилиб берди. Дастурхон тўрида — бир ойчадан буён шу хонадоннинг меҳмони бўлиб турган ота-бола ҳинд адиллари Гурбахш Сингх ва Навтеж Сингх, Олмосхоннинг курсдошлари, Шарқий Туркистондан келган уйғур студентлар ўтиришар эди. Ғафур ака кеча руҳига мос юрак сўзларини айтди, халқлар дўстлиги ҳақида ҳаяжон билан гапирди:

— Биз қадим-қадимдан дўстмиз, қардошмиз. Бобирга Жавоҳарлаъл қандай баҳо берганини биласизлар. Мирзо Ғолиб Ойбек авлодидан эканлигини фахр билан айтган. Насли-насаби Ўзбекистондан бўлган Бедил Ҳиндистонда яшаб ижод этди. Ўзбек, ҳинд ва уйғур халқлари дўстлигининг яна бир ёрқин мисоли шуки, Ёркентда яшаб ижод этган ўзбек шоири Фурқат ва ҳинд шоири Тажаллийни, бу икки қаламкаш дўстни уйғур халқи эъзозларди, ҳурматларди.

Шундан сўнг Ғафур ака Фурқат ва Тажаллий шеърларини ёддан ўқий бошлади.

Ҳозиржавоб шоирнинг сўзларидан, бағри кенг мезбонининг меҳр-оқибатидан меҳмонларнинг қандай таъсирланганини кўрсангиз! Кўзларидан ёш тиркираб чиққан Гурбахш Сингхнинг таҳсинларини эшитсангиз!

— Қомус! Қомус! — дея хитоб қиларди у.

Дарҳақиқат, қомус! Ғафур Ғулом чиндан қомусий билим эгаси эди. У устоз билан тахминан ўттиз беш ёшларида танишган бўлсам, шунча китобни, айниқса, Шарқ адабиёти асарларини қачон ўқиб улгурганига таажжубланардим. Негаки, мен танигандан буён унинг қўлида Бедилнинг китобини гоҳо Саъдий, Ҳофиз асарларини кўрардим. Ҳолбуки, у истаган вақтда Абу Аъло ал-Мааррий, Фирдавсий, Низомий, Деҳлавий, Рашидиддин Вотсов, Фуззулий, Сайидазим Ширвоний, Собир ва бошқалардан парчалар ўқир, илмий, ахлоқий китоблардан фактлар келтирар, қулоқ эшитмаган воқеалар, масалаларни тушутирар, уларга коммунист олим сифатида баҳо берад эди.

Таажжуб, ахир у бутун жаҳон адабиёти — ғарб адабиёти, рус классик ва совет адабиёти, қардош халқлар ёзувчилари, замонавий тараққиётпарвар чет эл адиб ва шоирлари асарларини яхши билади. Вақтли матбуотни ўқиб туриши табиий. Ижодий иши кўп вақтни олади. Хўш, бир дунё шарқ адабиёти асарларини қачон ўқиб, бунчалик чуқур ўзлаштирган! Уйлаб қаралса, академикликка кўтарилишининг сабабларидан бири ҳам шу-ку!

Мен бунга қисман бўлса-да, яқин йилларда жавоб топдим. Шоирнинг сингласи Раҳбар опанинг айтишича, Ғафур ака «Бароқхон» мадрасасида ўқиб юрган кезлари тоға қатори яқин қариндошлари — Сайидахроп деган мударрис [бу киши атоқли киношунос олим Борни Ҳасановнинг бобоси экан] умрининг сўнгги кезларида истеъдодли шогирдга бир сандик нодир китоблар тақдим қилибди. Б. Ҳасановнинг таърифлашча, ўз даврининг илғор қарашли кишиси бўлган бу аллома жамғарган кутубхонадаги асарлар, албатта, системали билим бериши керак эди. Қолаверса, бўлажак шоир ва олимнинг ўткир шуури, оташин иштиёқи ҳам озмунча роль ўйнамаган.

У Бедилли севарди, тонглар туриб, унинг ёд бўлиб кетган асарларини ўқишдан кўра ҳам у билан суҳбатлашар, фикрлашар эди. Ана шулар оқибатида, шоирнинг ўйчан, маънодор, жозибадор, боқий сатрлари қоғозга тушар, китобхон қалбига ошиқар эди.

— Бедил бекиёс шоир,— дерди Гафур ака.— Ҳаётдан улғуроқ мактаб йўқ, деганда у реал ҳаётни кўзда тутарди. Бедил мана шундай каттақон китобнинг бирон жойида ҳам, хуллас, умрнинг охиригача «нафс» деган иборани тилга олмаган, яъни ўз шахсини ҳеч ўйламаган. У шу қадар маҳорат чўққисига кўтарилганки, фикрларининг чуқур фалсафийлигидан ташқари ҳар бир мисраси тўрттадан маъно беради!— Шу тариқа Гафур ака Бедилнинг «Ир-фойи», «Ишорат», «Девони», «Нуқот», «Чор унсур» каби асарларидан мисоллар келтириб, таҳлил қилиб берарди:

— Чунончи, саффо савдо келтириши ҳақидаги иборани олиб кўрайлик. У вужудда кўпайиб кетса, кишини руҳий

касалга мубтало қилади. Саффо рангидagi олтиннинг савдо ишларида восита бўлиш билан бирга, не-не савдоларни келтириб чиқариши маълум. Шунинг учун Бедил асарларини таржима қилиш қийин.

Гафур ака баъзан дўстларининг гурунгида: «Мен Бедилнинг ўинчи бўғиндаги набирасиман!», деб фахрланарди. Буни, албатта, маънавий вориснинг ифтихори деб тушуниш керак. Аммо бир-икки рубойини ҳисобга олмаганда, шундай улкан санъаткор улғу бобосининг асарларини таржима қилишга журъат этмади. Унинг ижодига чексиз ҳурмати, талабчан китобхонлар олдидаги масъулияти бунга изи бермади шекилли. Буни шарқ классик адабиётининг бошқа асарларига нисбатан ҳам айтишимиз мумкин. Лекин, бу борада у ўз имкониятларига ишонмас эди, деёлмаймиз. Негаки, Гафур Фуломнинг сунги ижодий ишлари сирасидаги Саъдий, Жомий, Фоний асарларидан қилган таржималари ибратли, нодир намуналар сифатида адабиётимиз хазинасидан муносиб ўрин эгаллади.

Шамчирок

та билмидон, сўз ва шеър устаси Гафур Фулом ниҳоятда меҳрибон, оталарча ғамхўрликлари билан ёш ёзувчилар хотирасида ўчмас из қолдирган муаллим эдилар. Устоз ёшлар билан сидқидилдан суҳбат куришни

яхши кўрардилар. Айни вақтда ижод қилаётган ёш қаламкашларнинг бугуни ва эртаси билан қизқардилар. Ёшлар у кишининг файз тўла хонадонларида, ижод лабораторияларида тез-тез бўлишиб, устознинг доно маслаҳатларини орзиқиб кутардилар. Жумладан, мен ҳам.

1959-60 йилларда мен «Ёш ленинчи» редакциясида хизмат қилар эдим. Газетанинг топшириғи билан САГУ [ҳозирги ТошДУ]нинг 40-йиллик юбилейига аталган шеър ёздирриш учун устоз ҳузурига борнишга тўғри келди. Гафур Фулом асари газета ва журнал саҳифаларига байрамона руҳ бағишларди. Шу сабаб, журналистлар Гафур Фуломга тез-тез мурожаат қилиб устоздан шеър ундиришни ўзларига шараф деб билардилар. Гафур Фулом эса матбуотлар илтимосини ҳеч қачон рад этмаганлар. Бажонида бажаришга интилардилар. Устознинг илтимосларига биноан эртаси кўни эрталаб мен уларниқида ҳозир бўлдим. Устоз мени ўз иш кабинетларига таклиф эдилар. Ёзув столлари ниҳоятда озода, гардсиз, ҳамма нарса тартиб билан қўйилганига ҳавасим келди. Шу орада шоирнинг рафиқалари Муҳаррама ая кириб ялтирган иш столини яна бир марта артиб чиқдилар-да, қайноқ чойнакни столга қўйиб кетдилар. Мен устоз яқинидаги курсига ўтириб у кишининг шеър ёзишга тайёргарлик ҳолатларини зимдан кўзатардим. Домла қўлларига ручка ушлаганча ойнада ҳовлидаги чуғурлашиб донлаб юрган мусичаларга тикилгандай бўлдилар. Ниҳоят, иш юришиб кетди чамамда. Биринчи тўртликни оққа туширдилар ва менга ўқий бошладилар:

Ям-яшил водий бўйлаб уфқларга туташган,
Кенг, кўрнам асфальт йўлда кетарди етти ўртоқ.
Ҳаммаси ҳам саломат, юзлари қонталашган,
Шўх дарёнинг сувдай шарқироқ, тинмас, қувноқ.

Устоз «Қалай!» деган назар билан менга боқдилар. Мен ўзимни беҳад ноқулай сезганимдан у кишининг салобатли назарларидан кўзларига тик боқа олмасдим. Ерга тикилганча «Гўзал, чиройли мисралар», дея олардим, холос. Ҳақиқатда ҳам сатрлар қўйилиб тушган эди. Навбатдаги тўртликка ўтиш устозга анча қийинроқ бўлди, шекилли, узоқ ўйландилар, ўринларидан туриб ўйнинг у бурчидан бу бурчига одимладилар. Менга ёшлар ижодий ҳақида бир-икки савол ҳам ташладилар. Газетада қандай ишлар билан шугулланишимни сўрадилар. Мен ўз тенгдошларим ҳақида билганларимни сўзладим. Айрим ўртоқларнинг дадил қадамларидан устоз беҳад мамнун

эканликларини билдирдилар. Гафур ака стулга ўтириб қўлларига қалам олганларида «Ана, яна илҳом келди», деган фикрни кўнглимдан ўтказдим. У киши перони сиёҳга тўйинтириб ботирдилар-да, бир донга оппоқ қоғозга сачратдилар. Қоғоз юзида ҳар хил шаклдаги доғлардан бирини кўрсатиб шакли нимага ўхшашлигини мендан сўрадилар.

— Қушга ўхшайди,— дедим.

— Қанақа қушга!— сўрадилар.

— Қайдам, булбулгами, мусичагами, ёки...

— Шеърингда «ми», «ёки» деган аросат бўлмайди. Поэзияда фақат конкрет предмет бўлиши мумкин. Буни си-чи!— дедилар яна бирга ишора қилиб.

— Буни си...— дедим нафасим чиқар-чиқмас. Чунки мен шеърингда «фани»дан топширилаётган давлат имтиҳонидан ўтиргандек ҳис қилардим ўзимни.— Буни сини билмадим...

Ҳаяжон мени енгган эди.

— Гап мундоқ, қизим. Сенда шеърингда учун энг зарур нарса — фантазия етишмаяпти. Фантазияда сир кўп. Ҳа майли, бор, Олмосхон билан чой ичиб туринглар. Мен ёзишга уриниб кўраман.

Чамаси бирор соатлардан сўнг Гафур ака мени ва қизлари Олмосхонни чақирдилар ва шеърнинг иккинчи бандидан бошлаб охиригача ўқиб бердилар:

«Гўзал, ажойиб, шеър... ўз миннатдорчилигимни қай сўз билан ифодалашга ожизлик қилибми ёки тортинганимданми бир хил сўзларни эшитилар-эшитилмас такрорлайверардим. Устоз менга ғалати нигоҳ билан боқиб:

— Нима, «гўзал, ажойиб»дан бошқа гапни билмайсанми!— дедилар.

Мен баттароқ ҳаяжон оғушига шўнғиб мажнунтолдай эғлиб борардим. Улкан, баланд қоя этагида ўсаётган энг низо мунг йилларда ҳам чўққига ета олмагани каби катта шоир шеъри ҳақида ҳаваскор қаламкаш нима ҳам дея олиши мумкин эди! Устоз эса фикр кутар эдилар.

— Айтавер, тортинма қизим.

— Сарлавҳада сўзлар ўринини жиндай алмаштирилса қандоқ бўларкин! Масалан «Тўрт ўғлону уч қиз» эмас, балки «Уч қизу тўрт ўғлон»,— дедим ийманиб.

— Ҳа, шайтон қизлар, сарлавҳада ҳам йигитларни ўзларингга эргаштирмақчи бўласанлар-да,— устоз ҳазиллашиб сарлавҳани ўзгартириб қўйдилар. Мен юзимга олов сачрагандай қип-қизариб кетдим. Аммо ич-ичимдан хурсанд эдим. Аввалам бор, редакция топшириғини бажарган эдим. Шеър эртаси кўни газетамизни безаб чиқди. Иккиламчи, шеър баҳонасида устознинг ижод, адабиёт, шеърингда ҳақидаги ўнг ва маслаҳатларини дилимга тугиб олдим. Улар менга умрбод ижод тунларимни ёритган шамчирокдай нур сочиб туражак.

Гулчехра ЖУРАЕВА

Гамлетсиз трагедия ёки буюк одамларнинг зарурлиги ҳақида шеър

Наманган театри тайёрлаган «ГАМ-
ЛЕТ» спектакли, саҳнада Гамлет ро-
лига муносиб актёр йўқлиги туфайли
томошабинларга кўрсатилмади.

**ЁҚУБЖОН
АҲМАДЖОНОВ**

Наманган. Театр. Вильям Шекспир
Фожеси саҳнада — Дания, ана:
Юввош мулозимлар титраётир зир,
Маккор ҳукмдорлар қилур тантана.

Эльсинор кўкида оқ булут эмас,
Озриклар — пуфаклар юришар учиб.
Марцелл, Бернардолар кўзга кўринмас,
Балким ваҳмданми кетишган қочиб.

Атроф ўлик гуллар — заъфарон рангдир,
Сайроқи қушларнинг тили кесилган.
Сарой пештоқиға даҳшатли қандил —
Марҳум ҳукмдорнинг кўзи осилган.

Пурвиқор аъёнлар, гўзал таннозлар,
Юз хил афт-башара, юз турли овоз.
Жиддий, совуқ юзлар ва масхарабозлар...
Саҳнада биргина Гамлет йўқ, холос.

Сармаст, фисқ-фужурни майдек симириб,
Уйчан шаҳзоданинг эгасиз юрти,
Қапчайган қоринлар борар семириб,
Оёқлар инграйди томири бўртиб.

Акасин ўлдириб шоҳ бўлган одам —
Клавдий қувончдан энтикар, зеро,
Унинг қаршисида даҳшатли ҳакам —
Қасоскор Гамлет йўқ, йўқ буюк даҳо!

Гертруда — ҳирсу ҳавас тутқуни
Эҳтиросли тунни хотирлар ҳамон:
Таъна оловида ёққали уни
Имонли Гамлет йўқ — қаҳри беомон.

Ҳатто Офелия беҳис, беқайғу,
Уз-ўздан мамнуи, полонийсифат.
Зеро, уни ақлдан оздирган Туйғу —
Нурафшон Гамлет йўқ, йўқ нишқ-муҳаббат!

Горацио ғамгин. Кўзлари — алам...
Кўксини эзди аллақандай муз.
Сабаби, дардини кўргани баҳам
Гамлет йўқ. Қайдасан, садоқатли Дўст!!

Бир чеккага отар Лаэрт қиличини,
Зерикиб эснайди, атрофга боқиб;
У билан юзма-юз жанг қилмоқ учун
Саҳнада Гамлет йўқ — муносиб Рақиб.

Гильденстерн одаммас. У — қора қарга.
Розенкранц — инсон суратли дажжол.
Лаэрт тўлғанади: «Палид зотларга
Йигитнинг қиличи — джал ҳам увол...»

«Ё — ўлим, ё — қолиш!» деб айтмас
ҳеч ким,
Умр — бир марталик. Ширин нарса — жон.
Эльсинор мулкига разолат ҳоким,
Дания Гамлетсиз — йўқ дардчил Исён...

«Топишиб олибди инсону ваҳшат...» —
Кўчаларда Арвоҳ бечора санқир,—
«Фарзандим Гамлет йўқ... О, қандай
даҳшат!» —
Лир каби инграйди. Кифтида таҳқир.—

«Мен-ку, арвоҳман-а. Булар-чи, булар —
Мендан ҳам баттарроқ, ҳислари мурда...
Жасорат — Гамлет — йўқ. Ким ҳуним олар!
Изтироб илони чақмасми гўрда!» —

Бардоши битдими ё тирик арвоҳ
Кимсалар бағрини этдими вайрон!
Марҳум қирол руҳи чекканича оҳ,
Кўздан ғойиб бўлди маъюс, ногирон...

«Қўй, Ота, илтимос, тўсмагин йўлим,
Мен очман — иссиқ қон тилайди кўнглим...

Кўзимга таънали боқишинг бекор:
Оламда садоқат бўлмасайди хор —

Афзал яшамаса итлардан бўри,
Юрардим сен каби қўйларни қўриб.

Ота, ўша кеча ёдингда борми!
Бўрилар ағдарди беш қўйнинг қорини.

Бошқалари қолсин дея барҳаёт
Биз қонга бўялдик... Бунга мўкофот —

Саҳарда эгамиз савади бизни.
Теринг унутдимми у қонли изни!!

Ювош, мўмин эдинг — сен бердинг бардош.
Мен-чи, бўриларга тутидим йўлдош.

Бўри бўлиб яшаш керак дунёда —
Ҳаёт қонуни шу. Қоч, йўлдан, Ота!»

У қўйга ташланди. Отаси ўнга.
Иккови олишиб қоришди тўнга...

II

Эрталаб ҳайратдан лол қолди чўпон:
Қўранинг олдида бир махлуқ, бежон...

Бу улкан қонхўрни нима енголди!!
Айтмоқчи, Йўлбарси қайга йўқолди!

III

Қайга! Билмай кетиб боради Йўлбарс,
Қалтираб, қон ютиб боради Йўлбарс.

Ёнар ичу таши, кўзи гўё чўғ,
Унинг қонли ёши булутларда йўқ!

Мотамли кўксига фиғонлар ёнар,
Қўралар, ўтовлар, осмонлар ёнар...

Ахир, бола меҳри жондан-ку, ортиқ,
Аммо садоқатга қолай деб содиқ,

Зурёдин ўлдирди шу машъум оқшом,
Бўлмаслиги учун Ит зоти бадном.

Ўз хоин ўглини ўлдирган падар
Уфқлар бағрига зор йиғлаб кетар...

— Наҳот танимадинг, боқишларинг муз,
Қани кўзингдаги ўт-ҳаяжонлар!
— Қўй энди, ярамга қайта сепма туз,
Утлар ўчиб бўлган аллақачонлар.

— Ёдингдами, баҳор турнани кутиб,
Нингоҳларда отган умидвор тоғлар!
— Қўйгил... Руҳ кўкидан турналар кетиб,
Осмон бўм-бўш қолган аллақачонлар.

— Икков ёнар эдик буюк тўйғуда,
Мана, тирик гувоҳ — гуллар, райҳонлар.
— Ўзингни алдама энди беҳуда
Бизнинг гуллар сўлган аллақачонлар.

— Кечиргим. Алдадим. Севгингдан йўлим
Қайирди юраги қора илонлар...
— Қўй энди, қисқадир юпанчининг қўли,
Кўнгил ғамга тўлган аллақачонлар.

— Рад этма. Қайтадан бошлайлик ҳаёт!
Оромини топсин қийналган жонлар.
— Қўй энди, севгимга муносиб пок зот
Менинг учун ўлган, аллақачонлар...

Шаҳарда

Фақат кунмас, Боғлар қисқариб борар —
Лоқайд шовқинларга емиш мовий куй.
Кўм-кўк майсазорни ютиб юборар
Аждаҳодек гараж, данғиллама уй.

Фақат боғмас, Баҳор қисқариб борар, —
Кўрасан, турнадек кетади учиб:
Сигналлар булбулни қувиб юборар,
Гул бўйини бензин қўяди ичиб...

Наманган

ҚАМЧИБЕК
КЕНЖА

Чимилдиқда берилган сўз

Б

айрам яқинлашган сари Ойсара эрини қисди-бастига ола бошлади.

— Бу савил пахтадан ҳеч ортасизми?

Иномиддин хотинига ўқрайди.

— Савиллама! Мен ўзимни сенлаб, пахтани сизлайман, биласанми шунини!

— Биламан, пахта сизга мендан ҳам, бола-чақангиздан

ҲИКОЯ ҳам озин!

— Ҳа, азиз! Нима дейсан? Тўғри гапиравер-да дардингни, пахтага тил текизмай!

— Тирмизакларингиз оғзимни очирмай қўйишди. Карим аканинг ўғиллари байрамлик кийимларини кўз-кўзлаб чиқишгандан бери менга кун йўқ. Фақат менга айтишади арз-додини!

— Бола деган энасига эркалайди-да!
— Эрта кетиб, кеч келсангиз, шўрликлар сизни кўришмаса, менга айтмай кимга айтишсин? Ё ўзим борайми бозорга, хотин бошим билан... лапанглаб...— Ойсара қорнига ишора қилди.

Иномиддин энди пайқади: Ойсаранинг қорамағиз юзида сачраган ёни эслатувчи доғлар қуюқлашиб қолибди.

— Бор гапинг шуми?

— Шу!

Иномиддин ўйланиб қолди. Ота гўри қозихона эмас экан-ку. Лекин Ойсара ҳам ҳақ. Шу деганига байрамда ҳаммасини шаҳарга олиб бориб бир ўйнатиб келса, Ойсаранинг оғзини ёпса... Яхши бўларди. Бироқ... байрам кунни шийпонда катта ош дамланади. Одамларга олдиндан жар солиб қўйган. Ҳамма далада бўлса-ю, бригадир бекорчи-хўжага ўхшаб шаҳарда бола-чақанинг кўлидан етаклаб музқаймоқ еб, парад томоша қилиб юрса... Э, йўқ, бўлмайти, унга ярашмайди. Арафа кунини — бозор, районга тушиб ўғил-қизга уст-бош олиш керак, аммо парадга Ойсаранинг ўзини болалар билан жўнатишдан бошқа чора йўқ, эҳтиёт бўласан, деб тайинлайди-да.

Расмин О. ҚОЗОҚОВ чизган

Бозор баҳонасида ўзи соч-соқолини қирдиради, вақт ортса, ҳаммомга ҳам тушади... Раисдан рухсат сўрасамикан? Ярим кунга-я? Кайфи чоғ пайтини, оғзини пойлаш керак. «Майли», деса-ку ҳўвала-хўп, «Йўқ», деса, хотини олдида неча пуллик одам бўлади. Ер чизиб, «Раис жавоб бермади, кечир», дейдими? Яхшиси, табелчисини оғоҳлантириб қўядию кетаверади. Бир кун-ярим кунга осмон узилиб ерга тушмас...

Уша кунни правление мажлисидан кеч қайтди. Шунга қарамай, Ойсара билан алламаҳалгача маслаҳатлашиб ётди: болаларидан қайсинисига нима кераклигини хотини яхши билади-да. Иномиддин барвақт жўнайдиган бўлди.

— Ишқилиб ҳаво айнимасин-да,— деди у.— Бир-иккита лахтак булут айлиниб юривди.

— Э, ҳар кунги булут-да!— Эсаси қотган Ойсара нариги ёнбошига ағдарилди.— Уш йўлингизни ўзингиз тўсманг. Дедам раҳматлини билардингиз-ку, иккиланиб, мижғовланишни ёмон кўрарди.

— Ҳа, бўпти!— деди ори келган Иномиддин.

У ҳам хотинига тескари ўгирилиб ётди.

Тонга яқин қасира-қусур овоз икковини ҳам уйғотиб юборди. Шамол аралаш кучли ёмғир ёғар, дераза рўпарасидеги, ғўраси ўрик данагидек бўлиб қолган луччак шафтолининг шигил мевали шохлари ер бағирлаб гичирлар, тарновдан камида бир қувур сув шариллаб тушар эди.

Ойсара ўрнидан ىрғиб турди, пол қисирлаб кетди. У совуқ ёмғир томчилари сачраб кириб турган дераза дарчасини қарс этказиб ёпди.

— Мена, ниятингизга ётдингиз!

Ичини ит таталаб, апил-тапил кийинаётган Иномиддин хотинига ўдағайлади:

— Нима, мен ёгсин дедимми, а?!

— Ушқирманг, болаларни уйғотасиз,— деди Ойсара паст, аммо зардали товушда, қайтиб кўрпага кираркан.— Боринг, ғўзангиздан хабар олинг!

Иномиддин хотинининг тепасига бостириб келди.

— Бораман!

— Борасиз-да, бормай иложингиз қанча!— дея кесатди хотини.— Узи шуниси етмай турувди. Ярим кечада келиб, бола-чақангизни бесаранжом қилиб юрмай, ўша ёқда ғўзаларингизни кучоқлаб ётаверинг, бундан кўра...

— Етаман ҳам!

Иномиддин ўзини босди, ҳозир хотини билан адибади айтишиб ўтирадиган вақт эмас, бормаса бўлмайди. Елкасига илиб олган пахталигини йўл-йўлакай кийди-да, бостирмадан кетмонни олиб (ҳар эҳтимолга қарши!), кўчага чиқди. Пахталигининг энги билан юзини ёмғирдан пана қилганча тўппа-тўғри ўзи ҳадиксираган жойга— жардаги беш гектарлик қартага қараб югурди. Тонг ёришиб қолган, ёмғир борган сари авжига қикаётган эди. Иномиддин, этиги тагидан палахса-палахса лой кўчиб, алпанг-талпанг чопар, йўл-йўлакай гўлдираб сувчиларни койир эди:

— Ярамаслар! Ҳаммаёқ вайрон бўляпти-ю, улар биқисиб ётишад! Инсофсизлар, ўлиб кетганинг билан биттасининг иши йўқ!

Иномиддиннинг тахминини тўғри чиқди. Қартага сув очилмадиган қулоқ яхши бўғилмаган экан, ёмғир тошириб юборган сув уни аллақачон ўпириб кетибди, пайкалнинг кўп қисмини сув босибди. Яхшиям кетмон олгани, панжалари билан ер таталаб, роса томоша бўларкан. Жонҳолатда уч-тўртта чим кўчириб тўғонга босди, лекин қор қилмади, кейин қўлига, кетмонга илинган нарсани келтириб тўғонга ташлайверди. Селга, тошқинга бас келиш осонми! Сув борган сайин кўпаяр, у бостирган чимларни суриб, ювиб, оқизиб кетар, Иномиддин эса, чўкаётган одам хасга ёпишгандай тагин атрофга югурар эди. Сел селлигини қилди, барибир иш чиқмади. Сув худди ўчакишаётгандай шиддатини тобора оширар, Иномиддин куйиб-пишиб, минг азобда бўлган тўғон устидан тошиб, ёнидан, орасидан сизиб ўтар, гирдоб ясаб, иландай буралиб-буралиб банд остидан ўзига йўл очар, кейин бутун кучини жам-

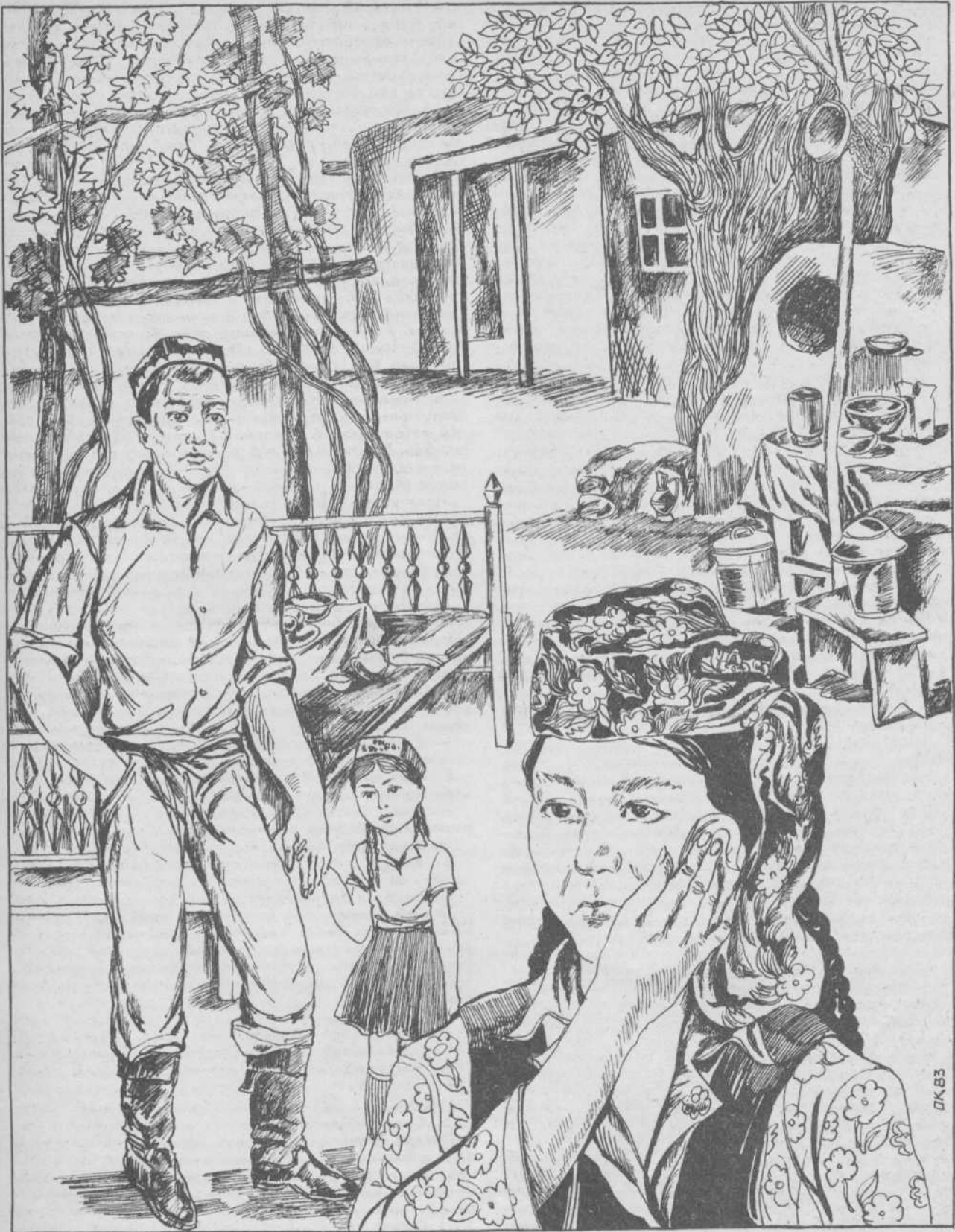
лаб, тўғонга ҳужум бошлар эди. Омонат тўғон аввалига секин-аста кўтарилиб, айили бўшаган отнинг эгар-жабдугидай орқага оға бошлар, шу тахлит сувнинг ҳамласига бир неча муддат қаршилик кўрсатиб турарди-да, охири ожизлик қилиб ағдарилиб тушар, сув эса аждаҳодай пишқириб, катта шовқин билан оқишда, оқишда давом этар эди.

Иномиддин беихтиёр «Падарига лаънат!», деб юборди. Бироқ кимнинг, ниманинг падарига лаънат— сувнингми, бригадирликнингми ё бригадирнингми? Иномиддин ҳозир буни ўйлаб, мулоҳаза қилиб ўтирадиган алфозда эмас эди. Ҳатто биров дабудурустан «Нима дединг?» деб сўраса, жавоб беролмаслиги ҳам турган гап. У ҳозир фақат сувни, ўжар, ваҳший сувни, кўпириб, пишқириб, унинг устидан қаҳқаҳа уриб оқётган мана шу бир қулоқ сувни ўйлар эди. Қандай бўлмасин уни жиловлаш керак! У ўлжаси устидеги қушдай атрофга олазарак кўз югуртирди. Кўзи ям-яшил нафис барглари ёмғирда ювилиб яшнаётган осмону фалакдан шовиллаб қўйилаётган биллур томчилар зарбидан ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ташлаётган тут новдаларига тушди. Иномиддин ингичкароқ, нимжонроқ новдаларни кучининг борича силтаб тортиб, кўпориб, йўғон, бақувват новдаларнинг шохчаларини бутаб-синдириб, кетмон билан чопиб ола бошлади. Тутнинг йўғонроқ бир айри шохига зарб билан осилиб, уни кўчириб олди. Кафтлари қизариб, ўти чиқиб кетди, бармоқларининг сидирилган, тилинган жойларидан қон сизди, лекин Иномиддин буни сезмасди. Бир кучоқ шох-шаббани кўтариб бориб тўғонга босди. Сувнинг дами кесилиб, шашти қайтди. Иномиддин энгил нафас олди, сувга тушган мушукдай шалвираб, нам марзага ўтирди. Ёмғир тинган, бироқ сув ҳамон ариқни тўлдириб оқарди. Иномиддин этигининг кўнжлари сувга тўлганини, тирноқларининг таги ачишиб, куйишаётганини энди пайқайди. Пахталиги ивиб кетган, кўйлак-шимми оғирлашиб, баданига қиппа ёпишиб қолган, аъзойи баданидан ловлов ўт чиқар эди. Юз-кўзидан ёмғир томчиларини қўлининг орқаси билан сидириб ташлади, то ҳансираши пасайиб, ўзига келгунча ҳўл марзада ўтирди. Аввал ўнг, кейин чап оёғидаги этигини ечиб, кўнжидеги сувни тўкди. Шалаббо бўлиб кетган пайтаваларини қайта ўрагиси келмади, этигини қўлантаёқ кийиб, ўрнидан турди. Ариқ ичидан боя сув суриб, оқизиб кетган чимларни топиб, пайтаваларига ўради-да, уларни ҳам ҳалиги шох-шабба устига олиб бориб бостирди. Сув тўғонни уриб кетмаслигига ишонч ҳосил қилгандан кейин қартанинг этак томонига қараб юрди. Сув чиқиб кетадиган пайновларни ўйиб кенгайтирди. Пайкалда қалқиб турган ҳалқоб катта-кичик кўпикчалар ҳосил қилиб равон оқа бошлади. Лекин бўлар иш бўлган— сув пайкалнинг тенг ярмини босиб улгурган, қатқалоқ бўлиши аниқ эди.

Осмон ёришиб, булут тарқай бошлаганда қарта бошида одам қораси кўринди. Ҳовлиққанча сувчи Темир ака етиб келди, кейин бирин-кетин бошқалар... Иномиддин индамади, унинг гапиришга, одамларни койишга ҳоли қолмаган эди. Фақат келганларга ярим чақирим наридаги Тақачи тепалигидан тупроқ ташиб, эгатларга бир сидра тўкиб чиқисини тайинлади-да, кийимларини алмаштириш учун уйига қайтди.

Йўлда хотини билан тонгда бўлган мижорони эслаб, кўнгли баттар хижил тортиди. Аёл зоти ғалати-да. Бу ёқда нима бўляпти-ю, мингир-мингир... Яхши-яхши кийиш, катта-катта ейиш, ўйнаб-қулишдан бўлак дарди йўқ.

Иномиддин ҳовлига юраги увишиб кириб келди. Айвон пешхорисига туташиб, ундан томга чиқиб кетган узум сўрисин остидеги қўлбола чорпоёга солиб қўйилган яшил, лас тўшакни қайириб, омонатгина ўтирди. Айвонда хотини кўринмасди. Ойсаранинг чинакамига аразлаганига амин бўлди. Ҳар кунги шу вақтда Иномиддин келадими-йўқми, бир пиёла чой ичадими-ичмайди, чорпоёдаги лас тўшак устидан қизил барқут кўрпача тўшалган, нонушта дастурхони тузалиб, усти ёпиб қўйилган бўлар эди. Айвондаги ўчоқда эса қозон қайнаб ётарди. Ҳозир ўчоқда қозон йўқ. Қўмғон атрофига

DKB3

уюлиб қолган кулга қараганда, сув қайнайвериб камайиб кетган.

Болаларнинг ҳам овози келмасди. Иномиддин шоша-пиша уларни қараб чиқди: ҳеч ким йўқ. «Қаёққа гундон бўлишдийкин? Ҳаммаёқ очиқ-сочиқ...» Унг биқиндаги гувала девордан кўшникига мўралади — йўқ, чап томонга югурди. Ойсара кўшниси Муборак билан чорпояда гаплашиб ўтирар, қизи Гулсара, ўғли Ислон Муборакнинг болалари билан тарвақайлаган оқ ўрик тағида уймалашиб юришар эди. Иномиддиннинг кўнгли таскин топди. Уйга кириб наридан-бери кийинди-да, зизга қайтди. Йўлда ўзига тасалли бериб борди. Ҳар қалай, катта талофат кўрилмади. Бор-йўғи икки гектардан ошиқроқ ер. Энг муҳими, ғўзалар омон-эсон. Тупроқ сепиб юборилса, қатқалоқнинг бирмунча олди олинади. Тушдан кейин бўлса ҳам лип этиб шаҳарга бориб келиш шарт. Эртага ҳамманинг бола-чақаси янги энгил кийиб кўчага чиқса-ю, унинг болалари эп-лама қилиб туришса — хунук-да. Иложини топса ўзи ҳам борар, бўлмаса, хотинини болалари билан жўна-тар. Ахир, у ҳам дунёга ўйнаб-куламан деб келган... Болалар ҳам бир оёқларининг чигилни ёзиб келишади-да. Ойсара-ку... мана, бир ёстиққа бош қўйганларига сақкиз йил кетяпти, икки марта, нари борса, уч марта шаҳарга тушди. Шунда ҳам сабаб билан. Бир сафар — укаси ҳарбийга кетаётганда, яна бир сафар — қандайдир иш чиқиб... Қисқаси, ўзинча ўйнагани эмас...

Иномиддин чумолидай у ёқдан бу ёққа қатнаётган одамларни узоқдан кўриб, қадамини тезлатди. Сув босган ернинг ярми қаймоқ ранг касб эта бошлаган, адирнинг сарғимтир илиқ тупроғи эгатлардаги ортиқча намли шимиган сари қатқалоқ босиши мумкин бўлган майдон торайиб, кичрайиб борар эди.

Иномиддин ичида бригада аъзоларидан ғурурланиб, пайти келганда уларни тақдирлашни кўнглининг бир четига тугиб қўйди. Бироқ Темир аканинг нохуш хабари юрагига ғулғула солди: раис келибди. «Учинчи бригаддан ҳам хабар олиб қайтаман, келиши билан идорага етиб борсин», деб кетибди. Оббо, бу ёғи қандай бўлди энди!

— Ишқилиб, уйга кетганимни билдим раис! — дея безовталаниб сўради у Темир акадан.

— Ҳа, айтдик. Аммо, назаримда, ишонқирамади-ёв. Бозорга бораман, деган экансанми... — Темир ака икки қўлини белбоғининг тўни пешлари бар урилган жойига тикиб, тумшуги оқариб титила бошлаган кирза этигининг учи билан лой ерда ётган аллақандай оқишак бир майда тошчани тепиб-думалатиб ўйнар, бригадирнинг юзига қарамасликка ҳаракат қилар эди.

Иномиддин, кўзларидан олов чақнаб, худди айбдор Темир акадай унга гезариб тикилди.

— Ким айтибди?!

— Бунисидан хабарим йўқ. Боравер-чи, бир нарса деса, биз турибмиз-ку. Бердисини айтгунча уриб ўлдирмас...

Раис тутаб турган эканми, Иномиддинни кўриши билан алангаланиб кетди:

— Юравер ҳамманг шаҳарма-шаҳар, бозорма-бозор — колхоз бедарвоза! Пахта фақат менга керак! Мен ғўримга орқалаб кетаман! Болиш қилиб ётаман! Эчкига жон — қайғу, қассобга ёғми?! Бу ёқда ғўзани сув босиб, хонавайрон бўлиб кетсин-да, сенлар!.. Ҳозирги бир соатни ғалвир кўтаришда минг юмалаб ҳам тополмайсан! Ҳа?! Узингни оқламоқчимисан? Оқла! Айбни ҳавога, табиатга ағдар! Лекин, шуни иккала қулонинг билан ҳам эшитиб қўй: кузда ҳеч ким мендан ҳам, сандан ҳам: қанча ғўзангни сел олувди, деб бир оғиз сўрамайди, ҳа, сўрамайди! Имонинг комил бўлсин!..

Иномиддин ўзини оқлаб ўтиришдан фойда йўқлигини ҳис қилди. Кошки, бу аввал сабабини сўраб-билиб, кейин сўкадиган раҳбарлардан бўлса... Ҳозир бориб, шалоббо бўлиб кетган уст-бошини олиб келиб кўрсатса ҳам шаштидан тушмайди. Иномиддин итоатгүй боладай бўйинини қисиб тураверди.

Охири, бир қават пўст ташлаб кўчага чиқди. Кетатуриб, йўл-йўлакай ўзига алам қилди: ландавур... ҳатто қурбақаниям боссанг, «вақ» этади. Ноҳақдан ноҳақ отасидан ҳам эшитмаган ҳақоратни эшитди. Сийлаганини сизир билмас... Бундай одамни иккинчи учратиши, Институтда ҳам биттаси бор. Тўқсон минутни олди-қочди гап билан ўтказадими-ю, биронта студент икки минут кечикиб қолса, сабабини суриштириб ўтирмайди — оғзидан боди кириб, шоди чиқади. Тағин у зийли эмиш. Садқан ном кет-э...

Хотини тўғри айтади: латта. Тавба, тили қисик жойи бормидики... Нимага қайириб ташламади? Кўрқдимми? Нимадан? Раис бўлса — ўзига. Нима ҳақи бор сўкишга! Унда бор тил бошқада йўқми?! Келиб-келиб бригадирлик ҳам мансаб бўлдию! Бирданига ҳамма нарсадан, биринчи галда бригадирликдан кўнгли совигандай бўлди. Нима, шусиз куни ўтмай қоладими! Ҳовлини ўт босиб ётибди. Яхшироқ қараса, томорқанинг ўзидан бригадирликдан келадиган бир йиллик даромадини топиши мумкин. Бригадирлик қиламан деб ҳаловатидан кечса, бировни сўкса, бировдан сўкиш эшитса. На ётишда, на туришда бир ҳузур бўлса... Эрталабдан итдай сақиллагани сақиллаган. Вақти келганда битта мотоциклга арзитишмайди... Отасининг куйинганича ҳам бор: қаёқдаги ўқимаган, аравакашлар (отаси шофёрларни шундай деб атайди) дангиллама уй солиб, «Волга» миниб юрибди. Бригадирман деб одамгарчиликдан ҳам чиқди — улфатга қўшилолмаса; бу ишнинг вақти-соати, шанба-якшанбаси бўлмаса...

Иномиддин чорраҳада бир лаҳза иккиланиб тўхтаб қолди. Уйига борсам, далагам... Беихтиёр қўл силтади. Иш чаппасига кетганига яраша хотинининг кўнглини олиши керак. Минг қилсаям — жуфти ҳалол: иссиғини ҳам, совуғини ҳам кўтарадиган — ўша бечора. Яхши гапирса, муросага келаверади.

Иномиддин қадамини тезлатди.

Ойсара мушига тупуриб ўтирган эканми ё кўшниси гиж-гижлаганми, ҳар қалай, совуқ қарши олди. Эрталабдан бери кўрсиз ўчоқда туриб қайновдан қолган бир чойнак чойни олдига дўқ этказиб қўйиб, лом-мин демай уйга кириб кетди. Кўча эшиқдан кириб келган қизи «дада»лаб бўйнига осилган эди, ичкаридан бақирди:

— Ёпишма, нимасига ёпишасан ўша одамди?! Кошки сенларни бирор марта эсласа...

Гулсара онасининг тазнаси мазмунини тушунмас, бинобарин унга парво қилмас эди.

— Дада, Бахти, Оташлар-чи, эттага-чи, парадга бо-ришадийкан, бизиям оборасиз-а?..

Иномиддиндан аввал Ойсара жавоб берди:

— Ҳа, жа отангни кўзи учиб турибди сенларни ўйнатиб келишга! Колхоз самолёт берармиш, ўшанда оборади, янги кийимларингни кийиб, тайёрланиб тур!

Ойсара эрининг боя раис тили тирнаб жароҳатлаган жойларига туз сепар эди. Иномиддин чидаб туролмади. Гулсарани тиззасидан тушириб, хезланиб айвонга чиқди. Бир оёғини остонага қўйиб, белидан юқорисини ичкарига олди. Бармоқлари мушга айланганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Мақсадингни айт!

Ичкаридан садо бўлмади. Иномиддин лой этиги билан уйга бостириб кирди. Ойсара йиртиқ-ямоқларни тикиб ўтирарди. Тишида ип, эрининг бир-бирига ёпишиб пирпирётган лабларини кўриб довдиради, ранги бўзарди.

— Сенга гапиряпман!

Ойсара қатимни тишида чирт этказиб узди-да, олдидаги кийим-кечакларни ёнбошига иргитиб, ғужанак бўлиб олди. Энди у ҳаммасига тайёр эди, майли, урса урақолсин калтақдан кўрқиб муте бўлиб ўтираверадими!

— Гапир!

— Сенламанг! Чимилдиқда сўз бергансиз.

Иномиддин пешанасини эшик кесақисига уриб олгандай ўзига келди.

— Ҳе, ўша чимилдиқда сўз бергани... Хўш, нима

қилай, хоним, қайси бирингизникини кўтарай?! Қўл-оёғим ҳамманикидай иккидан бўлса!

— Ҳаммани гапирманг! Ҳамма хотинларини машинасига солиб Арслонбобга, Шоймардонга обориб ўйнатиб келяпти.— Ойсара эрининг кўзига кўзи тушмаслиги учун ёнига қараб, давом этди:— Яқинда кўкариб чиқаман шу бурчи-кавакдан. Ғўза-ғўмай, сигир-тезак...

Иномиддин аянчли илжайди. Ойсара шу пайтгача бунақа майда-чуйдалар тўғрисида оғиз очган эмас эди. — Э, гап бу ёқда денг,— деди у ўзини ажабланганга солиб.— Ичингизда шунча дардингиз бор экан-ку, сабрингизга балли...

Ойсара ялт этиб қаради.

— Кесатманг. Рост-да. Ўзи билар, ўзи билар, десам... аҳволингиз бу... Яна кўрққан олдин мушт кўтарар қилиб ўдағайлайсиз, уялмай...— У бирдан ҳиқиллай бошлади, йеги аралаш ўпка-гина қилди, аммо Иномиддин узук-юлук сўзларни илғаб ололмади.

У нима дейишини билмай қолган эди. Бошини қашинганча остонага чўнкайди.

Ойсара йиғидан тўхтади. Кўрсатгич бармоқлари билан кўз ёшларини артди-да, қора баркут нимчасининг ички чўнтагидан пивланинг орқасидай келадиган думалоқ ойна олиб, эрининг олдига ташлади. Иномиддиннинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Олинг. Афт-ангорингизга бир қаранг! Соқолингиз тиканак бўлиб ётибди. Устингизни мен айтмагунча ечмайсиз. Пайтавангиз сасиб кетсам алмаштирай демаясиз. Бутун баданингизга тер ҳиди унаб қолган. Яна бу киши фалон институтда ўқийдилар. Мендан бошқа хотин сиз билан бир кун ҳам турмасди...— Иномиддин аввал қўлоқларигача қизариб, кейин аста-аста оқара бошлади, тишлари ғичирлади. Ойсара буни сөзмасди.— Шунақа одамди бригадир қилиб қўйганларига куяйми... Иномиддин ўрнидан пружинадай сакраб турди.

— Бўлди-е! Ҳе, онангни!..

Уй зириллаб кетди. Иномиддин икки қўли билан бошини чангаллаганча бир ҳатлаб айвонга, кейин кўчага отилди. Мияси чаноғидан чиққудай лўқиллар, кўз олди қоронғилашиб борар эди...

Автобустаги ғала-ғовур ҳушини жойига келтирди. Шофёр йўловчилардан кира ҳақи олиш учун машинани катта йўлнинг бир четига чиқариб тўхтатган, одамлар бири олиб, бири қўйиб чуғурлашар эди:

— Тўшаётганда берамиз!

— Биттангангни еб кетармидик!..

— Тўхтатган жойини қаранглар, салқинроқ ер қуриганми!

— Ҳаммом бўлиб кетди-ку!

Елкасида қасмоқ бойлаган қора сумка, бошида ундан баттар мойи чиқиб кетган дўппи — ўз касбининг ҳадисини олган ҳайдовчи қий-чувга парво қилмай танга-нақа санайди, ўзича: «Ошиқишнинг нима ҳожати бор, бари бир ҳаммамиз бир жойга борамиз», деб аския ҳам қилиб қўяди.

«Унга ҳам қийин,— дея ўйлаб кетди Иномиддин,— у ҳам план бажариши керак. Бировларнинг кўнглини оламан деб, хўжайинидан сўкиш эшитишга тоқати борми! Лекин шофёрлар ичда бунақа тепса-тебранмаси кам. Янаям бу халқ бардошли. Азондан хуфтонгача рўлда ўтириб, битта йўлда у ёқдан бу ёққа қатнайди. Орқалариям чақа бўлиб кетса керак-ов. Чақа бўлганига яраша чақаям тушиб туради-да. Мана, ўттиз тийин олиб, ўн беш тийинлик билет бераяпти. Яна: «Биров сўраб қолса, нариги остановкадан чиқдим, денг», деб эслатиб ҳам қўяди. Ҳар битта йўловчидан чорекам бир тангандан ўмариб турса ҳам, ўх-хў, бир кунда қанча одам ташийди... Минг хил одамни кўради, кўнгил ёзилади. Бизга ўхшаб вақт-соатсиз ишламайди булар. Тайин соати тамом бўлгандан кейин оёқни узатиб, хотин, бола-чақаси билан бемалол ўтиради, гурунглашади, радио эштади, телевизор кўради, кўрган-билганларидан гапиреди, улфатчилик қиладди. Маза-маза шуларники!»

Иномиддин бир марта — ўқишга дастлаб борган йили биринчи имтиҳондан йиқилиб чиққанда ёлғиз ўзи ресторанга кириб ичган эди. Бугун бозор-ўчарни кўнг-

лидагидай қилиб бўлиб (ҳатто Ойсарага мўлжалдагидан ташқари атир ҳам олди), ресторанга кириб, ҳаётида иккинчи бор якка ўзи ичди. Ҳамма ташвишнью истиҳолани йиғиштириб қўйиб, тўйиб ичди.

Бундай пайтда кимнинг ҳам мардлиги тутиб, жасорати кўзиб кетмайди! Иномиддин янги, ярақлаган «Волга»ни кира қилиб қайтаркан, атайин колхоз идораси олдади тушмоқчи бўлди. Раис кўрса — яна яхши. Ҳозир унга пайғамбарни дуч келса ҳам бир чўқишда қочириш сиёғи бор. Эрталабки ҳолатини, раиснинг ҳузурига бўйинини эгиб кириб, эгиб чиқиб кетганини эсласа, алам қиларди. Кела-келгунча дард-ҳасратини айтиб, ҳайдовчининг ҳам қўлоғини қоқиб қўлига берди, елкасига тарсиллатиб туширавериб хит қилди. Шофёр ёшгина ўсмир экан, нима дейишини билмай, гоҳ бош ирғаб маъқуллаб қўяди, гоҳ аянчли жилмаяди, елкасига ҳар шапати тушганда гавдасини сал олдинга эгиб олади. Кира қилганига минг пушаймон еган боёқиш охири қарийб рўлга қапишиб қолди...

— Менга қаранг, укам, айтилик, сиз механикми, инженерсиз, мисол учун-да. Муҳим иш билан кетган машинани ярим йўлдан судратиб қайтиб келишди. Узингиз бир жойга шошяпсиз. Слесарлар йўқ. Чидаб туролмадингиз-да, оҳорли устингизни ёғ қилиб, ўлиб-тирилиб машинани юргизвордингиз. Шунда осмондан тушади, ердан чиқадими, бошлигингиз пайдо бўлиб, ҳаз йўқ, бе йўқ, сизни чангитиб сўкиб кетади... Бир ўғилболача гап айтинг — нима дердингиз, нима қилардингиз?

Ҳайдовчи йигит елкасини қисганча, «Ҳозир бу одамга маъқул тушадиган жавоб бериш керак», деб энди оғиз жуфтлаган эди, Иномиддин келган жойидан давом эттирди:

— Майли, билиб турибман, ука, раҳбарингизни ёмонлашга тилингиз бормаяпти. Чўчиюпсиз, менга ўхшаб. Лекин мен энди чўчимаيمان, кўрсатаман унга. Ҳозир машинадан тушаману тўппа-тўғри олдига кирман. Бетига тикка айтаман! — Иномиддин бир қўли билан олдинги ўриндиқ суянчиғидан тутиб, ўмганини унга қадаб олган, иккинчи қўлини тўппонча қилиб, силтаб-силтаб гапирар эди. — Сиз ноҳаксиз, сиз андишасиз, юзсиз одамсиз, дейман. Ҳа, қараб турасиз, айтаман. Ғиринг десин... Бирор кун ишдан қолишга, бозор-ўчар қилишга, байрам қилишга менинг ҳам ҳаққим борми ё йўқми, деб сўрайман, ҳа, албатта сўрайман. Жавоб берди! Жавоб бермаям кўрсинчи!.. Нима дедингиз, укам?

«Укаси» нима дейишга ҳайрон, бир кўзи йўлда, бири машинанинг ички кўзгусида эди: тепадан қайроқтош-дайгина ойнани тўлдириб, бургут чангалидай тушиб келаятган беш панжадан кирфтини олиб қочиш баҳонасида белини камалак қилиб орқасига қия бонди. Унинг ҳолати, кўз қараши «Шафқат қилинг...» деган илтижони ифодалар эди.

— Гапингиз тўғри, ака, тўғри айтасиз,— деди шошалапиша.

Лекин Иномиддиннинг узун қўллари бари бир ўз ишини қилди: шофёр боланинг ушоққина елкасини қидириб топди. Бироқ йигитча бу гал ҳатто севингандай илжайди — чунки зарбнинг сўнггиси эканлиги унга аён бўлган эди.

— Балли укам, баракалла, ўғилбола, келдик...

Иномиддин ўйлагандан ҳам зиёд бўлди. Раис идора йўлагидаги ўриндиқда партком, бош бухгалтер билан ўтирарди. Иномиддин бир сесканди-ю, ўзини қўлга олди: «Умрингда бир эркаклигингни кўрсат!»

Икки тўрхалтани осилтириб кўтарганча ўтирганларга қараб юрди. Нима гаплигини тушунмаган раис аввалига Иномиддиндан кўзини узмай жилмайиб ўтирди. У яқинлашгач, қадам ташлаши бежоллигини билиб, авзойи ўзгарди: қуюқ, ёппа қошлари пирпираб, жиддий тортиди. Кўнгиллари «бир балони сезган партком билан бош бухгалтер Иномиддинга бош ирғаб, наридан-бери сўрашидию идрога кириб кетишди. Иномиддин атай мастлигига эрк бериб, раиснинг рўпарасида қаққайиб туриб олди.

— Мана, хўж-жайен, кел-яп-миз... сўкишингизни қолганиниям эш-шитишга.

Томдан тараша тушгандай бу гап раисни эсанкиратиб қўйди.

— Нима жинилик бу?! Қаердан келяпсан?

— Шаҳ-ҳардан. Уйнаб... ич-ичиб келяпман. Байрам эртагайкан, биз... бугуноқ бошлаб юбор-дик, хўж-жайен... Кеч-чирасиз энди... Сизнинг ижозатингизсиз...

Раис қўлларини тиззаларига тираб ўрнидан турди. Иномиддиннинг кўзига тикилди.

— Бўпти, эрталаб қизишибман. Бор уйингга энди, дамингни ол. Эртага гаплашамиз.

— Нега энди эр-тага? Бугунги ишни эрт-тага қолдирма, деган маш-шойхлар.— Раиснинг узридан ҳаволанган Иномиддин жилмаймоқчи бўлди, лекин удда қилолмагач, безрайиб раисга қараб тураверди.

Раис қаҳр билан четга туфлади-да, ичкарига йўналди. Иномиддин унинг орқасидан бир-икки қадам ташпади.

— Хўж-жайин, хў, хўж-жайин...

Раис тезлаб кириб кетди. Иномиддин тўхтаган жойида бир зум турди-да, орқасига бурилди.

— Хў, ўша сендака хўжайинди...— У ҳам гўё раисга жавобан, болаларча чирт этказиб тупурди.— Гаплашишни хохламайдилар. Эрт-тагамиш... эрт-тага-я, ҳо...

Иномиддин катта қўрача чиқиб хушёр тортди. У ёқ-бу ёққа, орқа-олдига қаради. Кўзига ҳеч ким чалинмади. Шундан кейин қаддини фоз тутиб, уйи томон юрди.

Сархуш мияси гувулларди.

Чатоқ бўлди, чакки қилди. Узимни курсатаман деб нима қиларди. шер билан олишиб... Э, нима бўпти, билиб қўйсин-да ундаям тил-забон борлигини! Бари бир ҳечирим сўратди-ку... Асли, бургага аччиқ қилишининг ҳожати ҳам йўқ эди-я. Ишласа, раис учун ишлармиди, эл-юрт учун, бола-чақа деб ишлайди-ку. Раислар келиб-кетаверадиган одам — бугун бу колхозда, эртага бошқасида... Сирасини айтганда, раиснинг ҳам битта жони...

Ие, ҳей, деди у ўзига ўзи, мунча имиллайсан? Ош устида меҳр кетар, дегандай, озгина ичволиб пахтани унутвордингни? Ризқ-рўзингни-я? Мастининг тўпиғига сув чиқмайди-ми?.. Беш гектарликни қайси аҳволда ташлаб кетувдинг, аъзолар нима қилишди экан? Қоронғи тушиб қолди, азонда туриб бораман-да энди... Бир кўрмай, кўнглинг тинчийдими, кўзингга уйқу келадими?..

Рўпарасидан рули чаппа велосипед миниб келаётган болани таниб, Иномиддин севиниб кетди. «Худо этказган дастёр»ни қўл ишораси билан тўхтатди. Бола тақимини рамага босганча, бир оёғи билан ерга тиралиб, бригадирнинг оғзига тикилди.

— Қобилжон, ука, мана шу нарсларни фирр этиб бизикига ташлаб қўй, хўпми?

Бола сигир шохисимон рулга илинган ёғ идишини тақиллатиб кўрсатди.

— Магазинга кетаётувдим-да, аям қозонга ўт ёқолмай ўтирибди.

— Велосипедга нима деган гап, уч минут у ёққа, уч минут — бу ёққа, илтимос, ука...

Қобил тўрхалталарни зўрға олди.

Бошқа пайт бўлганда Иномиддин «Жўна йўлинигга, ҳе, падарингга!..», деб боланинг дилини хуфтон қилиши тайин эди. Анча жойгача кўнгли хижил бўлиб борди. Шу муштдай тирранчаям ялентирди-я, вой, қизталог-эй... Ҳозирги тирранчалар бри'адир у ёқда турсин, раисингни ҳам бир пулга олмайди.

Кун ботган, лекин ҳали осмон ёруғ эди. Далада ҳеч ким қолмабди. Иномиддин чўнкайиб ўтирди-да, норасида гўзаларнинг чақалоқ қулоғидай баргчаларини меҳр билан силаб қўйди. Адир тупроғи тўкилган пайкал қониб сув ичгандай кўпчиб ётар эди. Фақат айрим ундаги гўзалар бир-биридан сал кочибди — тағи ёрилиши мумкин, ҳаво кирса — чатоқ!

Иномиддин қилпиллаб турган нимжон, ингичка ниҳолларни, бир фалокатдан омон қолган фарзандига тикилган ота кўзи билан узоқ вақт томоша қилди, япроқчаларини кесак эзган уч-тўрт туп гўзани тўғрилаб, ёнбошлаб қолган бир неча кўчат тағига нам тупроқ ортди... Демак, эрталаб ишни шундан бошлашга тўғри келади. Бошқа ҳар қандай зарур ишни йиғиштириб қўйиб, кўчатлар тағига оз-оздан тупроқ уюб чиқиш ке-рак. Ҳеч гапмас... Иномиддин ўрнидан туриб, кафтларини бир-бирига уриб қоқди-да, кўнгли бир қадар жойига тушиб, ортига ҳайтди.

У дарвозадан «Боғ аро...»ни хиргойи қилиб кириб борди.

Уйлар қоп-қоронғи эди. Чироққа бир бало бўлганга ўхшайди.

— Ойсара, хў Ойсара! Гулсара!

Жавоб бўлмади. Ҳовли жимжит эди. Иномиддин ҳолсизланди, оёқ-қўли бўшашиб, лас кўрпача солинган чорпоёга ўзини ташлади. Тирсақларини тиззаларига тираб, бошини икки қўллаб чангаллаганича жуда узоқ, назарида бир кеча-кундуз ўтирди.

Бир пайт кимдир чақиргандай бўлди. Иномиддин гарангисиб бошини кўтарди. Қўлида оқ сочиққа ўроғлик коса, қўшниси — Муборакнинг қайнонаси Майрам хола қаршисида жилмайиб турар эди.

— Утирган жойингизда ўхлаяспизми, Иномжон, шунча чақираман... Чироқниям ёқмабсиз.

— Жуда чарчабман,— деди Иномиддин. Хижолатлигини яшириш учун ўрнидан туриб, айвонга қараб юрди. Чироқни ёқди.— Келинг бу ёққа...— Унинг кўзи сўрининг бир четида ётган тўрхалталарга тушдию гапни йўқотди.

— Йўк, мен чиқай, Ойсара: «Кечқурун келса, овқатидан хабар оларсиз», деб кетувди. Манави ошни иссиғида еб олинг.— Майрам хола тугунчани чорпоёга қўйди.— Чой-пой дамлаб берайми?

— Йўғ-э, хола, ўзим дамлайман. Овора бўпсиз-да. Иномиддин чой қўймоққа тутинди.

— Овораси борми...

— Раҳмат...— Иномиддин Ойсаранинг яна нималар деб кетганини сўрагиси келиб чоғланди-ю, тортинди. Майрам хола чиқиб кетди.

Иномиддин иссиққина паловни иштаҳа билан тушира бошлади.

Ёшларда, ҳатто катталарда ҳам шундай камчилик борки, улар ўз ҳикояларида ҳаётдаги бирор янгиликни оладилар-да, уни қуруқ баён қилиш билан банд бўлиб, одамни бутунлай эсдан чиқариб юборадилар. Ваҳоланки, янгиликни одам яратди ва у одам учун яратилади.

ГАФУР ҒУЛОМ

Ўзим дунё аро дунё

Мени мен тубли билмасман, ўзим дунё аро дунё,
Тугунманким, тугал ечмоқ иложин топмагум асло.

Билинг, менда табиатдек мураккаблик табиатдан,
На хушким, соддадилликин руҳимда айладим пайдо.

Туйиб сирли муаммолар, шиорим — илдин излаш,
Кўнгил мулкида туйғулар жаҳонни кезганим асно.

Ҳаётим гул дея билдим, аридек болини сўрдим,
Тикони бўлса ҳам бордир, вале мен этмадим парво.

Шуурим қанча юксалса, турурим шунча паст тутдим,
Ахир, сездим: керилганлар кўпида йўқ экан маъно.

Элим орзую армони, қувончу шодлигини куйлаб,
Меҳрдан ўзга ҳеч қандай мукофот этмадим даъво.

Кел, Улмас, ҳеч алиштирма ижод дардини роҳатга,
Бари кайфу сафолардан унинг завқи сенга аъло.

Тонг қўшиғи

Уйқудан турдим қуёш оламини уйғотмай туриб,
Кечанинг бағрига нур беаёв ботмай туриб.

Беғубор саҳни самода бесаноқ анжум дегай:
— Сирлашиб олгин сукунат бирла тонг отмай туриб.

Ўзга бир ҳикмат-ла Чўлпон тортиб олгай диққатим:
— Нур сочиб қолгин,— дегай,— имконларинг кетмай
туриб.

Тингласам, дарё жўшиб, сергак бўлиш дарсин ўқир:
— Каттароқ отгин қулочинг, муз бўлиб қотмай туриб.

Сар-сари елгай сабо: «Ғафлатини қувгин,— дейди ул,—
Лаҳзани мазмунга тўлдир, тунларинг битмай туриб.

Навбахор ҳусни менга сўзлар ижодининг завқидан:
— Тинма, элга хизмат айлаб, гаштини тотмай туриб.

Қиёсим излама

Сени севганлигим — айбим, менинг ўзга гуноҳим йўқ,
Бу сирдан бир ўзинг воқиф, бирор бошқа гувоҳим йўқ.

ЎЛМАС
ЖАМОЛ

Ўзинг кўнглим ила хонам ёритгувчи қамардирсан,
Қоронғи тунларим равшан этаолгувчи моҳим йўқ.

Ҳуси шоҳи бўлиш даъвосини этган гўзаллар кўп,
Менинг-чун сен шаҳаншоҳсан, керакмас, ўзга шоҳим йўқ.

Сенинг васлингга етганда менингдек бахтиёр бўлмас,
Фақат ҳажрингда оҳ ургум, бўлак андуҳу оҳим йўқ.

Ватан — жисмим, элим — қадрим, ғазал — умрим
паноҳдир,
Вале севгимни асрашда ўзингдан бир паноҳим йўқ.

Қиёсим излама, Улмас — муҳаббат бобинда танҳо,
Бу ёрқин туйғунинг тавсифига олтин сиёҳим йўқ.

Соғинч

Ёрим сари, тонг еллари, азми сафар айланг,
Муштоқи шамоли эканим тез хабар айланг.
Мужгонлари уйқу ила пайваста кўринса,
Кўз очганича эсангу тарки асар айланг.
Уйғонса, майин сочинин оҳишта снланг-да,
Дил розини гул атри каби мухтасар айланг.
Сенсиз бу жаҳон ёр кўзига тор экан деб,
Ҳар лаҳза унинг хонасидан минг гузар айланг.
Моҳимга ўшал ваъдаларин эсангу сўнгра,
Гул юзларининг ёнишига бир назар айланг.
Борича маҳоратни жадал ишга солнинг-да,
Наздида висол онларини жилвагар айланг.
Эй Улмас, агар ёр келиб қолса мабодо,
Хоки қадамин таъзим ила тожи сар айланг.

ОЛМОС

ЁШЛИКДАЙ ОТАШНАФАС

олалиги «Шум бола»да акс этганидек, меҳрибон қўлга зор ўтган дадам замона зайли билан йигирма тўрт-йигирма беш ёшларида-ёқ ўзларини улғайган ҳис этиб, ёшларни адабиётга етаклаганлар, муаллимлик қилганлар, қўлдан келганча ўз ёрдамларини аямаганлар. 1923 йилдан нашр этила бошлаган «Муштум» сатира-юмор журналида ёшларни фаол қатнаштиришга, турмушимизнинг кундалик камчиликларига бепарво бўлмасликка, синфий душманларимизни сатира қўроли билан яқсон этнишга даъват этгувчи «Кулгичлик тўғрисида» мақоласи айниқса характерлидир. Муаллимнинг мазкур мақоладаги «бу ишда албатта ишчи-деҳқон оммаси ўртасидан етишиб чиққан ёш ёзувчилар армияси қатнашадилар. Бизнинг тиллак — ана шу», каби сатрлари ёш қаламкашларни журнал атрофига тобора жипслаштиришда ёрдамга келди.

Уша қийин, кураш йилларида ёш ижодкорларни бир ерга тўплашнинг ўзи амри-маҳол эди. Қўқон, Самарқанд ва Тошкентда ижодкор ёшларнинг бир қанча уюшмалари ташкил топа бошлади.

Ғафур Ғуломнинг «Сиз тайёрмисиз!» мақоласида ўша давр батафсил ифода этилган. Унда қаламкашларни юксак маданият учун курашга, ўз устларига тинмай ишлашга, бадиий маҳоратини оширишда рус ва жаҳон классикасидан сабоқ олишга ундаган эди.

1932 йилнинг 23 апрелида КПСС Марказий Комитетининг талантли ёш кадрларини коммунистик руҳда тарбиялашга эътиборини ошириш ҳақидаги қарори қабул қилинди. Ғафур Ғулом етук ижодкор сифатида, бу сафарбарликка камарбаста бўлиб, ёшлар билан ишлашни янада кучайтирди. Ушбу қарорга жавобан у киши «Қайнар куйчилари» номли мақола ёзиб, унда Ҳ. Шамс, Ғ. Соатий, А. Умарий, Н. Даврон, Т. Фаттоҳ сингари ўша давр ёшлари ижодидаги ютуқ ва камчиликларни конкрет шеърлар мисолида кўрсатиб ўтдилар.

Аямнинг гапларига қараганда, уйимиз ўша пайтларда ҳам ёш ёзувчилар, шоирлар билан гавжум бўлар экан. Улар орасида адиб Саид Аҳмад билан ҳозирда моҳир таржимон Ваҳоб Рўзиматов дадамнинг туғишган ўз укаларидек бўлиб қолишган эди.

Саид Аҳмад ўша кунлар ҳақида кўпчиликка манзур эс-далиқлар китобини ёзди. Ваҳоб Рўзиматов садоқатли шоғирд, фидойи бир фарзанддек отамиз меросини неча ўн йиллик газета ва журналлар саҳифаларидан тўплаб, ўн жилдик асарларини нашр эттиришда жонбозлик кўрсатди. Мен ўзим кўрган ва билган, ҳозирги кунда атоқли шоир ва ёзувчиларимиздан Асқад Мухтор, Шукрулло, Мамарасул Бобоев,⁶ Туроб Тўла ва бошқалар Арпаоя кўчасидаги ҳовли-уйимизга тез-тез келиб туришар эдилар. Ҳамид Ғулом бизга қўшни — ҳамсоя бўлиб, Олмазор кўчасида истиқомат қилар эди. Дадам янги шеър ёзадиган бўлсалар дарров:

— Бориб Абдулҳамидни айтиб кел, тез келсин,— дердилар. Дадам Ҳамид Ғуломнинг хуш овозини жуда ёқтирардилар. Шу сабаб ҳар янги ёзган шеърларини биринчи бўлиб Ҳамид Ғуломга ўқиттирар, ўзлари сукут ва завоқ билан тинглар эдилар. «Ҳамид акангни мутолаасида шеър бошқача жаранг касб этади», дердилар.

Дадамнинг ёшларга эътиборлари алоҳида эди. Газета-журнал саҳифаларида бирор янги ном пайдо бўлса, уни назардан четда қолдирмай, диққат билан ўқиб чиқардилар. Кўпинча, бирор шеър ёки мақола ёзмоқчи бўлсалар, ўша назарлари тушган ёш шоир ёхуд ёзувчини чақиртирар эдилар-да, унга мирзолик вазифасини юклар, иш жараёнида ўша «мирзонинг диди, билим даражаси, сўз бойлигини билиб олар эдилар. Дадам у айтган ё ишлаган сўзларнинг асл маъносини чақиб бергин, деб қўймасдилар. Агар маъносини тўғри таҳлил этса мақтар, билмаса, ўша сўзлар маъносини ўзлари тушунтириб берадилар. Айниқса, ана шундай шоғирдлардан Хайриддин Салоҳни кўпроқ йўқлардилар.

Кунларнинг бирида дадам чехраларида мамуният жилвалари балқиб, Улмас Умарбековнинг жажжи ҳикоялар тўпламини қўлларида ушлаганча ҳаяжон билан кириб қолдилар. Чой устида ўша китобчани ҳаммамизга кўрсатиб:

— Ёзишни жуда яхши бошлабди Улмас. Ёшлар ўз устларида ана шундай қўнт билан ишласалар, келажак адабиётимиз ишончли қўлларда десак ҳам бўлаверади.

1962 йилда ёзилган «Талант ва маҳорат» мақоласида дадам юқоридаги фикрларини кенгайтириб Одил Ёқубов, Эркин Воҳидов, Ҳусниддин Шарипов, Улмас Умарбеков, Худойберди Тўхтабоев, Фарҳод Мусажоновнинг номларини, тобора чархланиб бораётган қаламларини фахр билан қайд қилган эдилар. 1966 йилда ёзилган «Янги парвозлар сари» мақоласида эса ёшлар камоли ҳақидаги талқинларини давом эттириб, тўлдириб, адиблардан Пиримқул Қодиров ва шоира қизлар, Ғафур Ғулом тили билан айтганда, Гулчехралар ижоди ҳақида илиқ гапларни айтдилар.

Дадамга ёшлардан жуда кўп хатлар келарди. У киши бирор хатни эътибордан четда қолдирмас, жуда ҳозир-жавоб эдилар. Чунки ҳар бир ёш ижодкор ёзган нарсасини энг аввал устозга ўқитиб, ундан фикр олишни истарди. Уша хатларнинг кўпини менга ҳам ўқитганлар. Уларда «шоирлиқни ўрганса бўладими, қандай китобларни ўқиса шоир бўлиш мумкин, шоирликка қаерда ўқитади!» деган галати саволлар ҳам бўлар эди. Дадам уларга «Шоирлик носўвоғидан бир отим» деган кулгили ҳикоялариданга ўхшатиб, хат ёзиб юборар эдилар. Жиддий хатларга эса оталарча жавоб ёзиб кўнгил олар эдилар.

Отам ёшлиқни, навқиронлиқни жуда севардилар. Шеърларининг энг сара сатрлари ёшликка бағишланган. Зотан, ёшлиқдан умидлари катта эди. Юқориде айтганимдек, у киши ўттизга етмасданоқ, ўзларини мўйсафид отахон деб ҳисоблаган бўлсалар-да, лекин умр охиригача юраклари навқирон ва бу навқирон юракдан отилган шеърлар ҳамisha ёшлиқдай оташнафас, мусаффо эди.

Шинаванда

еҳмонхона қаршисидаги майдонга чиқдим. Кун аллақачон бота бошлаганига қарамай, ҳаво ҳали илиқ эди. Ҳавонинг тозаллиги, атрофнинг сокинлигидан кўнглим баҳра олиб, енгил тортдим. Бориб, эшик ёнидаги илиққина тошга ўтирдим. Бу тош устида меҳмонхона қурилиб битган кундан бошлаб қирқ йил мобайнида не-не кимсалар ўтирмаган дейсиз. Шунинг учун ҳам сирти ялтираб кетган эди. Қирқ йил... вақт тинимсиз оқаверар экан, тош бўлса... Бундай пайтлар мянгни ташвишли, орзиқтирувчи хаёллар чулғаб олади, бироқ бу хаёллар ёзишга арзигулик тугал бир фикрга айланолмай, ора йўлда ўзилиб қолади.

Гарчи томоша қиладиган сиёғи бўлмаса ҳам, мен атрофга кўз ташлаб ўтирдим. Майдон бўм-бўш, қаршимда эса, кўм-кўк пўстлоқлари лахтак-лахтак бўлиб кўчиб тушган кўхна чинорлар орасида унча катта бўлмаган қандайдир дўкон кўнқайган. У ерда нон ёки сут-қатиқ сотилса керак, эҳтимол гўшт дўконидир. Бунақа кичик шаҳарчаларнинг алоҳида бозори ҳам бўлмайди, савдогарлар қулай келган ерда, аксари холларда эса, ўз уйлари яқинида пақка қуриб оладилар. Тортинчоқ йўловчиларга мўлжалланган мана бунақа дўконлар эса ё меҳмонхоналар ёнида, ёки вокзалларда бир умр қаққайиб туришга маҳкум бўлганлиги учун ҳам сўппайиб, кулгили даражада ғарибона кўринади.

Туриб-туриб савдогарлигим тутиб кетди, шиша идишларга қатиқ, асал солиб териб қўйилган дўкон олдига бордим. Дўконда ёқимтой, оқсарикдан келган, қиёфасидан татарга ўхшаган йигирма беш ёшлар чамасидаги жувон кўринди. Одатда, бекорчиликдан тентиб юрган меҳмонга қандай қарасалар, у ҳам менга ўшандай — бир оз паст назар билан кўз ташлади. Ўзимни йўқотиб қўйдим, ҳазиллашмоқчи бўлиб, пештахтага суянганча, беихтиёр қатиқ идишга қўл чўздим.

— Сотиладим, яхши қиз? Қўлболами?

Татар жувон мен билан гаплашишдан қочиб, лекин бу торгина дўконидида нимага андармон бўлишини билолмай, ноилож бош қимирлатди.

— Асал ҳам... ўзингизники?— дея яна ўсмоқчиладим.

— Ичсангиз, тезроқ ичинг. Дўконни ёпишим керак,— деди жувон истамайгина ва менга виқор билан бир қараб қўйди.

Қатиқни шошилмай, ҳузур қилиб, симириб ичарканман, сотувчи жувондан кўз узмас эдим. Мендек бир нимжон, асабий одамга нисбатан сохта бепарволик балқиб турган соғлом чеҳраси мени тобора мафтун этар эди.

«Нима қипти, шуниси ҳам яхши... аҳволимни тушунди... кези келганда далли-девоналик эркак киши учун ёмон хислат эмас,— дея хаёлимдан кечирдим мен.— Кеккайишидан эса қўрқмаса ҳам бўлади, менга ўхшаш меҳмонлар ҳар куни гап отиб тургандан кейин катта кетади-да...»

Қатиқни паққос ичиб тугатдим, ўзимни унга парвойи фалак кўрсатиб, дўкончадан узоқлашдим. Жувоннинг эътиборсизлиги менга роса алам қилди, наҳот ўша мингларча одамдан фарқим бўлмаса деб эзилиб ўйлардим ичимда.

Яна тошсупага ўтириб олиб дўконни кузата бошладим. Қарасам, жувон дўконини ёпмадиям, ҳеч қаёққа кетмадиям. Дўконнинг даричасидан унинг боши бир кўриниб, бир кўринмай турар, пештахтадаги банклар ўрнида гоҳ сутли шиша идишлар пайдо бўлиб қолар, гоҳ яна кўздан йўқолар эди...

«Жигаридан уриб қолдим-ов,— деб хаёлимдан кечирдим мамнун бўлиб.— Пешонамга нукул сутфуруш, асалчи аёллар битган экан-да. Начора, қисмат...»

Бу ҳам кулгили, ҳам ғалати ҳол эди. «Э, йўқ, мулла Охун, майнавозчилик қилиб бунақасини илинтиролмайсан, назарга илмай қўяди, бўлмаса-ку, қатиқ билан асални пайровга олиб бошлаб аския қилиш мумкин эди-я...»

Жувон тўғрисида гап олиш учун кўринишидан қасалманд, ювош,

**ТЕМУР
ПЎЛАТОВ**

ҚИССА

Русчадан

Нурилло **ОТАХОНОВ**

таржимаси

ўн икки ёшлардаги бир болани тўхтатдим. Биз у билан пичирлашиб, эркакчасига гаплашдик. Бундан бола руҳланиб кетиб, гап халтасини очиб юборди. Бола-да, менинг мударомни қаёқдан билсин, нуқул зерикарли воқеаларни, арзимас икир-чикирларни сўзлай кетди, ҳатто жувон ўтган йили худди шу ерда, дўкониди, биқинини чангаллаганча ғужанак бўлиб олганию уни касалхонага элтиб кўричагини кесиб ташлаганлари ҳам қолмади. Боланинг эзмалиги ғазабимни келтираётган бўлса-да, баҳонада керакли гапларни ҳам билиб олдим. Жувоннинг исми Савия бўлиб, ёлғиз ўғли билан темирйўл яқинида турар экан. Болакайнинг момоси ҳам бор экан, рўзғори бошқа бўлгани билан неварасини яхши кўраркан, ҳатто қулоққа сифадиган радиочалар олиб бериб, уни талтайтириб юборган эмиш.

Охири тоқатим тоқ бўлди:

— Каттами?— деб унинг сўзини бўлдим.

Бола тушунмади:

— Радиочани айтмасизми?

— Йўқ, қулоғини,— дедим уни мазах қилиб.— Не-варасини... ўғлини айтпман.

«Эркатой» бола етти ёшда экан.

Юрагим така-пука бўлиб, секин сўрадим:

— Нега онаси олиб бера қолмади?.. Нима, отаси шунақа хасисми?..

Боланинг жавобидан кўнглим ўрнига тушди, азбаройи суюниб кетганимдан тиззаларимга шапатилаб, беўхшов кула бошладим.

— Денгизчи эмиш, кемада сузармиш,— деб гапида давом этди у. Кейин бармоқларини чатиштириб панжара қилди-да, унинг орқасидан маънос мўлтираганча, қўшиб қўйди:— Аслида, у ёқда... ётганини ҳамма билади.

Боланинг соф, содда кўнглида ноҳўя ҳис-туйғу уйғотиб қўйганимдан уялиб кетдим:

— Бўлди, етар энди!— дедим қатъий қилиб, кейин қўлига иккита сўлкавал тутқаздим.— Бориб биттасига Савиядан менга асал ол, унисси, хабаркашлик қилганинг учун, сенга,— дедим. Сўнгра:— Гап ташиб юриш— яхши эмас... гарчи бунинг учун баъзан хизмат ҳақи тўлаб туришса ҳам...— дедим номига қовоғимни уюб.

У чопқиллаб кетди. Энди менинг тинчим йўқолган эди, меҳмонхона эшиги ёнида у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Шу пайт кутилмаганда Сабоҳга кўзим тушди, тўғрироғи, унинг безовта нигоҳи ўзимга қадалганини сезиб қолдим— у гўё мени пойлаб юрганга ўхшарди. Сабоҳ майдонни кесиб, ялтоқланиб ёнимга келди.

— Қалай? Иш битдими?— дея сўрадим шивирлаб, гўё Бобошо боя уларни қаёққа юборганлигини олдиндан билгандек.

— Гилдиракларни мойлаб қўйдик,— деб жавоб қилди Сабоҳ. Демак, улар четанараваларни йўлга шайлаб қўйишган. Ахир, кечаси йўлга чиққанимизда арвалар ғижирламаслиги керак-да.

— Яхши,— дедим. Сўнгра, Бобошо ўрнида ҳозир мен турганимни унга билдириб қўймоқчи бўлдим:— Шеф ухляпти...

Лекин шу заҳоти хаёлимга ҳаддимдан ошиб кетмадимми, унинг олдида ўзимни катта олиб юбормадимми деган фикр келди. Эҳтимол, Сабоҳнинг ўзи Бобошонинг ўринбосаридир... шундай бўлса керак. Ахир, фел-авторим Бобошога беш панжадай аён, камчиликларимни яхши билади, мени қанчалик ўзига яқин олмасин, бари бир ишонмаслиги тайин. Эҳ, қайси биримиз қайси поғонада турганимизни билиш керак-да!

Туйқусдан:

— Қани энди кечки овқатга қовурилган гўшт бўлсал...— деб қолди у.

— Ҳа, қанийди...— дедим Сабоҳнинг елкасига дўстона шапатилаб.— Жин урсин, анчадан буён сиз билан... ишимиз ўнгидан келиб, қайтиб борсақ, сиз билан албатта бир отамлашамиз, Сабоҳ. Мабодо керак бўлиб қолса, ичиш қўлдан келади. Фақат буни камдам-кам одам кўрган...

— Маза бўлади-да лекин,— деди Сабоҳ мени қу-

чоқларкан.— Сиз билан ўтиришнинг ўзи роҳат, Охунбой...

Бу орада бола қайтиб келди, мен Сабоҳни ҳам унутиб, уни бир чеккага олиб ўтдим.

— «Ҳа, ўзи келса бирор жойи камайиб қоларканми?», деди опа.

Шундай дея бола атрофга бир аланглаб олиб, банкадаги асални менга узатди. Бола келтирган хабар кайфиятни чоғ қилиб юборган эди. «Эртага... эртага албатта бораман...», деб кўнглимга тугиб қўйдим.

Шу билан то ярим тунгача, яъни темирйўлга чиққунимизгача суюнганимдан ўзимни қаерга қўйишни билмай юрдим.

Гарчи Бобошо мириқиб ухлаб олган, ҳозир кайфияти хийла кўтаринки бўлса ҳам, «юк»лар шу бугуноқ қўлимизга тегишига ишончи қомил эмас, лекин бари бир темирйўлга чиқишимизни истар эди. Начора тунги сайр...

Хонамга кирсам ҳам, чиқсам ҳам фикри-зикрим Савияда эди, шом қорайганда ҳатто бориб дўконни бир айланиб ҳам келдим. Оқшомдан то ярим тунгача вақтни бир профессор билан гангир-гунгурлашиб ўтказдим. Биз у билан жуда тез танишиб қолдик— қўлимизда чойнақ, қайнаган сув олиш учун бак ёнида турган эдик, негадир кўнглимизда бир-биримизга нисбатан мойиллик уйғонди. Одатда, зерикарли муҳитга тушиб қолган ўқимишли кишилар мана шу тарихда бир-бирига талпинади.

— Доктор Шайхов!— деди у қўл чўзиб, хонасига мени таклиф қиларкан.

Маълум бўлишича, у ўз одамлари билан қушларнинг баҳорда саҳрога қайтишларини ўрганиш учун келган экан. Одамлари эса, аллақачон жой-жойларига тарқаб кетишибди.

— Ҳозир ишхоналарда календарь тутиш расм бўлган. Мен сизга айтсам, қушлар календарига тенг келадигани йўқ...— деб сўз бошлади доктор, бу билан у гўё «Мана, кўриб қўйинг, биз қандоқ оқилона ишлар билан шуғулланамиз!», деяётгандек, менда шу соҳага илхос уйғотмоқчи бўлаётгандек эди.

— Ҳа,— дедим мен ҳам ундан қолишмай.— Кўк тоқиди лайлак ҳам, турналар ҳам, қалдирғоч ҳам ўз вақтини билади, деган гап бор-ку ахир.

Шайхов мендан буни сира кутмаган эди, оғзи очилиб қолди. Пуфлаб-пуфлаб чой хўпларкан, ҳавас билан, аммо ҳали ҳам ўз фани оламидаги фавқуллода бир нарсани айтиб ҳайратга солиш нијатидан қайтмагандек, мендан кўз узмай турар эди.

— Биласизми, Охун,— деди у ниҳоят,— мен... биология уни ҳамма эътироф этиши, ҳамманинг эътиборини қозониши учун сал жўнроқ бўлишига тарафдорман. Бу жўнлик унинг ўз ҳиссийлигидан келиб чиқиши керак-да...

Биология— ҳам жўнроқ, ҳам ҳиссий эмиш. Ҳурматли бир профессорнинг оғзидан чиққан бу гап чиндан ҳам ғаройиб, аини пайтда дадиллиги билан ҳайрон қолдиришга қодир эди.

— Гапингиз рост, мулла ака,— деб яна маъқуллаб қўйдим.— Мана, масалан, Арастунинг ҳам бир ибратли сўзи бор: «Соқақушлар ҳам бўлак ўлкаларга учиб кетишади, Стримонадан кўчиб Истрга боришади». Кўрдингизми, Стримонадан Истрга... Содда ва гўзал!

Вақт ярим кечага яқинлашганда илк «овзимизга жўнадик. Биз бир томондан қувонар, иккинчи томондан эса ҳовлиқиб, безовталанар эдик, бировларда шубҳа туғдирмаслик учун икки киши-икки киши бўлиб, меҳмонхонанинг орқа ҳовлисидан қиқиб, пусиб-биқиниб шаҳарчанинг бир чеккасига, арваларимиз турган жойга қараб кетдик.

Менинг ҳеч ким билан гаплашгим келмас (шунинг учун ҳам Норбой гунгни шерик қилиб олдим), жин урсин, нега бу ёқларда юрибман, дея ўзимни ўзим тинмай сўкиб борар эдим. Бундай дилдираб юрганган кўра, профессор Шайхов билан валаклашиб ўтирганми яхши эмасмиди? Чолнинг қулфи дилини очиш учун бир-икки қуруқ сафсата сотиб қўйсам— бўлди, бир гапга тушиб кетса, тун бўйи... Уша биринчи сўх-

батимизда уни гангитиб қўйганимни аниқ сездим. Азбаройи сўзамоллик қилганимдан мен чиндан ҳам қушлар тўғрисидаги илмлардан унча-мунча хабардорманми ёки ўзига ўзи қаттиқ ишонган сафсатабозларданманми — шўрлик чол тушунолмай қолди. «Қойил, қойил. Яна бир ўтириб гурунглашимиз керак сиз билан», деди тан бериб у.

Йўқ, Шайхов билан гаплашиш зерикарли. Яхши мен ҳозир хонада ётиб, дўкончи жувон тўғрисида ширин хаёллар суришим керак эди. Эҳтирос билан тикилиб турганимни сезган захоти тундлашиб қолган Савиянинг ҳаяжонли қиёфасини кўз олдимга келтириб, ҳузур қилиб ётмайманми-я!

Умуман, нега мен ҳамон бу ерда юрибман? Савдогарлар билан алоқани узиш керак, зерикчи ўлдими-ку, ахир. Фақат, Савия... агар эртагаям мени шундай совуқ қарши олса — тамом, самолётга ўтираману гумдон бўламан.

Шу тарика жиғибийроним чиқиб, хунобим ошиб борарканман, Норбой мени кенг, бостирмали ҳовлига бошлаб кирганини ҳам сезмай қолибман. Бостирмада четанаравалар қорайиб кўринар, отларнинг пишиқириши эшитилар эди. Қолган шерикларимиз ҳам шу ерда, бир чекада аравакашларнинг ишини кузатиб турардилар. Аравакашлар эса, отларни бостирма тагидан олиб чиқиб, арваларга қўшиш тараддудида эдилар... Бахтимизга, тепада тўлин ой осилиб турар, атроф бир текис ёруғ, ҳатто савдогару аравакашларнинг қиёфаларини ҳам аниқ-тиниқ илғаш мумкин эди.

— Ойнинг тўлишини ҳам олдиндан ҳисобга олганмидингиз? — деб пичирлаб сўрадим Бобошодан.

Бобошонинг юзидаги ташвиш аломатлари чекингандек бўлди, жилмайди:

— Албатта-да, — деди у. — Ойдинда қилинган ишдан гумон кам бўлади.

— Узингиз ҳам жа бозорнинг пирисиз-да, — деб сўзимга яқун ясадим мен.

Дарҳақиқат, Бобошода қойил қолмасдан илож йўқ, мени бекорга олиб келмаган бу доғули! Вазифам унчалик хатарли эмас. Қиладиган ишим — бор-йўғи одамларнинг кўнглини кўтариб туриш, лекин бунинг фойдаси катта. Мана, масалан, ҳозир, агар ой тўлишадиган тунни Бобошо устамонлик билан ҳисоблаб чиққани тўғрисида ҳазил қилмаганимда — ҳаммаси серзаарда, қовогидан қор ёғиб турган бўларди, арзимаган нарса устидан ҳатто жанжаллашиб кетишлари ҳам ҳеч гап эмас эди. Дунёда савдогарлардан жиртакироқ, жанжалкаш халқ топилмаса керак. Бобошо бунни билмайди, дейсизми — билади.

Ниҳоят, отлар қўшиб бўлинди. Арвалар шай. Жами олтига. Ҳар бир аравакаш ўз аравадасига, унда олиб кетадиган «юк»ига жавобгар.

Биз ҳам олти киши эдик, ҳар бир аравакашнинг ёнига биттадан чиқиб жойлашиб олдик. Мен учинчи аравага чиқдим, камсукум аравакаш ёнида ўтирганча атрофини синчиклаб кузата бошладим... Менга арава ҳам, унинг устида ўтириш ҳам ёқиб қолди. Болаларча ҳаяжонланиб кетдим... Гира-шира тун, тинч йўл, гилдираклар мойланган, гийқ этган товуш йўқ — Сабоҳвазифасини қойиллаб бажарибди.

Сабоҳ орқароқда, бешинчи аравада келаётган бўлса керак, бандан четан тўсиб тургани учун кўринмасди. Мен пайпаслана бошладим... Четан ярим айлана шаклида йўғон-йўғон новдалардан тўқилган бўлиб, орқа эшиги тахтадан ясалган эди. Ҳозир аравакаш иккаламиз ўтирган жойдаги олдинги эшикча эса тепага кўтариб қўйилгани учун айвончага ўхшаб турарди. Ичкарига бош суқдим, четан ичи уйдаи гап экан, кенггина, шинамгина, ундан похол хиди келар эди. Йўлда тўхтаб бафуржа оёқни узатиб ухлаб олиш ҳам мумкин, похол ҳам илиққина... фақат олдинги эшикча тушириб қўйилса бўлди.

Кўнглим тўқ бўлиб аравакашга ўгирилдим: тизгинни қўлга олгим келарди. Аравакаш ҳам боядан бери болаларча хатти-ҳаракатини кўриб, ийиб келаётган экан шекилли, жилмайиб, гарчи иккаламиз ҳам тенг-тош бўлсак-да, худди ёш болага ёки нўноқ чавандозга

муомала қилгандай, авайлаб тизгинни қўлимга тутди.

«Узимни сал қўлга олишим керак, — деган ўй кўнглимдан ўтди. — аравакашда ҳам шубҳа туғдириб қўймайин тагин, ўзи шуниси етмай турибди. Ахир, бу шоқол сахрога биринчи чиқаётгани йўқ, кўзи пишиб кетган. Бирон жойда Бобошо билан Сабоҳнинг мен тўғримидаги гапларини эшитиб қолса борми, «У одам сал анақароқми, а?.. Чинакам савдогарларни мен исидан биланман...», деб дарров орга суқилиши мумкин. Қарабсизки, шубҳалари яна ортади».

Мен ҳамон тизгинни хиёл тортиб, аравани бошқариб бормоқда эдим. От эса, бу йўллар унга жуда яхши таниш бўлса керак, ҳеч қандай қистовсиз, секин йўртиб борарди. Юрагим гумуради. Ҳаётимда иккинчи марта шунақа бўлиши... Бир марта болалигимда... Ушанда қишлоқдан то Бухорога етгунча тоғамнинг оти билан ёнма-ён ўзим от миниб борганман. Тоғам мени роса мақтаган. «Ажойиб! Ажойиб!» деганлари ҳали-ҳали эсимда. Кейин тоғам билан келишиб олдик: қайтишда отни ёлғиз ўзим миниб кетадиган, у эса — тоғам офицер эди — мени дурбиндан кузатиб, орқароқдан келадиган бўлди. Орзуим катта эди-ю... Азбаройи от миннишга қизиқиб кетганимдан тўсатдан қаттиқ шомоллаб Бухорода ётиб қолдим, тоғам эса якка ўзи қайтиб кетди. Кейин у ёқдан туриб менга хат йўллади: «Отлар ранжимасин, деб уларни галма-гал миндим. Йўлда қуриган тут бор эди-ку, ўша ергача ўзимнинг отимда, уйгача эса сенинг отингда келдим. Эсингдами, дарвозанинг ҳалқасига осилиб, бир табақаси билан у ёққа-бу ёққа тебраниб ўйнашни яхши кўрар эдинг, отинг шу ергача келди-да, ўша ҳалқани жонжаҳди билан ялаб-юлқанганча останада туриб қолди», деб ёзибди. Кейин кўнглимни кўтариш учун бўлса керак, шундай деб қўшиб қўйибди: «От сени ўпди, бўта-лоғим». Худди ҳозиргидек ёдимда, бу гап менга аксинча, кўрчинчли ва совуқ бўлиб туюлган эди ўшанда.

Агар менга худо сабр-қаноат ато қилсаю ишининг охиригача туёғимни шиқиллатиб қолмасам, болалигимда суролмаган ўша гаштларни мана энди суришим мумкин! Нимаси қийин экан. Бобошодан илтимос қиламан, у аравакашни тушириб юборарди, арава ўзимга қолади, шу билан кўнглимнинг хуморини ёзиб оламан, негаки, «отнинг ўпичи» жавобсиз қолиб кетди, деган уқубатли туйғу ҳали-қануз мени қийнаб келади.

Эҳ-ҳе, нимасини айтмай, ўзим учун ўзим тўқиб чиқарган бундайн ҳаётнинг сал бўлса ҳам жозибали гомонлари бор. Бугунги «сайр»имизнинг ўзини олайлик...

Темирйўлга яқинлашганда тизгинни аравакашнинг ўзи олди. Арава кенг пастқамликка тушиб, тўхтади. Юқорида темир излар ой шуъласида ялттиради. Жойини кўриб Бобошонинг топагонлигига яна бир қарра беш кетдим. Станция яқин, шунинг учун поездлар тезлигини пасайтиради, хуллас «юк»лар вагон эшигигача олиб келинса — бас, у ёғи тепадан соққа думалатгандек гап — қарабсизки, қоплар кўз очиб юмгунча чуқурликда пайдо бўлиб қолади.

Бобошо, бизни, бу фақат бир машқ деб огоҳлантириб қўйганини, бугунда ҳеч қандай воқеа рўй бермаслигини ҳамма аниқ билса ҳам, барча ҳаяжонда эди. Паровоз ҳуштаги чалинганда эса Қороҳон дош беролмади, бир сакраб четанаравага чиқиб олди. Тагин энг дадил шерик эмиш... Бобошо унга бир қараб қўйди-ю, индамади, лекин Қороҳонга шунинг ўзи етарли эди: қандай тез чиққан бўлса, аравадан шундай тез тушди-да, ҳеч нарса кўрмагандай келиб яна ёнимизда турди. Мен эса заррача хавотирланмасдим, аксинча, буларнинг ҳаммаси менга жуда қизиқ туюлаётган эди. Узимни бошқача сезардим, гўёки ишининг қалтис жиқатига менинг сира алоқам йўқ, мабодо ҳозир қўлга тушиб қолгудек бўлсак ҳам мени қўйиб юборишадими, деб ўйлардим. Нега десангиз, ўзимни «ўйин»дан чиққандек тутяпман. Бу ера эса, ўғринча кўрган-билганларимни кейин ёзиш учун, бир кузатувчи сифатидагина турибман.

Чашмада иккинчи куним бошланди... Дерзани ланг очиб, оёқ учиде туриб дўкон тарафга қараганимда

офтоб аллақачон чарақлаб кетган, атроф сокин эди. Қурий бошлаган ердан ҳовур кўтариллади. Уйлар, дархатлар, бутун шаҳарча тонгни ана шундай очиқ юз билан кутиб олаётган эди.

Кейин мен вақтимни худди меҳмонхонага ўхшаш узун, пастқам уйларни оралаб юриб, чинорлар остида кезиб, дўкон орқасидаги ёнғоқзорда айланиб ўткази бошладим, лекин Савиядан ҳамон дарак йўқ, дўкони берк эди. Ундан қатиқ олиб нонушта қилмоқчи эдим, бир соатдан бери қўлимда нон билан юрибман. Савдогарлар билан ўтиришни истамедим, Бобошонинг олдига ҳам кирмадим, меҳмонхонадан ҳеч кимга билдирмай чиқиб кетдим. Бу қилигим уларда шубҳа туғдириши муқаррар эди. Бир ҳисобда, менга бари бир, нима деб ўйласа, ўйлайверишсин. Ўзимга ёққан жойда нонушта қиламан. Ахир, аввалдан шартлашиб олганмиз-ку, ярим кечагача ўзимга хон, ўзимга бек бўлиб юришим мумкин. Бобошога фақат темирийўлга чиққан пайтлардагина бўйсунаман...

Эҳ, асаблар... Бу кетишда жинни бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Бир қарасанг, вужудимни сездирмай ғазаб ва нафрат эгаллаб олади, яна бир қарасанг, ўрнига лаззатли ҳаловат туйғулари келади, хуллас, икки ўт орасида ёниб, куйиб борар эдим... Мана, рўпарамдан Қорахон келяпти. Савдогар зотидан шундай безиб қолибманки, агар мени измидан пойлаб юргандек бўлиб кўринса эди, бундан бир дақиқа олдин устига тўппа-тўғри мушт дўлайиб боришдан ҳам тоймас эдим. Ҳозир бўлса унга жилмайиб қараб, қўл силкиб қўйдим. У узокдан, нонуштага ул-бул сотиб олиш учун кетаётганини, шериклар дастурхонга мени ҳам таклиф қилишаётганини имо-ишора билан тушунтирди. Мен миннатдорчилик билдириб, бош қимирлатиб қўйдим. Қорахон, оёғида башанг сариқ этик, катта-катта қадам ташлаб мўъжазгина оқ бино ёнидан ўтиб бораётган эди, шу пайт дереза ойнасини чертиб, уни қақриб қолишди. Қорахоннинг юзи бўзарди, қадами сустлашди, мен томон бир безовта нигоҳ ташлаб олиб, уйчага қараб юрди. Қорахон ичкарига кириб кетгунча орқасидан қараб турдим; ҳокимона чорлашига қараганда қандайдир кўнгилсиз воқеа рўй берган эди. Ҳа, эсимга тушди, ахир бу уйчада ташқарини кузатиб, соқчи ўтиради-ку. Оббо, занғар-эй, Қорахоннинг айбдорлигига олдиндан ишончи комилдек дерезани бамайлихотир тикирлатди-я, ҳатто ташқари чиқишни ҳам эп кўрмади.

Бизда бир нарса аввалдан келишиб қўйилган: мабодо кимдир қўлга тушгудек бўлиб қолса, бундан дарҳол Бобошони хабардор қилишимиз, шеригимизни мушибатга ёлғиз ташлаб кетмаслигимиз керак. Лекин ҳозир мен аниқ билмасдим — Қорахонни чинданам қўлга олишдими ё соқчининг чой ичгиси келиб, уни қайноқ сувга юбормоқчи бўлиб қақирдимми?

Пусиб бинонинг тагига келдим... милиционер, қоғоғи солиқ, рўпарасидаги Қорахонга тикилиб ўтирар, дереза яқинида эса профессор Шайхов тик турар эди. Шайховнинг шу ерда эканидан хурсанд бўлиб кетдим. Ҳовлиққанча хонага отилиб кирдим, ваҳоланки соқчилар билан гаплашганда одам сал босиқ бўлгани тузуқ. Фақат остона ҳатлаб ўтганимдан кейингина ўзимни қўлга олдим.

— Ассалому алайкум, Шайхов домла! — дедиму, гўё бу ерга бор-йўғи сўрашиш учунгина киргандек, дарров унга қўл чўздим. — Кечаги гурунгимиз зўр бўлди-да! Шундан кейин менда яна бир қанча янги фикрлар... — деярганман, кўзларим ҳамон профессорда-ю, аммо соқчи билан ҳам, Қорахон билан ҳам, гўё ҳеч нарсдан хабарим йўқдек, қўл бериб кўришиб чиқдим. — Биз сиз билан гаплашган ҳиссий дунёнинг қаеридадир... Дарвоқе... — гўё айтмоқчи бўлган асосий гапим энди эсимга тушгандек, юзимга ажабланиш тус бердим. — Бу нозик маҳкамда сахарни мардондан нима қилиб турибсиз? Тунаб-негиб қўйишмабдими, ишқилиб? Ё саҳродаги одамларингизга...

Шайхов сўзларимдан таъсирланиб кетиб, қўл силкиди:

— Нималар деярсиз, худо асрасин! Бекорчиликдан

дуч келган тешикка бош сўқиб юрибмиз-да энди... Кеча, масалан, шу ерлик дорихона мудури билан чой-хўриқ қилган эдим. Самимий одам... Кейин сув ҳайдаб берадиган миноранинг назоратчисиникида бўлдим. Хуллас, кўнгилни овути-иб...

Сўхбатга соқчи аралашди, шу пайтгача у Шайхов иккаламиз қилаётган пойинтар-сойинтар гапларни ҳурмат билан тинглаб ўтирган эди.

— Мен у одам билан ҳатто бир дастурхонда ўтиришга ор қиламан, — деди у. — Ғирт саводсиз...

— Йўқ, гап унда эмас... — Профессор аввалига соқчини астойдил фикридан қайтармоқчи бўлиб кўрди, лекин қараса — бефойда, ҳорғин қўл силтади. — Раҳмат, кейинги сафар... — дедию мени дўстона қучоқлаб, ташқарига судради. Мен Қорахоннинг кўнгилни кўтариб қўйиш учун ортимга ўгирилиб, маъноли кўз қисиб қўйдим-да, соқчи билан хайр-маъзурни ҳам насия қилиб чиқиб кетдим.

Шайхов билан кўчада ҳангомани қуюқ қилиб, шошилмай борар эдик. Гап орасида Шайхов бугун яна қаергадир кириб ўтиши кераклигини айтиб қолди...

— Ҳаҳ, оти нимаиди... Шифобахш гиёҳларни сотиб оладиганлар бор-ку? — Шайхов сўз тополмай хижолатда эди.

— Шифобахш гиёҳлар, дейсизми? — дея ҳайрон бўлдим мен, чамаси ортиқча ургизу бериб сўраб юборган эдим. Агар профессор синчковроқ бўлганида, одам зотига қушлар кўзи билан боқмаганида, ҳаяжонимни пайқашни қийин эмас эди. Начора, жуфт қанотлиларнинг рухий дунёси икки оёқлиларга тўғри келмайди.

— Ҳалиги соқчи шубҳаланган йигит... дерезани чертиб қақриб олди-ку, ўша бола киссасидан чиқарган қоғозни кўриб, ёдимга...

— Уни пункт мудури десалар керак, — дея тахмин қилган бўлдим.

Шайхов гапимни оғзимдан олиб, хитоб қилди:

— Ахир, сиз ҳам гиёҳ йиғувчисиз-ку?! Ҳалиги йигит ошангизмиди? Нега унда аралашмадингиз, соқчига тушунтирмадингиз? — Шайхов ҳозир менга таъна қилаётгани ҳам, шубҳа билан қараётгани ҳам йўқ, шунчаки, калаванинг учи тўғри келиб қолганидан болаларча ҳайратга тушаётган эди, холос.

— Нима қиламан аралашиб? Қўлида ҳужжати... ишончли ҳужжати бўлса. Балки ҳужжати янги ўқиб кўриб, соқчи уни аллақачон қўйиб юборгандир, — дедим ўзимни беларвороқ тутиб.

Профессор эса борган сари қизишарди:

— Қўйиб юбормаган бўлса-чи? — Кўнгилдан, Шайхов эрмак топилганига хурсанд бўляпти, деган ўй ўтди. — Биласизми, соқчи менга қув, туллак одамдек туолди, оғайнингиз сал қия қараса ёки оғзидан ножўя гап чиқиб кетса... Менингча, қайтиб бориб, хабар олиш керак, лозим бўлса, обрўйим бор, ёрдамим тегиши мумкин.

Шайхов ўзини ўтга-чўққа урадиган, доим ҳаяжонли воқеалар гирдобиде яшашни хуш кўрадиган, керак бўлса, бундай гирдобни ўзлари яратиш оладиган ва шундан завқланадиган одамлар тоифасидан эди, бир-биримиз билан дарров тил топишиб қолганимиз ҳам бежиз эмас-да.

— Э, йўқ, домла, бу сиз ўйлаганчалик хавфли эмас, — дедим. Дўконнинг очилганини кўриб, Шайховдан қутулиш пайига тушиб қолган эдим. Пештахтада ризикни — қатиқ тўла банклар терилиб турарди. — Раҳмат, домла! Мабодо ёрдамингиз керак бўлиб қолса, ўзим айтаман. — Шундай деб андишани ҳам йиғиштириб қўйиб, биринчи бўлиб қўл чўздим. Сўнг ичимда профессорни сўка-сўка, ниҳоятда қорним очиб кетганини ҳис қилиб, дўкон томонга шошилдим.

Дўконга келдим у худди бир кўтаришда ичиб юборадигандек, шоша-пиша асал солинган банкани ушладим. Савия сочларини тўғрилайётган экан, мени кўриб, хиёл жилмайиб қўйди. Ана бу бошқа гап! Демак, у ҳам фаришта эмас, ўзимизга ўхшаган одам. Чамаси менинг пойинтар-сойинтар хатти-ҳаракатларим, далигуллигим унга ёқиб қолган эди.

— Кечаги асал жуда ширин экан, — дея гап қот

тепамиздан эса юк поезди ўтган кечаги чуқурликни кўриб қолдим. Эҳ-ҳе, биз роса айланиб келган эканмиз-ку! Ваҳоланки, агар боя Норбой чаён ошлаб юрган ташландиқ ердан кесиб чиқилса, йўл бор-йўғи бир қадам экан.

Шу алфозда наридан-бери меҳмонхонага етиб келдим-да, ўзимни каравотга ташладим, вужудимда уйқунинг беқиёс хузуур-ҳаловатини, оромини сездим.

Ажабо, уйғониб дастлаб хаёлимга келган гапни қаранг: «Савиянинг дерзасидан — тўппа-тўғри даштга!» На Бобошони эсладим, ва на соат неча бўлганини. Анчадан бери мени кўрмаган ва бундан эҳтимол жаҳли чиқаётган шерикларнинг кўнглини тинчитиб қўйиш ўрнига келибоқ куппа-кундузи донг қотиб қолганим, яъни соддадиллик, эҳтиётсизлик қилиб қўйганим учун гўё уйқум безовта бўлгандек эди.

Афтидан, мени аллақандай қочиш туйғуси, гирашира бир хавф сезгиси таъқиб этарди. Шу боисдан ҳам Бобошонинг хонасига кириш ўрнига бошқача йўл туддим: бошимни дерзасдан чиқариб, ташқарида ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, ўзимни пастга ташладиму девор ёқалаганча, оёқ учида югуриб кетдим.

Шом қорайган, учрашув вақти ҳам бўлиб қолган эди.

«Йўқ, мени кўрқув эмас, Савиянинг олдида борадиган вақт бўлди, деган туйғу уйғотиб юборди», деб ўйладим ўзимга-ўзим таскин бериш учун. Сўнгра ҳеч кимга сездирмай, аввалдан келишиб қўйган чакалакзор томонга бурилдим.

Ўзим бир панада турибман-у, икки кўзим йўлда... ҳозир Савия лип этиб муюлишдан қайрилади-ю, мен туйқус олдида бориб қўлидан маҳкам ушлаб оламан ва шунда у қичқариб юборади... Болалик-да, болалик.

Кўп кутдим, охири хаёлимдан «Келмаса керак!», деган қатъий ўй ўтди ва мен ўзимни хижолатдан қутқариш учун бурнимни жийриб қўйдим. Хафа бўлишнинг хожати йўқ, деб юпата бошладим, ахир сени биринчи марта лақиллатаётганлари йўқ-ку. Бу ишларнинг бари бемаъни, лекин начора, кўникиш керак. Ҳар ким қўлидан келганини қилади-да, мана, масалан, сен савдогарларга илакишиб қалтис бир «ўйин» ўйлаб топдинг, жувон эса ўзининг бу ёқимли ҳазилини... Нима қилти, кўпол шилқимлиги учун бир шаҳарликнинг адабини бериб қўйдим, холос. Ҳозир у уйида ўтириб, менинг шармандали аҳолимини кўз олдида келтирганча устимдан кулаётган бўлса керак...

Бир қатиқфуруш жувонга шилқимлик қилиб юргандан кўра, менинг ёшимдаги одам учун Шайховга ўхшаган бамаъни киши билан қушлар тўғрисида ҳангама қилиш фойдалироқ эмасмиди, деб ўйладим, ҳар ҳолда одам ўз обрўсини билгани маъқул. Шу туйғули оқшомнинг қолган қисмини Шайхов билан ўтказмоқчи бўлдим. Ҳа, майли... Бугун «юк» қўлимизга тегади, ҳайё-ҳув деб Чашмани тарк қиламиз, бу ерда тирноғимни ҳам қолдирмайман, изим ҳам ўчади... гўёки мен ҳеч қачон Чашмага келмагандек, Савия эса фақат алаҳлагандек, туш кўргандек.

Бахтим чопмаётганидан хафа бўлиб ўтирган эдим, бирдан Савия кўринди! У сира кутилмаганда темир йўл тарафдан келаётган эди.

— Ўғлимни «бувсиникига» ташлаб келяпман,— деди Савия. Бу гапи менга ёқиб тушди.

У ҳаттоки кийимини алмаштиришга ҳам улгурган, кўзни оладиган ялтироқ кўйлақда янада очилиб кетган эди. Кутилмаганда келиб, унинг устига бунақа кўриниши билан мени дездиратиб қўйди, шунинг учун дебдурустдан гап бошлашга йиманиб, ёнида ўзимни ноқулай сезиб борар эдим. Лекин ҳозир индамаслик ҳам ноқулай.

— Э-ҳа, ҳалиги... ўғлингизни талтайтирадиган бувсиникигами?— деб сўрадим. Ва бу билан алаҳимни ошкор қилиб қўйганим учун ўзимдан нафратланиб кетдим.

— Ие, сиз ҳали буни ҳам биласизми?— деди Савия.

У мандан сийқаси чиқиб кетган сўзларни айтиб эркалашни талаб қилмаётган эди, шунисиға ҳам шукр. Ўзини гўё бундай эркалашларнинг унга дахли йўқдек тутар, чамаси, ёнма-ён юришимизнинг ўзи Савия учун кифоя эди.

Савиянинг бундайини самимийлиги менга жон киргизиб юборди.

— Бу ерда борадиган жой ҳам йўқ экан... кундузи кўриб чиққанман...

— Ҳа. Одамлар девордан мўралайвериш безор қилади.

— Энди бошқача бўлиб қолдингиз... ёқимтойроқ,— дедим унинг камгап бўлиб қолганига ҳайратим ошиб. У ҳушини йиғиб олган, бу оқшом худди ўзи ўйлагандек ўтишини кутаётган эди. Аёлларнинг бундай қилиши менга таниш, чинакам ошиқ-маъшук бўлиш учун бизга жуда кам вақт берилган, деб ўйлаган аёлларнинг қилиши эди бу. Савия ҳамма томонни ҳисобга олган деб ўйлаб, балки мен адашаётгандирман, лекин таваккалга омадимни бир синаб кўрсам ҳам ёмон бўлмасди.

— Совуқ тушиб қолдим,— дедим этим жунжикиб.— Гап ҳам қовушмайди... Меҳмонхонага борсак қалай бўларкин?

— Йўғ-э, у ерга боришим мумкин эмас,— деди Савия бўшашиб. Чамаси менинг дангаллигим, очиққилим унга ёқиб қолган эди.

— Унда... Сиз таклиф этарсиз? Ё ҳалиги...— Ишнинг пачавасини чиқазиб қўйишдан кўрқиб, дарҳол ўзимни қўлга олдим: шошқалоқлигим кўрсин.

Менинг ҳадеб гапни охирига етказмасдан узиб қўяверишим, аллақандай қувлик қилаётганим, бўлар-бўлмас гапдонлигим, пинҳона истакларимга ишора қилишим Савиянинг ғашига теккан бўлса керак, гапимни чўрт кесди:

— Вой бечорагина-ей, жуда совқотаётган бўлсангиз, юринг, иссиқ чой қилиб берай,— деди у.

Таниш кўчалардан унинг уйи томон борар эканмиз, ишим нима учун ҳеч қаршиликсиз, жуда силлиқ кетаяпти, деб ўйлар эдим, зеро мулозаматнинг менга хуш ёқадиган ўйинлари йўқ экан, ўзимни омади чопган одам ҳис қилмайман.

Эҳтимол, Савия мени аёлларнинг кўнглини олиш ботида юлдузни бенарвон урадиган, устаси фаранг, ўта шилқим деб ҳисоблаётган, азбаройи менга тажрибасиз, тўпори кўринишдан кўрқиб, сизга ўхшаган пойтахтлик иккиюзламачи олифталардан кўпини кўрганмиз, дегандай гапни гапга улаётгандир. Шунинг учун ҳам ортиқча сўз қўшмай, олдиндан қандай ўйлаб қўйган бўлса, худди шундай муомала қилишга уринаётгандир. Эҳтимол мутлақо бундай эмасдир?

Балки уни кутаётган пайтимда, соғинч... Менга нимадир бўлганини, кайфиятим йўқлигини аниқ тушунгандир— боя чакалакзорда худди Сабоҳ орқамдан пойлаб юргандек бўлди— дарахтлар орқасидан кимдир лип этиб ўтди... Шукрки, Савия шилқим эмасди, у менга худди шу ҳолида ўта силлиқ, ўта тиниқ, ёқимли ҳис уйғотадиган чехраси билан ёқар эди.

Фақат ишқ-муҳаббатда ҳам, худди савдо-сотикда-гига ўхшаб, тасаввурга берилиб кетишим ёмон, хаёлот аввалига мени бор эҳтироси билан қолмига тортади, то бутунлай ролга кириб олгунча ўзимни унутаман, кейин эса ҳушёр тортиб қоламан. Кундузи бу учрашуви кутиб шундай ширин хаёлга чўмдимки, унинг уйини сиртдан кўришнинг ўзи менга кифоя қилган эди: хаёлан ичкарига кирдим ва у ердаги ҳамма нарса, ҳар бир сирли бурчак менга ёқиб қолди.

Ҳозир эса Савиянинг уйига қадам босиб, мўъжазгина хонани кўздан кечириб ўтирарканман, ёлғиз аёлнинг ҳаётига бутун вужудим билан кириб борганимни ҳис этдим, бирдан ҳафсалам пир бўлди-қолди. «Аччиқ чой ичишдан нари ўтилмайди-ёв,— деб ўйладим ҳеч бир афсус-надоматсиз.— Кейин уйқуни уриш учун меҳмонхонага қараб тўёқни шиқиллатишга тўғри келади...»

У ошхонадан худди официант аёлларга ўхшаб, қў-

лида патнис, озодо, тантанавор қиёфада чиқиб келди. Негадир кўнглим гашиқди. У чиққанда мен яна ярим кечада темирйўлга боришимиз кераклигини ўйлаб ўтирган эдим.

— Ғам еманг, қорнингизни тўйгазаман,— деди Савия, худди бегона одамни овқатлантириш унга лаззат бағишлайдигандек елиб-югуриб дастурхон ёзаркан. Чехрасини кўриб (хайфияти менга ҳам юқди), кулдим:

— Ғам еяётганим йўқ,— дедим оғзимни йиғиштиролмай. Қўлимни шунчаки, ҳеч бир мақсадсиз чўзган эдим, бирдан ғалати ҳодиса рўй берди: у лип этиб диванга, ёнимга ўтирди-да, пинжимга кирди... ўпдим.

Хушимга келиб, қарасам — эшик олдида турибди, уялганча қўл силкиб:

— Бўпти, бўпти, овқатланасизми, йўқми ўзи?— дер эди.

Бир лаҳза пинжимга кирди-ю, бир олам лаззат топдим. Худди менинг ҳаяжоним юқгандек, у ҳам сал-пал титрарди. Аммо унинг хотиржам бир маромдаги табиатида аллақандай асабийлик учқуни бор эди, шунинг учун ҳам у мени чўғ босгандек тез, энгилгина ўпиб кўйди.

Бу гапларни батафсил ёзиб бекор қилаётган бўлсам керак, гўёки уни ҳам, ўзимни ҳам оқламоқчиман — лекин кимнинг олдида? Балки қўшним К.нинг олдидадир, у сурбетнинг истеҳзоли нигоҳларини ҳали-ҳамон унутганим йўқ, худди изимдан пойлаб юргандай бўлаверади...

Савия дастурхон тузаб бўлгач, уни яна бағримга тортдим, лекин энди у нимагадир жаҳл қилди, ўзини совуқ тутди, қаршилиқ кўрсатди. Энди мен бир дёққиқа ҳам тинч ўтиролмас эдим: овқатга ҳам қиё боқмай, у ёқдан бу ёққа юра бошладим, нима дейишимни билмайман, ўзимни чалғитиш, қўлга олиш учун беўхшов куламан.

Савия ажаб важоҳат билан гўшт тўғрар экан, чамаси, боя элбуртдан туйғуларига эрк бериб юборгани, ўзини туюлмаб қолгани учун афсус чекар эди.

— Ҳа, вақтида овқатланиб олиш керак.— дедим, бориб Савиянинг рўпарасига ўтирар эканман.— Бу гап унга сал ёмон, тақдиромуз эшитилди шекилли, бирдан ўзгарди, менга нафрат билан қаради.

— Агар иззатингизни билмасангиз, ҳайдаб юбораман,— деди у паст овозда, кейин елкаларини учиб анчагача жим қолди. Мен осий банда, унинг йиғлаб юборишини туш кўрибманми — ҳамон сурбетлик билан чайналар эдим.

— Ие, сизга нима бўлди, Савия?— дедим ажабланиб.— Мени кечиринг...

Тавба, ўзим кўнглини овлаётган аёлнинг йиғлаётганини кўрсам, бўғилиб кетаман, эс-хушимни йўқотиб қўяман, ўзим ҳам аянчли, мунгли бўлиб қоламан, назаримда, фақат қўшилишиб йиғлашгина ўртадаги англашилмовчиликка чек қўядигандек туюлади.

— Кечиринг,— дея ўтиндим яна.— Айб мендан ўтди.

У ҳозиргина ўзи тишлаган олма билан юзидаги кўзёш томчиларини артар экан, бошини кўтариб менга узоқдан-узоқ тикилиб қолди, нигоҳи яна илгаригидек хотиржам, низолатпазликдан асар йўқ эди. Менда яна ҳали диванда ўтирган пайтимдаги кайфият пайдо бўлди, янада очилиб бораётган Савия тинчлини ўғирлади-кўйди, назаримда у ҳозир гўё менга қараб интилади, фақат биринчи бўлиб мен...

— Доим кўзёшингизни олмага артасизми?— деб сўрадим.

Бу гапнинг нимаси ҳазил эди — худо билади, бироқ Савия жилмайиб, олма ни унинг бир бурчагига қараб отиб юборди, бундан фойдаланиб уни бағримга тортдим, аззойи бадани бўшашиб кетди...

Тун яримлаб қолганда худди алланима чаққандек, ўринимдан сапчиб турдим: қоронғида қаерга оёқ кўйишни билмай гарангсиб, яна қаравот қиррасига чўқдим, Савия эса уйқу аралаш қўлимдан ушлаб олган, бир соатга қаёққа гумдон бўлишим кераклигини ҳеч тушуна олмаас эди. Мен ҳамхонамга калитни бериб

қўйиш эсимдан чиқиб қолибди, шуни ташлайману кайтаман, деб қасам ичиб шоша-пиша кийина бошладим. Савия чироқни ёқтирмади. Деразада тўлин ой нурланиб турарди. Бейхитёр хотирага берилиб, шивирладим:

Ана, ой ҳам тўлишиб қолди,
Имлашлари хумор-хуморли,
Хилват гўшаларга чорлайди бизни...

— Келгунингизча... ухлаб қоламан,— деди Савия мудраганча чўзилиб мени ўпиб кўяркан, кейин нимадандир безовта бўлгандай шартта туриб, ўтириб олди.— Боринг, Охун ака, бораверинг! Ахир сиз ҳам алдашингиз керак-ку...

— Қайтиб келаман,— деб ёлбордим, менинг алдоқчилигимни юзимга солиб, бу билан нима демоқчи эканини ўйлаб ҳам ўтирмай.— Утинаман сиздан... Шу билан ҳаммаси тугади деб ўйламанг. Мен бундай қилмоқчи эмасман.— Гарчи қисқа, ўткинчи ва ошиғич бир меҳр билан бўлса ҳам, Савияни севиб қолган эдим, анчадан бери аёл зотидан бундай баҳра олманган эдим, шунинг учун ҳам бу гапларни чин дилдан айтдим.

Хуллас, Савия рози бўлди, мен орқа-олдимга қарамасдан, тўппа-тўғри чиқиб кетдим. Тавба, ҳар дамги эҳтиёткорлигим қаёқда қолди? Ҳали лабимдан аёл бўсасининг лаззати кетмаган, мен одатдан ташқари дадил эдим. Темирйўлдан ўтиб, жар ёқалаб кетдим. Поезд ўтмасдан олдин савдогар ошналарим олдига етиб боролармиканман? Мен ҳозир шундай дадил, шундай кўрқмас эдимки, Бобошони ҳам, улар мени қочиб кетди деб ўйлаб тун бўйи ахтариб чиққан бўлишлари мумкинлигини ҳам ўйламас эдим. Шубҳаланавериб, айниқса Сабоҳ икки букилиб қолгандир.

Ҳозир мен тепалиқдан, ой ёруғида кумуш ёллари ялтиллаб турган, боши — бургут, танаси — арслон, думи — балиқ бўлган махлуқ қиёфасида кўринаман-да, ҳаммасини ёқа ушлаб қўяман — тобе этилган мағлуб аёлни кигиз девор ичида, ўтовда қолдириб, ўзи чўлу биёбонга чиқиб келган толеи баланд, ботир йигит ота-боболаримиз кўзига ана шу тарзда кўринган бўлса ажаб эмас.

Бу манзарани, бу сирли пайдо бўлишни фаҳми калта тижорат аҳли кадрлармиди? Фақат Бобошогина тунги саргузаштларимни сезади, тиржайиб, эркаларча елкамга қоқиб қўяди. Ишратпараст Довуд бўлса, иршайиб ўсмоқчилашга тушади: ким у? Қанақа?

Е тавба, шу тобда менда пайдо бўлган қобилият ҳатто кўршапалакда ҳам йўқ — тик сўқмоқдан қоқилмай-сўқулмай зинғиллаб пастга эниб борардим. Ваҳоланки, кундузи жарликнинг чуқурлигини кўриб, капалагим учган эди!

«Кечалари одам болесида ҳам кўршапалакка хос бир савқи табиий уйғонади,— деган фикр хаёлимдан ўтди.— Бу гапни айтиб Шайхонинг қитиқ пастига бир тегиш керак».

Нишабликнинг ўрталарига борганда сал толиқдим, нафасимни ростлаб олиш учун дуч келган бутани ушлаб, тўхтадим, шу пайт узоқдан от қўйиб келаётган араваларга кўзим тушди. Нима сабабдандир бугун улар ҳаяллаб қолган, кечагидан кеч йўлга чиқишган эди: мени роса кутишган, чамаси.

Хурсанд бўлиб кетдим: тезроқ тушиш керак-да, рўпарасидан қўл кўтариб чиқиб, отларини бир хурқитиш керак. Ушанда гуноҳларим хаспўшланади, ҳатто уларни, шу ишни деб қачондан бери жарликда тентиб юрибман, деб алдаш ҳам мумкин.

Бобошо «Оббо, афанди-ей», дейди-да, елкамга қоқиб қўяди.

Пастга тушаётиб шуларни ўйладим, баҳона топилгандан кейин тетик тортиб, хурсанд бўлиб кетдим, лекин сал ўтмай, Сабоҳнинг чакалакзорда мени кузатиб юргани... бунинг устига Қорахон... эсимга тушиб, кўнглимга ғашлик чўқди. Оббо, иблис Қорахонни бутунлай унутган эканман, соқчининг олдида қолдирга-

нимча кетибман, Бобошони огоҳлантириб ҳам қўй-мабман — буну у кечирмайди...

Шулар мени шошилишга ундади, от ҳам, чавандоз ҳам — ўзим эдим, биринчи бўлиб етиб келдим, кейин энгилгина ғижирлаганча, аралар ҳам келиб тўхтади.

Мен темирйўл тарафга қараганча туравердим. Уларга ўғирилмадим. Савдогарлар мени соқчи деб ўйлади чоғи, аралардан тушишга шошилишмасди. Тавба, атроф ёп-ёруғ-ку, наҳотки мени танишмади, мен, масалан, ҳаммасини узоқдан ҳам таниб турибман, ана, Қорахон... демак, уни соқчи қўйиб юборибди-да... Ҳаммаси ҳам тажанг, саросимада, афтидан, менинг устимда ғижиллашиб қолганга ўхшайди. Вақтни бой бергим келмай Бобошо ўтирган арава ёнига келдим.

— Чўчиманглар, бу менман, Бобошо,— деб шипшидим.— Оқшомдан бери шу ерданман, тепаликларни томоша қилиб юрибман.

Овозимни эшитиб ҳамма ўзини тапир-тупур аравадан ташлади, яна дарров тунд бўлиб олишди. Бобошонинг қаршилигига қарамай, Сабоҳ билан Қорахон ўзларини тутиб туролмадилар—қовоқларини осилтириб, устимга бостириб келишди, важохатидан иккови ҳам ҳозир мени еб қўйишга тайёр эди.

— Нега буларга айтиб қўймадинг, палид?!— Қорахон худди мени тепмоқчидай, дарров ёнламасига туриб олди. Агар, қўлидаги қамчинини ўйнатиб, унга маъноли қараб турган Бобошо бўлмаганида...

Аъзон баданим жимирлаб, тисарилдим, орқадан тушириб қолиши мумкин бўлган Қорахонга эмас, Бобошога қарадим, у киссасидан соатини олиб, «Вақт бўлди», деган маънода унга кўз ташлади. Худди шу пайт узоқдан поезднинг тақа-туқ овози келди, ҳамма шоша-пиша ўз араваси ёнига бориб турди.

Мен ҳам юқоридан кўз узмай, бошқаларга ўхшаб кутиб турар, ўзимни ҳаммадан кўпроқ ҳаяжонланаётгандек тутар эдим, асли, очигини айтганда, уларнинг оладиган молига ҳам, ўзларига ҳам бепарво эдим — фикри-хаёлим поезд ғилдиракларининг тақа-туқига қулоқ тутганча мени кутаётган Савияда.

Ана шу бепарволигим учун бўлса керак, поезд ўтиб кетгач, нима ҳодиса рўй берганини дастлаб мен фаҳмлаб қолдим. Бошқалар эса кўзига ишонмай гаранг бўлиб қолган эди, Қорахон билан Норбой ҳамто поездга эргашиб, беш-ўн қадам чопди ҳам.

Бобошонинг рангида ранг қолмаган эди, мен уни биринчи марта шундай афтоҳол аҳволда кўриб турибман.

— Бугун ҳам ишимиз юришмади,— деб шивирлади у, шунинг баробарида бизни, атрофига тўпланганларни бирма-бир кузатиб чиқди.— Демак, эртага олиб келишди. Худо ҳаққи, йигитлар, эрта — охириги кун!..— Бобошо ўзидаги саросимани сездириб қўйганини, аянчли аҳволда қолганини тушунди чоғи, орқасига кескин қайрилиб аралар турган жойга қараб юрди. Йўл-йўлакай сўради:— Бугун қайси кун, Сабоҳ?

Сабоҳ хушламайгина жавоб берди:

— Ҳозиргина ўзингиз иккинчи кун, дедингиз-ку, ё ўсмоқчилаяспизми, анави «дўстингизга» ўхшаб...— Сабоҳ сўзини тугатмади, мени отишга ўқи йўқ, ҳамто ҳақорат қилаётиб ҳам номимни тилга олгиси келмади!

— Билиб қўйинг, Сабоҳ, сизларни бу ерга уч кунга олиб келганман. Ҳали учинчи кун бошлангани йўқ.— Бобошо кутилмаганда тумшугини чўзиб уни ҳидламоқчи бўлган отга қамчи тушириб қолди.— Қани, судралманглар! Сизга ҳам тегишли бу, Охун. Тунинг қолган қисмини иссиқ оғушда эмас, биз билан бирга зах, сассиқ меҳмонхонада ўтказасиз!— Кейин ҳиммат қилгандек қўшиб қўйди:— Қанақа одамсиз ўзи? Нуқул ўзингизни ўйлайсиз... Бу кетишда менга панд бериб қўясиз...

Қойил! Бобошо бир гап билан ўртадаги хижолатпазликдан қутулди-қўйди, атрофдагилар елкаларини учириб ҳирингладилар. Худди кутганимдек, Довуд менга тирғалишга тушди, баъзи «тафсилотлар»ни бил-

моқчи бўлди, лекин мен тўрсайиб олдим, то меҳмонхонага етгунча миқ этмадим. Мени Бобошо санчган нина Сабоҳ билан Қорахон санчадиган найза зарбидан халос этганини ўйлаб борар эдим.

Бироқ Бобошонинг хонасига киришимиз биланоқ, Қорахон эшикни зичлаб ёпиб, мени қочиб кетади, деб ўйлади шекилли, остонада соқчидек туриб олди, Сабоҳ бўлса, тўғридан-тўғри жазаваси қўзиб, қўлини паҳса қилди:

— Менга қаранг, Бобошо,— дея қичқирди у,— манави телбангиз ҳам биз баравар ҳақ оладими?!

— Албатта, минг сўм...— деди Бобошо хотиржам овозда.— Сиз ўтиринг, Сабоҳ, у билан ўзим гаплашман.

Қорахонни нима талвасага солди — билмайман, балки Бобошонинг овозидаги хотиржамлик, балки унинг оғзидан чиққан пул миқдоридир, ҳарқалай, «соқчи»-ликни йиғиштириб қўйиб, столга яқин келди:

— Бу кишим қатқифуруш хотинни бағрига босиб ётсинлар... Тоза ҳаво олиб юрсинлар!.. Йўқ, Бобошо, бунақаси кетмайди! Уни қамаб қўйинг, мана, ўзим пойлоқчилик қиламан!

Бобошо Қорахоннинг сўзини кесиб ўрнидан турди:

— Нима учун соқчи ҳақида бизга индамадингиз? Бу гапларга қулоқ солиб туриш қанчалик оғир бўлмасин, у лаънатиларни иш-пишлари билан қўшиб сўкиб юборишдан ўзимни зўрға тийиб турар эдим. Бобошо буну сўзди шекилли, унча қисди-басдига олмай, муросасозлик билан гапирди, мен ўзимни тутиб олдим.

— Ортиқча шов-шувсиз ўзим кутқариб олмоқчи бўлган эдим-да,— дедим мен.— Шайховдан фойдаланиб... Узингиз айтинг, Қорахон, соқчининг хонасида ўтирганнгизда ўша паррандабоз билан олдингизга кирдикми, йўқми?— Узиям жуда нозик жойидан тутдим, ўйлаб қарасам, барибир устаси фаранг эканман. Кўрамиз, ким кимни лақиллатар экан. Кўрамиз, кимнинг усули қулай — сенлардаги пуч мантқиқ билан соғлом фикрми ё мендаги тасаввур қуввати?..

— Ҳа, кирган эди,— деди Қорахон нафаси ичига тушиб. Негадир Бобошога эмас, Сабоҳга қараб гапирди — иккаласи мени мулла қилиб қўйиш учун тил бириктирган кўринади.

— Кейин сизни қўйиб юбордим, ахир!— дея руҳланиб давом этдим мен.— Ҳеч қандай дўқ-пўлисасиз, савол-жавобсиз?.. Мана, ўтирибсиз-ку рўпарамизда. Ё бу ерда эмасмисиз, панжара ортидамисиз?

— Кўриб турибсиз-ку, Охун. Қўйинг энди!— деди Қорахон азбаройи кўрқиб кетганидан мингирлаб.— Эси жойидами ўзи?..

— Баъзан соқчининг олдига обрўли шахс билан киришинг ўзи ҳам кифоя қилади. Бехуда шов-шув кўтаришдан, ҳаммани безовта қилишдан нима фойда! Масалан, Норбойнинг қўлидан нима келарди — гўлди-рашми? Бордию Сабоҳ орага тушса, қутқариш ўрнига муддатни чўздайиб олиши турган гап.— Ниҳоят, мен улардан устун чиққанимни билиб, кулиб юбордим.— Эркинликда юрганнгиздан қувонсангиз-чи, Қорахон...

— Бу киши билан профессорнинг кетидан соқчи ҳам чиқди, кейин қайтиб кирди-да, мендан ҳеч нарса сўрамай, бемалол чой ичди, бир қараб қўйиб «Бораверинг!», деди.— Қорахон иш осон ҳал бўлганига ҳайрон эди.

— У ердан чиқиб Шайхов меҳмондорчиликка кетди, мен эса хотиржам бўлиб қаттиқ ухлаб қолибман,— дедим ярашиш оҳангида.— Кейин, кечкурун кўча айланадими, қуруқдан-қуруқ эмас, албатта.— Довуднинг ҳамдеб тирғалишига бор жавобим шу бўлди! Лекин шунинг ўзиёқ бу қабиҳ одамлар ўртасидаги вазиятни юмшатиш учун етарли эди. Бобошо, қиёфасидан, гапларимга ишонганга ўхшаб турарди, ҳар қандай хавф-хатарга вазминлик билан чап бериб кета олишимга, эҳтимол, яна бир карра қойил қолиб, ҳорғин қўл силкиди:

— Фақат... берилиб кетманг, Охун,— деб қўйди у. Бироқ бу билан менинг ишқий саргузаштларимни

кўзда тутдимми ё йўқ ердаги нарсаларни хаёл қилишга бўлган ҳавасимними — тушунолмадим. Лекин шу гапининг ўзиёқ кун бўйи йиғилиб қолган нохушликларга — ўзаро ёвқарашлару ади-бади айтишларга чек қўйди.

Мен хонамга кириб, худди биров ўласи қилиб қалтаклаб ташлагандай, қоронғи бурчакка бориб ўтирдим. Ҳа, бугунча ҳаммаси тинчлик билан ўтди, лекин ўйиндан ўт чиқди бўлмаслиги, уларнинг ғазабини босиш, дилларидаги шубҳани тарқатиб юбориш учун озмунча тиришдимми?! Яна бир марта ҳисоб берадиган бўлсам — тамом, дош беришим қийин, асаб торларим узилади, устаси фаранглигим ҳам, уйдирмаларимдан ҳам фойда чиқмайди — ана шунда омин, деяверинг. Алвидо, фаровон ҳаёт, алвидо, озодлик! Чунки бу фаровон ҳаёт ва бу эркинлик учун ҳисоб беришга тўғри келади-да. Савдогарлар раҳм қилиб ўтиришмайди... Ҳатто Бобошо ҳам кутқара олмайди, чунки ўртамизга қандайдир раҳна тушди, тўда ичида дарз пайдо бўлди, айниқса ҳалиги мол билан боғлиқ омадсизликдан кейин... Яна бир марта ишлари юришмаса, ҳолимга вой — Бобошо мени тутиб беради, акс ҳолда унинг ўзини еб қўйишарди...

Бутун вужудим қулоққа айланиб ўтирар эдим: савдогарлар яна бир оз йўлакда санқиб юришди, ҳатто биттаси чамаси мени карта ўйинига таклиф қилмоқчи бўлиб, эшигимни тортиб ҳам кўрди. «Ухляяпман!» деб овоз берганимдан кейингина бу хира пашша даф бўлди.

Азбаройи шошилаётганимдан қалбимдаги қўрқувга ҳам иддао қилдим: «Етар энди деразадан сакраб юриш, маҳбус эмасман-ку!» Андишани енгиб меҳмонхона йўлагига чиқдим. Тақдир билан яна бир марта ўчакишмоқчи эдим, лекин буни қарангки, меҳмонхонадан чиқиб кетганимни ҳеч ким сезмай қолди.

Савия... яна уни бағримга босдим... Қайноқ бўсаларга, нозик эркалашларга кўмилиб кетдим.

Эрталаб Савия ўрнидан тургиси келмади, дўконини ҳам, ўзининг кимлигини ҳам унутди, аммо менинг ҳушим ўзимда эди, чунки энди кўршопалақдан яна эҳтиёткор, ҳаддан ташқари эҳтиёткор инсонга, маъюс ва шилқим инсонга айланган эдим — эрталаблари-ку, ўзимни кўргани кўзим йўқ.

Яна Савияни аврашга тушдим, бир соатга руҳсат сўраб ёлвордим, хиралигим ҳафсаласини пир қилдим:

— Кетаверинг, Охун ака, — деди у ниҳоят, — уйкумни бузманг...

Мен оёғимни қўлга олиб югурдим, Умрим бўзчининг моксидек чопа-чоп билан ўтадиган бўлди-да. Савиянинг уйдан меҳмонхонага қараб, яъни менга меҳрибон аёлни ташлаб, мени кўрарга кўзи йўқ савдогарлар қошига шошаман. Шу йўсин, эркалашни нафрат билан, паззатланиш туйғуларини пўписалар билан улай-улай икки жон овораси бўлиб қолдим — бунақа ҳолга қачонгача чидаш мумкин!!

Эрта билан Норбой ҳам қўлга тушганини эшитгач, аламиндан додлаб юборай дедим: йўғимда албатта бир фалокат рўй бериши керак, чунки ҳамма буни мендан кўрсин-да!..

Айтишларича, анави тасқара соқчи чой дамлагани чиққан Норбойни кўриб, яна деразани чертибди. Худодо ҳаққи, соқчининг бундай эҳтиётсизлиги, хотиржам иш тутиши менга ёқа бошлади.

— Қаёқларда юрибсиз! — деб сўради Бобошо дерадаги бошқалар каби безовта, саросимада ўтираркан.

— Шундай, айланиб келдим...

— Қани, энди Норбойга ҳам ёрдам берсин-чи, — деди Сабоҳ ўта бир хотиржамлик билан. Шундан ҳам кўринадики, у менга қарши кўраётган ишининг тобора асосли ва мантиқли бўлишига интиляпти, ўзини хийлагина босиб олибди. Ҳаҳ, тулки-ей, кечаси билан ўйлаб-ўйлаб, энди айёрликка ўтибдилар-да!

Ҳаммасининг кўзи менга қадалган. Бир ҳаёлим, «Менинг вазифам қўлга тушган ҳар бировингизни кутқариш эмас, тўғрими, Бобошо ака?», деб уларни чалғитиб юбормоқчи ҳам бўлдим-у, лекин... Бусиз ҳам гуноҳларим етиб ортади, уларнинг менга қарши далиллари кўп, шунинг учун баҳслашиб ўтирмадим. Норбойни кутқариш билан айбимни ювмоқчи бўлиб, шоша-пиша:

— Албатта-да. Мен қилмасам, ким қилади бу ишни? Ҳозир Шайхов иккаламиз...— дедим. Бобошо худди шундай жавобни кутиб турган эканми, бош силкиб маъқуллади. Мен қаддимни ғоз тутиб, виқор билан хонадан чиқдим—Бобошо энгил нафас олди. Сабоҳ эса шубхали тумшайганча қолаверди.

Аввалига-ку ғайрат билан ишга киришдим... кейин кўрсам, Шайхов хонасида йўқ, қаёққа гум бўлган—ҳеч ким билмайди. Шериклари келгунча бу парранда-боз кимникига бормоқчи эди-я? Новвойларнинг олдингами ё шифохона мудириникигами? Тавба, ўзи нуқул каттаконлар ичида юради-ю, тагин маҳаллий удумларни, аҳолини ўрганмоқчи эмиш? Билмадим, бир ҳисобда унинг ҳам билгани билган, минглаб кишилар ноннинг қай бир хилини ёқтиришини аниқламоқ учун эҳтимол новвойнинг ўзи билан гаплашиб кўяқолгани маъқулдир...

Кўчада шошилиб борарканман, ҳаёлимдан ана шундай фикрлар кечар, афандинамо улфатим Шайховни бир жойда тиниб ўтирмаслиги учун роса сўкар эдим. Энди қаердан топарканман уни? Ёки ўзим шартта соқчининг олдига борсаммикан? Уша ернинг ўзида бирор тadbир ўйлаб топарман, ахир. Ким билсин, шу пайтгача у Норбой гунг билан нима ҳақда гаплашаётган экан.

Соқчининг олдига боришни кўнгилга тугиб, энди муюлишдан қайрилган ҳам эдимки, жинкўчада Савияга дуч келиб қолдим. Ғазабдан вужуди титрарди. Лоп этиб олдимдан чиқиб қолгани учун бу ерда нима қилиб юрганини дафъатан тушунолмадим.

— Нимага мени лақиллатдингиз, Охун ака? Ахир, жўнаб кетаётган экансиз-ку?—У энди ҳеч кимдан кўркмас, хижолат тортмас, худди мен қочиб кетадигандек, қўлларимдан маҳкам тутиб олган, ўткинчилар уни таниб ҳайратланиб қарашар, у эса эътибор бермас эди.—Яна беҳуда санқиб юргангизга ўлайми, вақтни ўткази-иб! Ахир, тезгина қайтаман, деган одам...

Шундоқ шинам-хилват уйини ташлаб кўчага чиқишга, уятчанлигу тортинчоқликни йиғиштириб қўйиб, бунақа очиқчасига гаплашиб олишга уни нима мажбур қилган экан—билолмадим. Эҳтимол, мени хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, номардларча қочиб кетган фаҳмлаб кўксига алам қўпгандир, жигар-баргини хўрлик тилгандир ёки эҳтимол, бутунлай бошқа нарсадан эзилаётгандир—бу менга қоронғи, аммо жувоннинг шаффоф мунчоқдек кўзидеги ёш томчилари...

— Мен ҳозир... ҳозир олдингизга бораётган эдим, Савияхон! Қасам ичишим мумкин. Фақат, бир ишни битириб олай...

У гапларимга қулоқ ҳам солмай, ортидан эргашимизга қаттиқ ишонган ҳолда жўнаб қолди, худди шу нарса мени ҳам беихтиёр судраб кетди. Кўрқувни батамом унутдим, мени ҳозир ҳеч нима ҳушимга келтиролмас эди. Фақат уйга кириш олдингизга, ўзимни оқламоқчи бўлиб, бояги гапимни яна бир марта такрорладим:

— Шу ишни битирмасам... улар энди мени аяб ўтиримайдими...

Ҳовлига кириб дерзани беркитаётганимда, ўзига сўзсиз бўйсунадиган одамга қараган каби Савия менга виқор билан кўз ташлади. Нима бало, ўзини худо фаҳмлаётганими, хуллас, умри ёлғизликда кечаётган бу жувонда қайтадан аллақандай ишонч уйғонган эди.

— Кўрқманг,—деди у дарвозадан кирибоқ бўйнимга осиларкан.—Сиз, Охун ака, улардан эпчилроқсиз, ақллироқсиз—кутулиб кетасиз. Улар подадек бир гап, мана кўрасиз, сизга ҳеч бало урмайди...

Бу сўзлар билан у мени ваҳимали ўй-хаёллар гирдобидан кутқарди, энгил тортдим, бу сафар ҳам уларни лаққа туширишимга ақлим етди.

Савия, худди шунинг учун мени ахтаргандек, ўринга чўзилдию қотди-қолди. Менинг бўлса уйқум келмас, хаёлларим паришон эди. Нега уни кўрибоқ талтайиб кетдим, дарров орқасидан эргашдим? Унга кўзим учиб тургани йўқ, кўнглим ёлғизликни тусаб қолган эди-ку? Мабодо, яна кўргим келган тақдирда ҳам кечга яқин, хайрлашиш учунгина бирров келиб кетишим мумкин эди, қолаверса, бу ҳам даргумон. Эрта билан-ку таъзиримни едим, бошим нақ кундага қўйилган, бундан бу ёнга ўзимга бало орттириб олмаслик учун қадамимни ўйлаб босишим керак эди. Узинику савдогарларнинг иши юришмай турибди, устига устак манави соқчи... ҳамманинг кўнглига ҳадик солиб қўйди, ҳозир шерикларим нима қиларини билмай, типирчилаб қолган пайт... Ҳарна эҳтиёт бўлган маъқул...

Мени бу ерга нима судраб келди—Савиянинг турган-битгани жумбоқ бўлса? Қизиқувчанликми? У икки гапнинг бирида тагдор қилиб «ёлгон», «алдаясиз», «ёлгон сўзлашга сизнинг ҳам ҳаққингиз бор, ахир», дегани деган, балки уни қийнаётган нарса ҳам шудир? Бу билан кимни лақиллатмоқчи? Узини оқламоқчимми? Кимнинг олдида?

Дарвоқе, Савияни нима қийнаётгани билан неча пуллик ишим бор, ўзимни ўйласам-чи, ҳолимга маймулар йиғлайман, деб турибди! Авл зоти асли маҳобатчи бўлади, кўпиртириб гапиришни уш қўради. Балки у ўйлаётганчалик ёлгон ё гуноҳ ҳам йўқдир, бу шунчаки тантиқликдир, ёлғизлик касридир, бироқ менинг аҳволим беш қўлдек аён—савдогарларнинг мени кўрарга кўзи, отарга ўқи қолмади ҳисоб. Худо кўрсатмасин, сирлари фош бўлиб қолса борми, ким айбдор—яна шўринг қурғур Охунбой айбдор! Уф-ф...

Мен бу ерларда қизиқувчанлигим боис тентиб юрибман, деган фикрдан... юрагим сиқилди—ҳеч қачон бу қадар гангиб, довдираб қолмаган эдим.

Ўрнимдан турмоқчи бўлиб сел кўзғалишимни билламан, Савия уйғониб кетди. Ярим соатгина мизғиб олиш унга кифоя бўлди шекилли, қарашлари яна тетик, завққа тўла эди.

Хуллас, кунимиз шунақа бир алғов-далғов билан ўтдики... бу шинам-хилват уйда гоҳо лаззатли лаҳзалар ҳукмрон бўлса, гоҳо оғир, жазавали лаҳзалар... Савия ўрнидан сапчиб туриб кетар, эридан ажралмоқчи эканини айтаркан, хона бўйлаб кеза бошлар эди. Энди у ҳаммасини англаб етган, қарори қатъий, бунақа шароитда турмуш кечириб бўларканми, ахир, эрининг қамоқдан қайтишига яна етти йил бор... Савия ҳамон сўзланаркан, менинг ухлаб қолмаслигимни, гапларини диққат билан эшитишимни истарди. Олдинга чиндан ҳам қулоқ солиб ётдим, бироқ тезда тоқатим тоқ бўлди, толиқдим. Бошқа сафар балки суҳбатга аралашиб кетармидим, ул-бул маслаҳат берган, ҳамдардлик изҳор қилган бўлармидим, лекин бугун ташвишим ўзимга етарли... Битта шеригимиз соқчининг қўлида ўтирибди, уни кутқариш ҳам бизнинг бўйинда...

Савиянинг кўп гаплари қулоғимга кирмасди, ярим мудроқ ҳолимча маъқуллаб қўярдим. Маълум бўлишча, шу ерлик бир муаллим анчадан бери унинг кўнглини овлаб юраркан, эри эса қамоқда яна етти йил ётиши керак, бу бечора ундан ажралишни ҳам, ажралмаслигини ҳам билолмай овра.

— Нима бўлса бўлди, ўша муаллимга тегаман! Сиз кетишингиз билан розилик бераман,—деди у хийла хотиржам, мулоҳазали оҳангда. Бу менга бошқача таъсир қилди: рашкимни кўзгаш учун атай айтмаётимикан, деб ўйладим. Кўзларига қарадим—йўқ, унақага ўхшамайди.—Сиз бўлсангиз нима қипти?—дея қўшиб қўйди у.—Хоҳласангиз, кетмаслигингиз ҳам мумкин... бари бир эрта-индин муаллимга жавобимни айтман.

сочилиб ётар, Довуд бетўхтов гўшт парраклар эди. Ташқаридан қараганда бу ҳол ғалати туюларди: «ов» бароридан келиб, «юк» қўлга киритилгач, қорин тўй-ғазишигина ният қилгандек бир алфозда ўтиришарди улар.

Бир қарашдаёқ вазиятга тушуниб етдим. Дераза тоқчасидаги, ичида Норбойнинг танти махлуқчалари — бир талай чаён ғимирсиб юрган идишга ҳам кўзим тушди...

— Ҳа, Охунбой, маза йўқми, дейман?— деб сўради Бобошо. Биринчи марта шундай оҳангда гапириши: пичинг аралаш, ҳатто бир қадар ғазабланаётганлиги ҳам сезилади, демак, бошқаларнинг кайфияти Бобошога ҳам юққан.

— Маза қочди,— дедим мен шикасталик билан.— Хуруж қилиб турибди...— Кейин Бобошога яқинроқ, у қўли билан имлаб кўрсатган жойга бориб ўтирдим ва ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чиқдим: савдогарлар хурсандчилики давом эттирилари келиб турганига қарамай, менинг олдимда ўзларини сипо тутишга мажбур бўлаётганликлари, ўрта-ичида эса кўкнорнинг ҳузуридан бебахра қолаётганликлари учун миҳда ўтиргандек безовта эдилар. Мен кирганимда Бобошо пиёлаларни иккинчи мартабадан айлантириш тарадудиде кичкинагина кумуш кўзачани ушлаб турарди. Даврада фақатгина у ҳар қачонгидан ҳам ҳушёрроқ, тетикроқ эди...

Қорахон Сабоҳ билан кўз уриштириб олгач, ҳамон кавшанганча нон, гўшт уюми оша мен томон бўйини чўзди.

— Қочиб кетдингизми, деб ўйлабмиз, мулла Охун. Сизни қидириб жазманингизникига ҳам бориб келдик... Сабоҳ у ерда қолмоқчи ҳам бўлди... зўрға ажратиб олдик ундан,— деди енгимдан тортқиларкан, тўхтаб-тўхтаб.

Билмадим, қаёқдан менда бунақа шиддат пайдо бўлақолди, Бобошонинг стол устида ётган қамчинини олдим бор кучим билан Қорахоннинг башарасига туширдим. Бир лаҳза ҳамма қотиб қолди: кўзлар аланг-жалаң, оғизлар қийшайган. Энг аввал Сабоҳ ҳушини йиғди, мен қамчинни бир четга улоқтирган он у ўрнидан салпич турди — орага кириб қўлларини силкитар, бизни жаҳлдан туширмоқчи бўлар эди.

— Бас қилинглар энди, бас!.. Яна бир товуш чиқса — тамом, деворнинг ҳам қулоғи бор, ахир... Бунақада ҳаммамизни йиғштириб кетишади-ку! Жим! Эсларингни едиларингми?!— дерди Сабоҳ ва Қорахоннинг елкасига шапатайлаб тинчлантирмоқчи, ўзига келтирмоқчи бўлар, бу билан гўё «Қўявер, ошна, бизнинг кўчада ҳам байрам бўлиб қолар», деяётгандек эди.

Менинг бу қилмишимни тўғри баҳолаган ягона одам — албатта, Бобошо бўлди. Ачинаётганини яширмай, у менга ҳамдардона боқиб турар, нигоҳидан: «Э, Охунбой-а, яхшиси, бугунча кўзга кўринмай турганингиз маъқул эди-я... Дунёдан умидингиз бўлса, ҳозироқ туёғингизни шикиллатиб қолинг...» деган маъноларни уқиб олиш мумкин эди. У пинҳона мен тараф эканини ич-ичимдан сезиб турардим. Ҳа, фақат пинҳона, чунки ҳокимият энди унинг қўлидан кетган, шериклари Бобошога бўйсунмай қўйишган эди. Аттанг, аттанг... Шундай қилиб, беҳосият тумор бўлиб чиқдим-да...

Қорахоннинг юзи кўз ўнгимда расмона шишиб борарди. Ҳа-а, қўрқмайсан-а, қўрқмайсан, даминг ичингга тушиб кетди-ку! Сенларнинг бошингда қамчин ўйнатиб туриш керак ўзи, зўрликдангина зир титрайсанлар, деб ўйлардим мен. Аммо бунинг учун наҳот қамчин кўтариш шарт бўлса?!. Хона бирдан ғала-ғовурга тўлди, мен кирмасимдан олдин қандай хурсандчилик ҳукм сурган бўлса, яна ўшандай ўйин-кулги давом этди. Ҳатто Қорахон ҳам шишган лабларини беўхшов қимирлатиб илжаймоқчи бўлар, афтидан, кўкнорнинг кайфи билан оғриқни ҳам унутган эди. Кўкнор тўлғазилган кўзача Бобошонинг қўлида эмасми, ундан яна бир мартадан қуйишни ўтина бошладилар. Бобошо эса ҳушёрлик билан насихат қиларди:

бунақа устма-уст ичиш яхши эмас, тонг отишига ҳали анча бор, оз-оздан мизғиб олганимиз дуруст эмасмикан, ундан кейин ихтиёрларинг — иккинчи мартадан ичасизларми, кетар жафосига ичасизларми...

Бироқ, савдогарларнинг нафси тобора жикиллаб борарди. Ноилож қолган Бобошо ўта эҳтиёткорлик билан пиёлаларга томчилатиб-томчилатиб кўкнор қўя бошлади. Қўлини қайтармаслигимни сўраб боши билан имо қиларкан, битта пиёлани менга узатди: «Ичинг, Охунбой, ичинг! Баҳонада манавилар билан ярашиб ҳам оласиз...»

Кўкнорни ичишим билан бошим айлана бошлади, кўз ўнгимда туссиз бир шарпа намоён бўлди, олис-олисдан Довуднинг овози эшитилди:

— Овқатдан олинг, Охунбой, кўп-кўп енг...

Йўғ-э, кўкнорнинг одамга бунчалик тез таъсир қилиши мумкин эмас, ахир! Асли айб ўзимда — маст бўлялман, деган фикрни миямга сингдириб олдим, хонадаги умумий кайфият мени ҳам домига тортди...

Кўкнор деганлари маккор ичимлик эканини, сез-дирмай одамни маст қилиб қўйишни аввалдан билардим, аммо буни энди ҳис қилдим.

Қамчин зарбидан юзи моматалоқ бўлиб кетган Қорахон иккинчи пиёладан сўнг оғриқни батамом унутди. Мен унинг башарасига қараб қаҳқаҳа урар, Қорахон ҳам бошқалар сингари тинмай кавшанар, хаҳолаб кулар, фақат баъзи-баъзидагина, менинг қараб турганимни сезган пайтлари, боя ўтказган аламин ғирашира эсига тушиб қолса керак, ёш боладек тўрсайиб олар эди.

Ва ниҳоят Норбой чаён тўла идишни стол устига келтириб қўйганида шуни пайқадимки, бу ерда иш бошқачароқ экан: савдогарлар бир-бирларига дунё-беҳабар мўлтирашиб, хаёлан ҳар ким ўзича бир жаннатда сузиб юраркан, шунчаки ичиб, шунчаки хурсандчилик қилиб қолмасдан, кайф-сафони янада қиёмга етказиш учун кўнгиллари бошқа нарсаларни ҳам тусаб қолган эди. Уткироқми, жонни ачитадиганими, ҳатто хавфли бўлса ҳам майли...

Маълум бўлишича, эс-ҳушини йўқотмасдан ҳузур қилиши учун одам бошига икки пиёла кўкнор кифоя, ундан ортиғига рухсат йўқ, мабодо кимда-ким яна ичгиси келиб қолса, бунинг эвазига бирон-бир ҳунар кўрсатиб бошқаларнинг қўнглини хушшлаш шарт экан.

Довуд яна бир пиёла кўкнор сўраб ялинар, бўлажак ҳузур-ҳаловатни кўз олдига келтириб вужуд-вужуди титрар эди. Э-ҳа, чаёнлар шунинг учун туттиб келинган экан-да...

Мен шошилиб турганим учун бўлиб ўтган воқеанинг ҳамма тафсилотини ёзиб ўтирмайман, чунки тез орада бу ердан кетишим керак.

Хуллас, Довуд учинчи пиёладаги кўкнорни ҳам бир сипқоришда ичди. Ичиб бўлиши билан шериклари унинг теварағида айланиб, девоналарча сакрай бошладилар, эгидидаги қўйлагига чанг солиб, йиртиб юбордилар. Довуд эса мастона илжайар, қаршилик кўрсатмас, фақат, бунча мастона илжайар, қаршилик ўтиниб қўяр эди, ҳолос — ҳали вақт кўп, шошилиб қаёққа ҳам боришади, ахир у ўзини бу антиқа томошага руҳан тайёрлаши, бунинг учун эса қулайроқ вазиятда ётиб олиши керак. Қолаверса, баданида ҳали кўкнорнинг таъсири бориб етмаган айрим ўринлар борки, ўша жойларни чаён қақса борми... Лекин ҳеч кимнинг сабри чидамас, ҳамма тезроқ томоша кўришга ошиқар эди. Сабоҳ билан Қорахон Довудни қара-вотга босиб турди, Норбой эса тўнғиллай-тўнғиллай, идиш ичида бир-бирига қирмашиб, ғужанак бўлиб олган чаёнларни унинг устига сочиб юборди, чаёнлар шу заҳоти ҳар тарафга тарқалиб, Довуднинг бадани узра ўйноқлай кетдилар.

Унинг қайфдан қарахт эти чаёнлар нишини сезмас, Довуд шунчаки чинқириб қўяр, митти жонзотларнинг ҳамласини гўё ўйинқароқлик билан қайтармоқчи бўлар эди. Савдогарлар эса худди мана шу манзарага ишқибоз — шодон қийқиришар, бирорта чаён четга қараб ўрмалаб қолса, эҳтиёткорликни ҳам унутиб, уни яна Довуднинг баданига олиб ташлашар эди. Ба-

дан бириман,— деди у. Кейин у мендан собиқ театр артисти Охун ҳақида нималар билишимни, умуман, у ҳақдаги фикрларимни, таассуротларимни айтиб беришимни сўради...— Охунни гумдон қилишди,— дея қўшиб ҳам қўйди.

— Қанақасига йўқ қилишади?— Мен дабдурустан ҳеч балога тушунмаган эдим.— Улдириб кетишдимми?

— Устидан ўт қўйиб юборишган. Ҳар ҳолда, бу бизнинг тахминимиз... Савдогарларнинг ўзлари ҳам бўйинларига олишдики... Қилишиш-қидирмиш дегандек гап-да бу ҳам. Бу Охунбой деганингиз капалак мижозроқ бўлган экан, руҳан кемтик, умри ўзини у ёқ-бу ёққа уриш билан ўтибди...

Мен гапни қўшимнинг ёвуз-чизувларини унча маъқулламаганимни айтишдан бошладим ва Охунбой тўғрисида бор билганларимни сўзлаб бердим.

Мамидзе сумкасида бир талай қоғоз чиқараркан: — Манавиларни айтмасизми?— деб сўради.

Қоғозларга кўз югуртирдим.

— Ҳа, ҳа,— дедим. Тасодифан нигоҳим қўлёзма-нинг бир жойига тушди, унда Охун менинг ижодим ҳақида фикр юритган, ҳасад қилганидан асарларимни бетаъсир, сермулоҳаза, деб атаган эди.

Мамидзе сергак экан, мендаги ўзгаришни дарров сезди:

— Сизга нима бўлди?— деб сўради эҳтиёткорлик билан.

Индамадим. Тортишиб ўтиришнинг ўзи кулгили. Одатим шунақа, ҳатто матбуотда эълон қилинаётган танқидий мақолаларга ҳам унчалик аҳамият бермайман, уларни чивинчақиш ёки майдагаплик деб қўя қоламан. Анчайин нафосат шайдоси бўлмиш қўшимнинг хонаки мулоҳазаларига келсак... Ҳар ҳолда, Охунбойнинг унча-мунча пичинглари кўнглимга олмасдим, чунки юрагига гина-қудурат жўш урган дамда-гига нисбатан олижаноблиги, самимийлиги тутиб кетган пайтлардаги фикрлари ҳақиқатга яқинроқ бўларди унинг.

Қўлёзманинг бир жойида Охунбой менинг ҳар қандай бадгумонлик ва такаббурликни ташлаб, унга хайрихоҳ-ҳамдард бўла борганимни таъкидлабди. Фирт ёлғон! Мен Охунга доим ҳамдард-хайрихоҳ бўлиб келганман. Насихатимга қулоқ солмаган бўлса нима қилай ахир?... Бекор қолган пайтларим «Ё ҳақиқатан айб мендамикан?», деган ўйдан эзилиб кетаман, ижоддон азоби бошланади. Оқшомлари эшик кўнгириги жиринглайди, очаман, лекин келган одам Охунбой эмас; ажабтовур фикрларидан гўё ўзи ҳам уялаётгандек ёқимли жилмайиб турувчи Охунбой энди йўқ... Баъзан хаёлим қочади, ижодга бу қадар муқаддан кетишим одобданмикан, одамийликданмикан, деб ўйлаб қоламан. Ахир, талантли, зўр ёзувчи бўлганинг билан шундоқ ёнгинада яшаётган тирик одамни кўрмасанг, билмасанг, қалбига қулоқ соломасанг ва агар у жар ёқасига бориб қолган бўлса-ю, сен шу лоқайдлик, совуқонликдан кейинчалик ўзингни лоқал қабих ҳис қилмаслигинг учун ҳам бир оғиз гап айтолмасанг, муқаррар ҳалокатнинг олдини ололмасанг, қутқаролмасанг... ёзган асарларингдан кимга фойда!..

Суд бўлиб ўтганидан бир йил кейин Мамидзе ёрдамида жиноятчилар билан учрашдим. Тўдабоши Бобошо билан, Сабоҳу Қороҳонлар билан... Довудни оқлаб юборишибди — руҳий касаллиги бор эмиш; Норбойни эса умуман тергов қилишмаган: у ўшанда қочиб бориб Чашмадаги соқчининг олдида тавбасига таянган, кейин, соқовлигига қарамасдан, жон-дили билан тергов ишларига ёрдамлашган экан.

Уларнинг учаловини ҳам шубҳасиз энг олий жазога ҳукм қилиш керак эди, лекин... Тавба деб ёқа ушлайсан киши — ашёвий далил етарли эмасмиш, жиноятни тасдиқловчи яна қандайдир исботлар керак эмиш. Ваҳоланки, тергов шунда энг замонавий воситалар — турли-туман изотоплардан тортиб анализу ультрабинафша нурларгача қўлланган, шунга қарамасдан бир мисқол кули ҳам топилмаган, ёниб кетган бозор шинавандасидан асар ҳам қолмаган, гўё у расмона одам эмас, одамнинг бир шарпаси эди,

холос. Савдогарлар устидан эса қотил сифатида эмас, суиқасдчилар сифатида жинойи иш қўзғалибди. Ваҳоланки, Сабоҳу билан Қороҳон судда ҳам, қамоқхонага борганимда менинг ўзимга ҳам: «Биз Охунни ёқиб юборганимиз, худо урсин, ундан ўчимизни олдики!», дея бор овозда даҳшатли чинқириб, суиқасд эмас, қотиллик қилинганига ҳаммани жон-жаҳдлари билан ишонтирмоқчи бўлдилар! Мамидзе уларни «Восвослар!», деб сўқди, лекин, менингча, бу — восвослик эмас; савдогарлар Охундан шу қадар безган, нафратланган эканларки, уни йўқ қилиб юборганларидан энди ўзларида йўқ шод эдилар.

Фақат Бобошогина хижолатдан қизариб, хайрон бўлиб елкасини учириб қўяр, Охун ўтирган аравани шериклари ёқиб юборганига у ҳам иқдор эди. «Лекин у шунақа шайтонки,— дея пичирлади Бобошо саросима аралаш,— игнанинг учидек тешиқдан чиқиб, тирик қолган бўлса ҳам ажаб эмас...» Тўдабошининг назарида ҳам уларни Охун сотган, лекин афтидан ўзи қалима унга хайрихоҳдек эди.

...Тонгга яқин, кўкнорнинг таъсири тарқай бошлагач, Қороҳон бирдан типирчилаб қолди: Охун йўқ! Савдогарлар газабланиб, қочоқнинг изидан от қўйдилар. Поёнсиз саҳронинг гулпанг тупроғи ҳали нам-хуш, арава филдиракларининг изи ўчиб улгурмаган эди. Эртаси кечга яқин Охунга осонгина етиб олдилар. Чамаси, салқин шабада кўнглини лоҳас қилган, тасаввур этаман: от йўртиб боряпти, Охунбой эгарда ўтирибдилар, мағрур жилов қўлларидан... У болаликдаги ушалмаган аллақандай орзуси, офицер тоғаси ва отнинг ўпичлари ҳақида ёзибди — бу муғомбирликдан бошқа нарса эмас, шахсан мен бунга ишонмайман. Хўлласи калом, савдогарлар етиб келишганида Охунбой араванинг ичида ухлаб ётар, от эса сал нарида пичан қавшанар эди, демак, отнинг олдида емиш ташлагану ўзи пича мизғиб олмоқчи бўлган...

Қочоқни тутганларидан улар шу қадар хурсанд эдиларки, дабдурустан нима қилишни билмай довдираб қолдилар. Қороҳон Охуннинг биқинига яхшилаб бир тепди, кейин қўл-оёғини боғлаб ташладилар. Ўзлари совуқда дилдираб, аравадан тушдилару гулхан ёқдилар. Анави касофат хотира дафтари эса аллақачон Сабоҳунинг қўлига тушиб қолган эди, варақлаб-варақлаб у ер-бу ерига кўз ташлаб чиқдилар. Энди улар аниқ бир тўхтамаг келган эдилар: демак, Охун чиндан ҳам жосус экан, жосус бўлмаса савдогарларнинг босган ҳар бир қадамини мерида-сиригача ёзиб борармиди, кейинчалик тергов пайти керак бўлишини билган-да.

Савдогарларнинг шу қадар жазаваси тутиб кетдики, Охундан қандоқ қилиб, қаерда ўч олишни билмай қолишди: шу ернинг ўзи маъқулми ё чўлнинг ичка-рисига, ҳеч қачон қутулиб кета олмайдиган бирор жойга олиб борган маъқулми... Бобошо журъатсизлик билан, уларни бу йўлдан қайтармоқчи бўлар, аммо энди ҳеч ким унга бўйсунмай қўйган, бошқача айтганда, лашкар қўмондонсиз қолган эди. Арзандаси учун Бобошонинг тилаб олган ягона яхшилиги шу бўлдики, савдогарлар Охуннинг қўлларини ечиб қўйишга кўндилар, лекин Бобошо қош қўяман деб кўз чиқарган, дўсти нодонлик қилган эди. Негаки Охуннинг қўлларини ечишга ечиб қўйдилар-у, бироқ Сабоҳу билан Қороҳон араванинг орқа-олди эшикларини ҳар эҳтимолга қарши михлаб ташладилар.

Кейин яна гулхан атрофига йиғилдилар, бозор шинавандаси қамаб қўйилган аравага тикилганча кўкнорхўрлик қила бошладилар. Дастлабки пиёладан сўнг мезёрни ҳам унутиб, Бобошого қараб вайсав-вайсай, яна ичишга тушдилар.

Лекин энди анов чаёнлар йўқ эди, мабодо Довуднинг кўзига Охун ўтирган арава тагида бирдан аланга кўриниб қолганда нима билан кўнглихушлик қилшарди, худо билсин. «Ёнғин!», деб юборди Довуд ажабланиб.

Охунбой ўз хотиреларида чаён билан боғлиқ воқеаларни ҳам нотўғри талқин қилган, аниқроғи, сав-

доғарларнинг бу ғалати қилиқларининг асл моҳиятини англамаган. Бунинг сабабини менга Довуднинг ақлдан озгани тўғрисидаги медицина хулосасини тасдиқлаган экспертчи врач Пайғамбаров тушунтириб берди.

Маълум бўлишича, Довудга илгаритдан бир дард азоб бериб келар, яъни ичган пайтлари йўқ нарса-лар кўзига кўринаверар экан. Уша касали яна қайта-ланиб қолмаслиги учун ҳам у ўзини чаёнга талатган, ҳар қалай хаёл чалғийди-ку...

Хуллас, энди чаён йўқ, шунинг учун Довуднинг дарди яна қўзиб, кўзига араванинг тагида аланга кўрингану ҳаммага: «Қаранглар, уни қаранглар!», деб қичқириб юборган. Сабоҳ бўлса: «Бу аланга эмас, тутун. Ҳозир сизга ҳақиқий алангани кўрсатаман!— дея Қорахон билан бирга икки қучоқ пичан олиб бо-риб, Охунбой ётган араванинг тагига ташлаган. Қай-тиб келиб жойига чўқаркан:— Мана аланга!», деган...

Ва арава ўт ичида қолган, ёнаверган, бошқалар эса қараб тураверишган, арава ёнаверган, шинаванда ҳам ёниб кул бўлган...

Елғиз Норбойгина бу манзарага дош беролмаган. Ими-жиммида отни аравадан чиқариб, эгарга сакрагану қайдасан, Чашма, деб жўнаб юборган. Эпчиллиги-ни қарангки, тез орада таъқибчиларни чағида қол-дириб кетган. Савдогарлар эса росмана хавотирга тушиб бу ерлардан тезроқ жуфтакни ростлаб қолиш учун отларининг бошини орқага буришган...

— Биласизми,— дейди Мамидзе,— ҳалиги дафтар-нинг бир жойида Охун «Тирноғимни ҳам қолдирмай-ман, изим ҳам ўчади...», деб ёзган экан. Қаранг-а, чиндан ҳам ундан ҳеч вақо қолмади.

— Ҳайронман, шундай бир гапни мисол қилиб келтиряпсизки...— дейман мен.— Сиздек ҳушёр му-тахассис... манагинақа ёлғон-яшиқларга ишониб ўти-рибсиз-а...

— Бунга ўхшаш ҳолларда жумбоқ жумбоқлигича қо-лаверади,— деб такрорлайди у.— Ҳозирги замон фа-ни ҳатто бундан юз йил илгари бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни ҳам тиклай олади, бунинг учун биттаги-на лахтак ёки сақланиб қолган бир тола сочгина ки-фоя. Бу ерда эса фан ожизлик қияпти... Баъзан дөнг

уйга толаман: бу, шинаванда умуман орамизда бор-миди ўзи... Афсонавий одам!— дейди Мамидзе ҳай-ратланиб. Лекин шу заҳоти, уни иримчиликда гумон қилиб қолишимдан чўчибми, сўзини тўғрилайди:— Узингиз тушуниб турган бўлсангиз керак албатта, мен шунчаки... гапнинг йўғида гап-да бу ҳам...

Хуллас, бу можаро кўпчилик учун сирли тус олди. Мана, оқибати — эл орасида аллақачон шинаванда тўғ-рисида қандайдир афсоналар, уйдирмалар кеза бош-лади. Қўшимми бир йил кутдик, икки йил кутдик, балки Бухорога, онасининг олдига борар ёки олисдан унга лоақал хат йўллаб қолар, деб ўйладик — йўқ, жим-жим.

Охун уйланмоқчи бўлиб юрган жувон ҳам унинг тақдирини эшитиб аввалига қаттиқ ларзага тушди, кейинчалик ҳар нарсадан ўзича шубҳаланиб, ҳадикси-раб юредиган бўлди. Чашмалик соҳибжамол Савия эса саволларимизга жавоб беришдан умуман бош тортди, умрим бино бўлиб бунақа одамни кўрмаган-ман, билмайман, кўзим учиб тургани ҳам йўқ, деди.

Савияни-ку тушунса бўлади, муаллим эрини хижо-латга қўйгиси келмаган, лекин Шайховга нима бўл-ди, у ҳам негадир гапни чалкаштира бошлади. Узи олим одам-у, топган гапни қаранг: шунга ўхшаш ни-манидир эслар эмиш, қандайдир бир одамни ҳам, лекин ўша одам Охунмиди, йўқми — бунисига кафо-лат беролмасмиш...

Эҳ, одамлар, одамлар... Хаёлларига бунча эрк бе-ришмаса булар?! Ахир, Сабоҳ билан Қорахон ўлиб-тирилиб бир гапни такрорлашяпти-ку, «Охунни ёқиб юборганмиз!» деб жон-жаҳдлари билан таъкидлаш-япти-ку! Шунда ҳам одамлар бари бир ўз билганлари-дан қолмайди, ўзларига мослаб афсоналар тўқиб-би-чаверишади, гўёки воқеа жумбоқсиз бўлса, буларнинг кўнгли тўлмайди.

Минг афсуски, менинг бехосият башоратим тўғри чиқди... Ахир, уни олдиндан хайрихоҳларча огоҳлан-тирган мен эмасмидим, «Кўзингизни очинг, Охунбой, кўза кунда эмас, кунда синади...», демаганмидим! Мана, кўзасини эҳтиёт қилолмади, синди...

Катта шоир бўлиш мумкин, ammo катта меъмор бўлмаслик мумкин, яъни чиройли бир мазмунга номуносиб шакл танлаб, чайлага ипак гилам ёзгандай қилиб қўйиш мум-кин ёки ялоқча гул ўтқазмиш ҳам шу зайлдандир. Ёхуд худди ана шунинг буткул аксича, ажойиб, нафис шаклга ғариб мазмун сиғдирилса, бу энди биллурдан кулдон олтин-дан белкурак яшаш қабилида бўлиб қолади.

ГАФУР ГУЛОМ

ШЕЪРИЯТ — КЎНГИЛ ЭРМАГИ ЭМАС

Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Миртемир каби устодларимизнинг айниқса бир фазилатлари биз — ёшлар учун ғоят ибратлидир. Улар халқимиз тарихини, адабиёт ва санъатимиз, умуман, маданиятимизни чуқур ўрганганлар, она тилимизнинг бой хазинасини жуда нозик жиҳатларигача пухта билганлар. Улуғ адибларимизнинг аксарияти араб ва форс тилларини, рус ва бир қанча қардош туркий тилларни яхши ўзлаштирганлар, бу тилларда яратилган санъат асарларини аслида мутолаа қилганлар. Яна уларнинг бир хислатлари каттаю ёш ижодкорлар учун умрлик сабоқдир: устозларимизнинг барчаси адабиётни теран тушуниб, қалбдан ҳис этган зукко танқидчилар, сўз санъати тадқиқотчилари ҳам эдилар. Зотан, ҳақиқий ёзувчилар ҳамма замонларда ўз асарларини ҳам, ўзгалар ижодини ҳам ҳолислик билан баҳолай олганлар; уларнинг қониди одил ҳакам — танқидчи руҳи бедор кезган...

Атоқли адибимиз Шароф Рашидов Ғафур Ғулом ҳақида сўз юртар экан, унинг ижоди совет Ўзбекистони адабиётида бутун бир даврдир, деган эди. Дарҳақиқат, Ғафур Ғулом поэзия, проза, публицистика жанрларида баркамол асарлар яратди, моҳир таржимон сифатида танилди, драматургияда қаламини синаб кўрди, классик шоирларимиз матнларини тайёрлашда иштирок этди, танқидчилик ва адабиётшунослигимизга салмоқли ҳисса қўшди. Хуллас, аллома шоир маданиятимиз тарихида ёрқин из қолдирди.

Ғафур Ғулом шеърият, умуман адабиёт эрмак эмас, балки қудратли қурол, инсоннинг «ўз-ўзини танимак», халқни ўз-ўзига танитмоқ, кўзини очмоқ, онгини ёритмоқнинг фаол воситаси деб билди. У адабиётнинг халқчиллик ва партиявийлик принципларини тинмай тарғиб қилди, сўз санъатининг воқеликни ҳаққоний акс эттиришидаги улкан вазифасини ҳамиша ташвиқ этди. Академик шоирнинг бой адабий-танқидий меросини бир кўздан кечирсангиз бунга амин бўласиз.

Биз қўйида устод Ғафур Ғуломнинг сўз санъати, адабиётнинг партиявийлиги ва халқчиллиги, халқ оғзаки ижоди, сатира-юмор, адабий мутолаа, ҳаётни ўрганиш, устоз ва шогирдлик муносабатлари, поэтика, мазмун ва шакл, ижодкорнинг камолотида газетанинг мавқеи каби масалалар борасида билдирган фикрларидан айримларини эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

* * *
Шоир нима деган сўз! У суҳбатнинг гули ёки боғнинг булбулими! Шоирлик га-
зетада қуюқ ҳарфлар билан қўйилган имзо ёки китобнинг биринчи бетиде илжайиб
турган сурат учунми!

Йўқ, йўқ! Қўшнисининг юкини енгил қилган, йироқ-йироқлардаги нотаниш за-
миндошга офтоб бўлиб юрак тафтини етказа олган, гўдаклар қаршисида оламини
дастурхондай ёйиб, мўйсафидлар кўзига йиғитлик нурини қайта баҳш эта олган
ижодкорни шоир деймиз...

* * *
Бир халқнинг ахлоқини билмоқ учун адабиётни билан таниш.

* * *
Шоир — юракларга ҳукм этади,
Ул — рентгент нуридай ўта кўрувчи.
Юрак пучмоғида қолган кирларни
Қалам билан тозалов шоирнинг иши.

* * *
Девордаги дуторнинг ёнидан пашша ўтса билинганидек, шоирнинг ҳам қалби
сезгир бўлиши керак.

* * *
Адабиёт халқчил экан, халқ тилига таяниши керак.

* * *
Санъаткор шон-шухрат, мансаб, мартаба кетидан юриши керак эмас, шухрат
санъаткорнинг кетидан юриши керак.

* * *
Баъзи бир муҳаррирлар, танқидчилар ўрин келганда: «Китобий шеър бошқаю
газета шеъри бошқа олам», деб қайчини қўлга оладилару жарроҳлик қилишга кири-
шадилар. Йўқ, зўр шоир ҳам, заиф шоир ҳам бўлганидай, яхши ёки ёмон шеър
ҳам бўлиши мумкин, холос. Гап шоирнинг халққа айтгудай, унга манзур бўлгудай
фикри борлигида.

* * *
Шеърнат — кўнгил эрмаги эмас. У учувчига қанотдай, йўлчига ҳамроҳдай, уй
бекасига игнадай зарур нарсас.

* * *
Халқим учун хизмат қилдимми, шу хизматни маъқул ва халқимнинг керагига
яроқли қила олдимми, буюн нима қила олдимки, халқимнинг шон ва шарафи, мада-
нияти, давлати, эътибори кўтарилгай, эртага нима қилурман! Шў ҳаққи ҳисоб нону
тўз бериб ўстирган халқим томонидан ҳар замон мендан талаб қилиниши мумкин.

* * *
Рубойи... олам-олам мазмунларнинг жавҳарини йиғиб, тўрт сатрга сиғдира
олиш маҳоратидир. Қатрада онеан, учқунда қуёш мазмунини бериш рубойига хос
хусусиятдир.

* * *
...Ижодий маҳсулотларнинг кўз бўлоғи шў ижодкор халқнинг ўзгинасидир.

* * *
Ўз-ўзини танкмак — етук нисонлик фазилатидир.

* * *
...Партиявийлик принципининг энг қимматли томони — унинг адабиётни халқ
ҳаёти билан ўзвий боғлашидир.

* * *
Адабий танқидчилигимизнинг вазифаси — ёзувчиларни тарбиялашдан, уларга
ўз хато ва камчиликларини тузатишда ёрдам беришдан иборатдир. Фақат шундай
танқидгина фойда келтириши, адабиётнинг келгусида ривожланиши учун таъсир
кўрсатиши мумкин.

* * *
Халқ ижодида ватан Она ер маъносидадир. Унинг жуғрофий чегараси йўқ.

* * *
Халқ фантазияси жуда кенг, жуда чуқур ва жуда бойдир. Ўз курашининг, ўз
меҳнатининг ўнғайлигини қозониш учун истаган воситани қурол қила олади.

* * *
Халқ ижоди — фольклорга эргашиб ёзиш ёзма адабиётимизнинг халқ ўртасига
кириши, оммаланиши, сингиши учун анча ёрдам беради.

...Халқ фантазияси реал фантазиядир

Фольклор турларидан ўзбеклар ўртасида энг машҳурн азкиядир. Азкиянинг пайрөөвлари кўп. Азкияда шахслар билан моддий оламдаги буюмларнинг муносабатлари, ўхшамлари, ғавиялари кўтүлмаган маҳорат билан баён қилинади.

...Халқ кулгисининг энг ихчам, энг тайёри, энг ўткири, энг ёқимтойи, энг нозиги азкиядир. Таажокуби шуки, азкияни ёзиб олиб бўлмайди, балки уни айтишади. Азкия турига кирадиган баҳри байт, тўй лапарн, айтишув, тутал, чистонлар ҳам бор. Азкия — азкиё, арабларнинг заковат сўздан олнган, закии одам маъноснда келади.

Қизиқ сўзи ҳарорат дегани; тирик жон ҳарорат билан мўътабардир. «Базм қизиди, уй қизиб кетди, чаккам қизиди, бу иш қизиқ бўлди», деганимизда ҳароратни кўзда тутамиз. Қизиқици деган ҳам қалбга ҳарорат бергүвчи дегани бўлади.

Халқ тилининг бойлигига асосланган асаргина ҳақиқий поэтик асар бўлиши ва халққа манзур келиши мумкин.

Кулги асар ёзганда сўз кулдирсинми, мазмун кулдирсинми!.. Энди биз кулгини мазмунга кўчирайлик.

...Илжайишдан тортиб девор қўлатадиган қаҳқаҳагача, кулгининг шакли, турн ва мазмуни кўп...

Афанди латифаларидаги кулги билан қитиқ кулгисининг фарқи бор. Қувонч кулгиси билан юпанч кулгисининг заҳархандадан фарқи бор.

Кишиларнинг табиий хамчиликларида кулмак, азахонада кулмак сингарилар беодоб кулгилар ҳисобланади.

Сило кулгилар ҳам бор. Саломат кишининг дўстлар ўртасида кулгиси, Юсуф-жон қизиқининг таълимидаги кулгилар, азкия кулгиси шу кулгилардандир.

Еш ёзувчилар олдида совет поэзиясининг илғор намуналаридан ўрганнш, поэтикани астойдил эгаллаш ва ўз ижобий янгилликлари билан адабиётимизни бойитиш вазифаси турибди.

...Сиз ёш ёзувчиларимизнинг билмлари ўқувчиларидан тубанда бўлмаслиги керак. Мен-ку, олий маълумоти бўлмаган киши ёзувчи бўла олмайди, демоқици эмасман; аммо олий маълумотсиз, олий даражада жаҳонга қарашни билмай туриб, қандай қилиб ҳам ёзувчи бўла олишга ҳайронман.

Гарчанд энциклопедист ёзувчи бўлиш ҳаммага муяссар бўлмайди; лекин мукамал ёзувчиликни умид қилган киши ҳеч бўлмаса икки, уч том энциклопедияча маълумотга эга бўлиши керак. Ёзувчи ҳаётдаги ҳамма ҳодисадан, ҳамма илмдан оз-оз бўлса ҳам хабардор бўлиши керак.

Кўпқиррали, ранго-ранг ҳаётимиз турли-туман психикага ва ажойиб характерларга эга бўлган одамлар билан тўладир. Шу одамларни айрим-айрим танимай туриб, айрим-айрим ўрганмай туриб, улар тўғрисида ёзиб бўлмайди. Ёзувчилик иши ёзувчи ўз иш столига ўтирмасдан анча илғари бошланади. Бу шу атрофининг ўраб турган ҳаётни ўганишдан бошланади. Ҳаётни ўганиш эса узоқ вақт, ўткир дид талаб қилатурган иш. Кўплар ўйлаганича, «бир марта ижодий отпусмага чиқиб, одамлар билан ва керакли материаллар билан танишиб қайтгач, ўлтирасану бирор мўлжал қилган асарининг ёзиб қўяқоласан, холос», эмас. Истаган бир бадий асарни ёзиш учун ҳаётини ва ижодий тажриба керак бўлади, ёзувчининг шуури ҳаётда ўз кўзи билан кўрган ёки ўз бошидан кечирган чуқур, ҳиссий ҳодиса ва манзаралар билан тўла — бой бўлиши керак бўлади.

Бадий тажриба йиғиш деган сўз воқеаларни эсда сақлаб, уларнинг керагини ажрата билиш демақдир. Бу процесс санъаткорнинг бутун умри бўйи давом этади. Турмушни кузатиб бориш ва ундан таъсирланиш жуда кўп материал беради. Ёзувчидаги бу материал маълум даражада тартибга солинган бўлади. Ёзувчи ўз қалбига ва сезгисига таъсир қилган нарсаларни эҳтиёт билан сақлайди.

Ёзувчи кишининг ички дунёсини тасвирлар экан, ўз тажрибасига суянади. Шунинг учун ҳам бу тажриба қанчалик кенг бўлса, асар қаҳрамонининг ички дунёсини шу қадар бой бўлади.

Тўловчи: Маҳмуд Саъдий

**ИСКАНДАР РАҲМОНОВ,
ҚОДИРЖОН СОБИРОВ**

ДАРДИНГ БИЛАН ЯШАЙМАН, ДУНЕ!

ҲУЖУКАТЛИ ҚИССА-ХРОНИКА

- Қайси шаҳарда туғилгансиз?
- Веймарда, жаноб офицер.
- Веймар, Веймар... Бахни биласизми?
- Йўқ, жаноб офицер.
- Гётени-чи?
- Сал-пал эшитганман.
- Листни-чи? Шиллерни-чи?
- Эслолмайман, жаноб офицер.
- Ахир мен айтган одамлар немис мадания-тининг даҳолари, сизнинг шахрингизда ижод қилганлар-ку! Веймар мана шулар билан жаҳонга машҳур эмасми?
- Бўлса бордир, жаноб офицер. Аммо ҳозир бошқа нарсаси билан машҳур.
- Ҳўи?
- Веймар ёнида Бухенвальд концентрацион лагери бор...

(Дивизия штабидаги сўроқ протоколидан).

Т

ошкент ва Веймар. Бир совет Урта Осиёсининг, иккинчиси эса Германия Демократик Республикасининг жанубида жойлашган бу шаҳарлар ўртасида ўхшашлик бор.

Иккаласи ҳам қадимий шаҳарлар. Веймар 1975 йили ўзининг минг йиллик тўйини ўтказди. Тошкент эса мана шу йил 2 минг йиллик юбилейини нишонлайди. Иккала шаҳар ҳам адабиётга, санъатга қанчадан-қанча машҳур кишиларни етказиб берган.

Веймар ва Тошкент. Бу шаҳарлар бир-биридан шунчалар йироқки, ораларидаги масофани ҳатто қуёш ҳам беш соатда босиб ўтади.

Тошкентлик уч жангчи ва Веймар фуқароси Альфред Гюнтер узундан-узоқ уруш йилларида фақат бир марта учрашганлар, холос. Немис офицерини ярадор қилган ҳам балки ўша тошкентлик тўпчилардан бири «М-30» миномёти ёки соддароқ айтганда, «катиоша»дан отган реактив снаряд бўлгандир.

Улар тўртталаси Курск ўрмонларида бир лаҳзагина учрашдилар, холос. Кейин эса тақдир ҳар бирини ўз йўли билан бошлаб кетди.

Веймар, 1983 йил, 9 май.

Кеча кун бўйи тинмай қуйган ёмғир осмоннинг барча губорини ювиб ўтибди шекилли, бугун эрталабданоқ қуёш чарақлаб кўринди. Узоқ-узоқлардаги ям-яшил ўрмонлар, Эттерсберг адирлари яшнаб кетгандай бўлди бир дам. Енгил шабада қаёқлардандир гулларнинг муаттар ҳидини етаклаб келди.

— Салом, Фрау Анна! Соғмисиз, бардаммисиз? Салом, Альфред!

Бошига қора рўмол ташлаган, юзларини тарам-тарам ажинлар қоплаган, оппоқ сочли, саксонларга бориб қолган кампир қайрилиб қаради. Савол берган аёлни дарҳол танимади у.

— Ким у, Альфред? Танимадим, кўзим хиралашиб қол-яптими дейман.

Кампирнинг ёнида уни қўлтиқлаб келаётган оқсоқ киши жавоб қилди:

— Ахир Моника хола-ку, ойи. Эски уйимизда кўшни ўтирарди.

— Ҳа, ҳа, эсладим,— кампир қўлида сочилиб бораётган бир даста гулни тўғрилаб олди,— бечора Моника. Шундай қилиб, унинг ҳам ўғиллари қайтмади фронтдан.

Шаҳар боғи ўртасида фашизм қурбонлари хотирасига ўрнатилган ёдгорлик бор. Ҳар йили мана шу кун, 9 майда фашизм қурбонларининг қариндош-уруғлари бу ерга тўпланишади ва ёдгорлик пойига баҳорнинг қип-қизил гулларидан гулчамбарлар қўйишади. Мана, ўттиз саккиз йилдирки, ҳар байрам фрау Анна шу боққа келади.

— Тинч ухла, Карл, азизим,— дейди у титроқ қўллари билан гулларни ёдгорлик пойига қўярган.

Ўғли ҳам қўлидаги гулларни мармар супачага ташлайди. Лаблари оҳиста шивирлайди.

— Мени кечир, ота!

Кўзларида ёш қалқиб кўринади...

Баҳор қуёши эса ҳаммаёққа чарақлатиб нур сочмоқда. Узоқ-узоқларда музика садолари янграйди. Эттерсберг адирларидан Бухенвальд боғининг тантанали жаранги чалингандай бўлади қулоққа. Бехос таниш кўшиқ ёдга тушади.

Жаҳон халқлари,
Бўлингиз хушёр.
Тинчликни сақлангиз,
Сақланг тинчликни...

Тошкент, 1983 йил, 9 май.

Тошкент баҳори ҳар йилгидай гўзал ва фусункор. Кўм-кўк осмон юзида тарам-тарам булутлар. Ҳавода атиргуллар нафаси. Ҳаммаёқда жонланиш, ўзгача бир кўтаринки

кайфият ҳукмрон. Каттаю кичикнинг қўлида даста-даста гул.

Кўча ёқасидаги йўлқадан қаттиқ, бир текис ташланган қадам товушлари эшитилди. Ҳаммаси бир хил плашч-накидка кийган, қўлларида автомат ушлаган беш нафар йигит-қиз ҳарбий кийимдаги ёшгина жангчи бошчилигида шаҳдам қадамлар билан Парадлар хиёбони томон бурилдилар-да, йўлни кесиб ўтиб, мангу олов ёнига келдилар. Кечасию кундузи тинмай, кўкка интилиб ёнаётган олов атрофи бугун жуда гавжум. Қўлларида даста-даста гул ушлаган, кўкси орден ва медалларга тўла ўнлаб собиқ жангчилар автоматли йигит ва қизларга эҳтиром билан йўл беришди.

Мангу олов ёнида қоровул пости алмашиниш маросими тугагач, одамлар орасидан уч бош яланг киши ажралиб чиқди-да, оҳишта қадам ташлаганча, солдат каскаси ўрна-тилган мармар супача ёнига келишди. Учаласи тенг номълум жангчи хотирасини хурматлаб, бош эгганча, бир лаҳза сукут ичра туриб қолдилар. Кўкракларидан орден ва медаллари куёш нурида ярақлаб кетди.

— Тинч ором олинг, сафдош дўстлар,— пичирлади бири.

— Сизларни ҳеч қачон унутмаймиз.

— Ҳеч қачон...

Бирови титраётган қўллари билан чўнтакларини ковлаб, рўмолчасини олди-да, кўзларига босди.

Ўттиз олти йилдирки, уч собиқ жангчи, уч дўст Ғалаба байрамини ана шундай нишонлашади.

Мангу олов эса кўкка талпинади. Ҳар ён шох ташлайди, тугёнга келади. Гўё жанглarda қурбон бўлганларнинг тиррик қалбидек...

Веймар, 1938 йил, июль.

Фрау Анна эри Карлнинг ишдан келишини бугун ўзгача бир ташвиш билан кутарди. Бўлди, ҳамма гапни айтади бугун у эрига. Бола тарбиясини энг аввало ота ўз зиммасига олиши керак эмасми?

Карл Гюнтер заводда электромеханик бўлиб ишлар, тонг саҳар кетиб, кеч қайтарди. Келибоқ, апил-тапил овқатларди-да, ўзини китоб ва газеталарга урарди. Баъзида эса чуқур креслога қўчиб кетганича газетадан кўз узмаган ҳолда шоша-пиша оз-моз тамадди қилиб оларди, холос.

— Замон қаёққа қараб кетяпти-а, Анна?— дерди у бош чайқаб,— ишқилиб охири бахайр бўлсин.

Мана ҳозир ошхонада тимирскиланиб юраркан, фрау Анна эрининг ўша сўзларини эслади, «Замон эмиш! Замоннинг шундай нотинчлигини билар экансан, нега ўғлингнинг тақдирини қақда ўйламайсан? Хабар олмайсан ундан? Қаёққа қараб, кимларга қўшилиб кетяпти Альфред? Ҳеч ўйлаб кўрдингми?»

Анна билан Карл оддий ишчиларнинг болалари эдилар. Қачонлардир бир корхонада ёнма-ён ишлашганди. Анна ўзининг бўлгуси қаллиғини камтарлиги, меҳнатсеварлиги, тортинчоқлиги учун яхши кўриб қолди. Улар ҳали турмуш қурмай туриб, Эттерсберг адирликлари ёнбағрида ёшлик чоғларининг энг тотли дамларини ўтказишди.

Ёзнинг илиқ кунларида, адирлардаги қорақайинлар соясида қўл ушлашиб, орзулар қанотида сайр қилишнинг ўзгача гашти бор эди. Худди мана шу жойларда буюк Ғёте неча марталаб бўлган.

Кимки курашса гар эрк
ва ҳаёт деб,
Ушанга лойиқдир эрк
ҳам, ҳаёт ҳам...

Балки у мана шу ўлмас сатрларни Эттерсберг адирликларидан, қорақайинлар соясида ёзгандир...

Ҳақиқатан ҳам, бу адирликларда улғувор бир гўзаллик ҳукмрон эди. Чор атроф кўз етгунга қадар қорақайин ўрмони. Тантанавор сокинлик. Қўшлар чуғур-чуғури...

Анна билан Карл мана шу ерда, адирликдаги қорақайин ўрмонзорларида бахтли лаҳзаларини бошдан кечирарканлар, бир-бирларига умрларининг охиригача садоқатли бўлиб қолишга аҳд қилдилар.

Кейин тўйлари бўлиб ўтди. Фарзанд дунёга келди. Карл кўпинча ишдан кейин тез-тез бўлиб турадиган йигинларда ушланиб қолар, ёлғиз ёш онага кичкина Альфред эрмак бўларди.

Бора-бора замонлар ташвишли бўлиб кетди. Ҳокимият тепасига национал социалистлар чиқиб олдилар-да, урсур бошланди. Анна кўчага кам чиқар, кўпинча уйда бичиш-тикиш билан овора бўларди. Дунё янгиликлари ҳақида Карл хабар бериб турарди унга. Бир куни эри гапириб берди: нацистлар икки яҳудийни катта пиво бочкаси ичига қамаб, устидан керосин куйишибди-да, ўт қўйиб юборишибди... Аннанинг аъзойи-бадани жимирлаб кетди. «Демак, ваҳшийлар экан бу нацистлар...»

Карл жазавасти тутадиган фиорерни ўша 1933 йилиёқ, ҳокимиятни қўлга олгандаёқ ёқтирмаганди. Хотинига у чексиз ишонар, ҳеч нарса яширмасди ундан.

— Биласанми, Анна, Иоганн нима деган? (Ғёте ни у севиб шундай атарди) «Аҳмоқлар ҳам, оқиллар ҳам беэиёндирлар. Фақат чала аҳмоқлар билан чала оқиллар ёмон» Бу капрал ҳам ўша чала аҳмоқлардан бири. Ишқилиб Германияни жар ёқасига олиб келиб қўймаса бўлгани...

Кунлардан бирида Карл ишдан қайтиб, курткази ичидан қалин муқовали қора китоб чиқарди-да, хонадаги ҳамма дарпардаларни тушириб қўйгач, уни бир-бир варақлай бошлади.

— Нима китоб экан у, Карл?— қизиқсинди Анна.

— Бу китоб учун дорга осадилар, билиб қўй. Агар топиб олимсиз...— жавоб қилди Карл.— Бу Лениннинг асари. Шундай жойга яширгинки, токи ҳеч ким, ҳеч қачон топа олмасин уни. Альфред ҳам кўрмасин, илтимос.

Хотини бор гапга тушунди. Чердакнинг ҳилват бир жойига яширишди китобни, Карл ишдан келибоқ шу китобни қўлига олар, бир хил саҳифаларини қайта-қайта ўқир, нималариндир кўчириб ёзарди.

«Альфред ҳам кўрмасин...»

Ун беш ёшли ўғли кунлардан бирида уйга ўзгача завқ-шавқ билан кириб келди. Фрау Анна не кўз билан кўрмасинки, ўғлининг тирсағида қора боғич. Унга национал-социалистларнинг тўрт бошли тамғаси босилган.

— Ойи, биз бугун «Гитлерюгенд»га аъзо бўлдик,— деди у хурсанд бўлганча.— Тез кунда ҳаммамизга форма беришади. Кўчаларда машқ қилдик. «Хайль Гитлер»ни ўргандик.

Бола, шундай дея туриб, ўзига ярашмаган эпчиллик билан оёқларини бир-бирига қарсиллатиб уриштирди-да, ўнг қўлини шаҳд билан олдинга ташлади.

Фрау Анна ўғлининг бу ҳаракатларига ўйчанлик билан тикилиб ўтирарди. Қандай тарбия оляпти у? Қонхўрлар, болаларнинг онгини мана шу ёшидан заҳарлаётдилар...

— Биз дунёдаги энг тоза қонли миллат эканмиз,— дерди Альфред лунжини тўлдириб овқат еганча,— жаҳонга ҳоким бўламыз ҳали...

Она ўғлининг ёнига келди. Сочларини силади.

— Бу гапларининг отанг эшитмасин. Биласан-ку уни... Ҳар хил хаёлларни ташла.

— Биз-чи, ойи,— давом этарди Альфред,— иккита яҳудийни бугун роса қувдик. Аммо етолмай қолдик. Қочиб кетишди аблаҳлар.

— Етганинда нима қилардиларинг?

— Сувга чўктирардик...

Мана, ҳозир Альфред каравотида тинчгина ўхлаб ётибди. Кўринишидан ювошгина, беозор бола. Аммо тушларида нималарни кўряпти экан у? Балки ҳамон яҳудийларни қувиб юргандир? «Уғлим-ўғлим, бу йўлдан сени қандай қилиб қайтарсак экан-а! Майли, отанг ишдан келсин-чи, бир маслаҳат қилиб кўрармиз».

Аммо Карл ҳадеганда келавермади. Соат кечки ўнга бонг урди, ўн бирга, ўн иккига... Нима бу? Қаттиқ-қаттиқ қадам товушлари... Бир эмас, бир неча киши... Кимга келишяпти экан? Товушлар эшик ёнида тинди. Тақ-тарақ, тақ-тарақ.

— Очинг эшикни!

— Ким у?

— Гюнтернинг квартирасими? Очинг!

Фрау Анна кўрққанидан дир-дир титраб, эшик илмоғини сугурди. Қора плашч кийган, шляпали уч нотаниш киши кириб келди.

— Тинтувини бошланглар!— буйруқ берди олдиндагиси.

1 Гитлерюгенд — Ёш гитлерчилар уюммаси.

— Нима гап? Тинчликми ўзи?
— Нарироқ туринг, фрау,— кириб келганлардан битта-си аёлни туртиб юборди ва давом этди,— изланглар, ҳам-ма жойни изланглар.

Ярим соат ичидаёқ уй алғов-далғов, остин-устун бўлиб кетди. Халигилар ҳатто ёстиқларнинг паригача титкилаб кўрдилар. Уй бекаси бир ёнида, уйқуси бузилган, кўрқувдан дағ-дағ титраётган Альфред эса бир ёнда туришар, уларнинг бу воқеага томошабин бўлиб қолишдан ўзга иложлари ҳам йўқ эди.

Ниҳоят, чердак томондан товуш эшитилди.

— Топдик, герр офицер!

Пастак бўйли киши қўлида латтага ўроғлик бир нарса билан зинадан тушиб келарди. Аннанинг юраги шувиллаб кетди. Бу ўша, Карл кўз қорачиғидек эъзозлаётган, берки-тиб ўқийтган Ленин томи эди.

— Эрингизни, фрау,— деди халигилардан бири Аннага ўқрайиб текиларкан,— анови ёққа жўнатиш учун мана шунинг ўзи кифоя.

«Анови ёқ» дея у Эттерсберг адирларини кўрсатди. Анна ўша томонда қора қайинлар кесиб ташланаётгани, йўллар ҳийла гавжум бўлиб қолгани, машиналар виз-виз ўтиб турганлигини биларди-ю, лекин нима қурилаётганидан беҳабар эди.

Уша адирликлар — Гётенинг севимли оромгоҳи. У ерларни қалин қорақайин ўрмони бўлгани учун ҳам Бухен-вальд¹ деб аташарди.

Тошкент. 1938 йил, июль.

— Ҳой, уёққа сузма, гирдоб бор у ерда!

Сув юзида қўлочкашлаб чўмилаётган бола қирғоқдаги шерикларининг гапини эшитдию, орқасига қайтди.

— Бўй қилиб кўрсатаймий! — қичқирди у.

— Қани, қани!

Бола кўкрагига тўлдириб нафас олди-да, тик турганча пастга шўнғиди. Икки кафтини бир қилиб олган эди. Дам ўтмай қўллари сув остида кўринмай кетди.

— Етолмадим,— деди бир фурсатдан сўнг сув юзида боши кўриниб ва оғир-оғир нафас ола бошлади.— Жуда чуқур экан.

Боланинг шериклари анҳор лабидаги майсазорга ёнбошлаганча қуёш беаёв қиздираётган кўм-кўк осмонга тикилиб ётишарди.

— Чик, Турсунбой, гап бор.

Юқоридан шиддат билан келаётган Кайковус анҳори бу ерда хийла шаштидан қайтиб қолар, кўм-кўк сувларини соҳилга шалоплатиб урганча, салобат билан оқа бошларди.

Турсунбой соҳилга чиқди. Бошини энгаштирди-да, қўлоғидаги сувни қоқмоқчи бўлиб бир оёғида диконглай бошлади.

Тахтапул даҳалик бўй-баста ҳам, ранги-рўйи ҳам ўхшаш бу уч бола ҳар йил ёзда мана шу ерда чўмилишни одат қилиб олишган эди. Учаласи ҳам бир маҳаллада яшашар, битта мактабда ўқишарди. Эсларини танигандан буён дўст эди.

Замон шундай эди. Болалик, қий-чув, беркинмачоқ ўйнаш, Кайковус бўйларида лойдан уй ясаш билан ўтиб кетди. Мана бу йил улар еттинчи синфни тамомладилар. Хийла оқ-қорани таниб қолишди. Кўпдан бери учаласи бир ўйнинг ташвишида юрибди: ўрта мактабда ўқишни давом эттиришсинмикан ёки бирон-бир ҳунарнинг бошини ушлаб, ота-оналарига ёрдам беришсинми? Ҳар қалай, ўн тўртдан ўн бешга қараб кетишяпти...

— Менинг тоғам почталён бўл, деб қўймапти,— гап бошлади Тўра қуриб, қовжираб қолган чўпни лабининг учи билан ўйнар экан. — Бош-олти кун у билан бирга юриб, хот ҳам тарқатдим.

— Шу иш ёқдимми сенга?

— Ҳар қалай, қизиқ. Ҳар турли одамларга дуч келсан.

— Сен-чи, Турсунбой?

— Заводда токар бўлмоқчиман,— жавоб қилди ўртоқларининг энг жуссаси кичиги.

— Мен эса кеча дадам билан ип йигириш фабрикасига бордим. Шогирд сифатида ишга қабул қилишга сўз бе-

ришди,— гапга қўшилди Абдурахмон.— Аммо, болалар, жуда сершовқин жой экан. Қўлоқларинг битиб кетади. Кўникиб қолсан, дейишяпти-ку, билмадим...

Қуёш тобора қиздира борар, баданларни куйдирар эди.

— Қани, яна бир шўнғиймизми, болалар? — Урнидан турди Турсунбой.

— Кетдик.

Сувга бу сафар учаласи тенг ташлашди.

— Қани, етиб ол-чи,— қичқирди Турсунбой илгарилаб кетаркан. Қолган иккови бор кучи билан қўлоқ ота бошладилар.

Кечки пайт уч ўртоқ Тахтапулнинг эгри-бугри кўчалари бўйлаб ўйларига қайтишаркан, узун бўйли, барваста, ҳарбий кийими ўзига жуда ярашган кишига дуч келиб қолишди. Ҳаммалари Собир акани дарров таниб, унга пешвоз юришди.

— Салом, Собир амаки! — Бир оғиздан салом беришди учаласи.

— Салом, йигитлар, салом,— Собир ака уларнинг ҳар бири билан худди катта кишилардек алоҳида-алоҳида қўл бериб кўришди,— чўмилиб қайтасизларми?

— Ҳа, чўмилиб... Ўзингиз отпускага келибсиз-да!

— Шундай-шундай,— деди офицер жилмайиб, — ўх-ў, бўйлар чўзилиб катта йигит бўлиб қолибсизлар-ку. Яқинда ҳарбий кийим ҳам ярашадиган бўлиб қолади ўзларингга. Чиникаверинглар шоввозлар...

Собир ака хайрлашиб, кўчасига бурилиб кетди. Бу одам келгусида биринчи ўзбек генерали бўлиб, ном таратишини ҳали улар билмас эдилар.

Веймар, 1942 йил, 15 сентябрь.

Тиқ-тириқ, тиқ-тириқ... Тиқ-тириқ, тириқ-тириқ. Дереза ойналарига келиб урилаётган ёмғир томчилари эрталабдан бери тинмайди. Бугун фрау Анна учун дам олиш. У туш пайтида магазиндан чиқиб, озиқ-овқат харид қилди-да, иккинчи қаватдаги ўз уйига кўтарилиб, бурчакдаги ўчоққа ўт қалади. Ўчоқ ёнидаги чуқур креслога ёнбошлай бошлаганча ҳозиргина қайнатилган қора кофедан ҳўплай бошларди. Девордаги радио вермахт кўшинлари Россия бўйлаб ғолибона юришини давом эттираётганликлари, Москва бугун бўлмаса, эртага тақдир ҳал бўлаётганлиги тўғрисида тинмай сайграднинг тақдир ҳал бўлаётганлиги тўғрисида тинмай сайградди. Кўчадан бир маромдаги тап-тап қадам товушлари қўлоққа қалиниб турарди.

Фрау Анна яшайдиган уй бурчакда жойлашганди. Бундан бир неча йил аввал уйнинг ёнгинасидан трамвай йўли ўтарди. Ҳозир эса бу йўл йўқ. Олиб ташланган. Қачонлардир Веймарда Гитлернинг онаси яшаганди. Трамвай филдиракларининг муюлишда чийиллаши кампирининг қўлоғига ёқмас экан. Фюрер трамвай изларини бир кечада бузиб ташлаш ҳақида буйруқ қилибди.

Трамвайнинг чийиллаши йўқолдию, Веймар бошқача бўлди-қолди. Ҳозир катта бу шаҳарда ўлик бир сукунат ҳукмирон. Кўчаларда фақат хотинлару болалар, қўлсизлару оёқсиз мажруҳлар.

Ўчоқда чарс-чурс ёнаётган ўтинларга, гулҳанининг типтиник, қизғиш алангасига ўйчан текилиб ўтираркан, Фрау Аннанинг юрагини ташвишли ўйлар босиб келарди. Бу ўйлар дереза ойнасидан кўзга ташланиб турган анави қоп-қора булутларга ўхшаш вазмин ва кўрқинчли эди.

«Ўзи қаёққа қараб кетяпмиз? Замон нега бунчалик нотинч!» — дерди оёл ўз-ўзига. Кечаги кўрганлари-чи?

Фрау Анна қандайдир юмуш билан дугонаси Барбараникига борганди. Унинг уйи ёнида ойнадан ишланган, тўрт бурчак шаклидаги улкан бино пайдо бўлиб қолибди.

— Бу нима, Барбара? — сўради фрау Анна дугонасидан.

— Яқинда уруш тугармиш,— дея жавоб қилди Барбара,— русларнинг катталарини шу ерга олиб келиб, ҳамма-нинг кўз ўнгига суд қилишармиш. Сўнг қатл этишармиш...

Фрау Аннанинг аъзойи бадани ток ургандай қалтираб кетди...

...Елғизлик азоби қурсин. Кимдир айтган экан, энг катта бахтсизлик — елғизлик деб. Мана, икки йилдирки, Фрау Анна яқин яшайди. Ишига, тикувчилик артегига боради-келади. Ишда-ку, бир нави, аёллар билан гаплашиб, хасратлашиб кўнгилни ёзиш мумкин. Уйда-чи? Яна ўша тан-ҳолик...

Альфреднинг фронтга кетганига ҳам икки йил бўлиб

¹ Бухенвальд — қора қайинзор (немис.)

қолди. Ҳар ойда, ярим ойда хат келиб туради. Ҳамон ўша-ўша, шоҳқалоқлиги қолмабди.

«Биз Чехословакияни топтаб ўтдик, ойижон, Польшани оёқ ости қилдик. Немис қуролининг кучини кўриб қўйди бу ёввойилар. Энди Шарққа қараб кетяпмиз. Тез кунда Россияга таслим бўлади. Мана, қараб турасан...»

Аммо кейинчалик бироз ҳовури пасайиб хат ёза бошлади.

«Руслар жуда урушқоқ бўлар экан. Бунақа қайсар халқни кўрмаганман, деб жаноб штандартенфюрернинг ўзи иқрор бўляпти. Партизан деганлари бир бало экан. Кеча ўрмон ёниндан ўтиб кетаётсан, тўсатдан колоннамизга ҳужум қилиб қолишди. Ун тўртта қурбон бердик».

Ва яна:
«Россиянинг киши жуда совуқ бўлар экан, ойи! Агар иложи бўлса, иссиқ жун лайпоқ тўкиб юбор. Постада турганимда оёғим кесак бўлиб қотиб қоляпти. Наполеон ҳам, мени Россиянинг совуғи мағлуб қилди, деган экан...»

«Биз Россиянинг тобора ичкарисига кириб боряпмиз, ойи. Уруш тугагач, бизга Украинанинг яхши, серҳосил ерларини бўлиб берар эмишлар. Сени шу ерга олиб келаман. Фермер бўламиз. Қўлимизда қуллар ишлашади. Танграм немис қуролига қудрат берсин...»

Онаси Альфреднинг барча хатларини чапдаги зарҳал ҳошиялар билан безатилган кутучада сақларди. Уч ой бўлдики, хат келмай қолди.

Фрау Анна китоблар жовонига яқинлашди-да, ундан эски бир китобни олди. Саҳифалари орасидан қора қалам билан ёзилган қоғоз чиқди. Аёл бу мактубни кейинги ҳафта ичида учинчи марта ўқиши эди.

Бир ҳафталар муқаддам оқшом пайтида аёлнинг уйини кимдир тақиллатди.

— Анна хола сиз бўласизми?— останада ёшгина қизча турарди.— Ҳов кўча бурчагида сизни бир киши сўраяпти. Чақириб қўй деди.

Аёл шошиб қолди.
— Сен кимсан ўзи, қизча?
— Урсулман. Ҳов нариги уйда яшаймиз. Кўчада ўйнаб юрган эдим.

Фрау Анна аввалига ишонқирамади. Бирон-бир иғво бўлса тагин! Қандайдир нотаниш кимса... Ниме иши бор экан? Нега уйга келавермайди? Бир фикр миясига чақиндек урилди. «Агар у Карлнинг ёниндан бўлса-чи?»

Аёл таваккал қилди. Шошиб плашчини кўлига ташлади-да, пастга тушди.

Узун тик кўча бўм-бўш эди. Фақат муюлишда бир кишининг шарпаси лип этиб кўзга чалинди. Қирқлардан ошган, соч-соқоли ўсиб кетган, чуқур-чуқур кўзли, узун бўй киши фрау Анна томон яқинлашиб келарди.

— Фрау, сиз Карлнинг хотини бўласизми?— сўради у шоша-пиша.

— Ҳа...
— Мен унинг ёнинданман...
— У... у... тирикми?— ҳаяжонини босолмай қолди аёл.
— Тирик. Мана буни яширинг. Хат... Биз унинг дўстларимиз. Хатни ўқинг-да, ёқиб ташланг.

Шундай дедию, ҳалиги одам аёлнинг кўлига қалин бир қоғозни тутқазганча, тездагина кўздан ғойиб бўлди.

«Ох, Карл! Ҳаётмисан, азизим? Ҳаёт бўлсанг, мана шунинг ўзи катта бахт менинг учун...»

Аёл қандай қилиб орқага қайтгани, зинапоялардан шоша-пиша кўтарилганию, уй эшигини аввал қулфлаб, кейин занжирлаб ёлганини эслолмайди. Учоқда милтираб ўт ёниб турарди. Аёл стол устидаги чироқни ёқиб, қўллари қалтираганча хатни ўқий бошлади.

«Азизим Анна!
Мана, ниҳоят сен билан тўрт йил ўтгач, хат орқали бўлса-да, кўришиб турибмиз.

Биламан сенга қанчалик оғир бўлганини. Мени заводдан нари олиб кетишди. На хайрлаша олдик, на бир оғиз сўз айтиша олдик.

Неча йиллардан бери ўзим ҳақимда дарак бера олмаганим учун авф эт мени. Ҳали ҳам дарак беролмасдим, аммо дўстларга раҳмат. Улар жонимга ора киришди. Ҳаётда энг муҳими ўзингга яқин дўстлар топиб олишдир, деган экан қайси бир донишманд. Бу хатни сенга олиб бориб берадиган одамнинг ким эканлигини билиб, унга ишон-

гунча кўп вақтлар ўтиб кетди. Ниҳоят кўнглимиз ўрнига тушди — у батамом ишончли одам экан.

Балки менинг қаердалигимни билолмай тоқатинг тоқ бўлаётгандир. Мен шундайгина ёнгинангдаман, Анна, жуда яқиндаман...

Мен, умрим бино бўлиб, қачонлардир Иоганн Гётега илҳом бағишлаган, сен билан бизнинг муҳаббатимиз гувоҳи бўлган қайинзорлар ҳаётимнинг энг машъум кунларига ҳам гувоҳ бўладилар, деб хаёлга келтирмагандим. Ҳа, бир вақтлар сен билан биз қувалашиб лолақизғалдоқ терган Эттерсберг адирлари — ҳозир жаҳаннамнинг ўзи. Унинг номини концлагерь дейдилар.

Сен билан биз тўрт йилдан бери деярли ёнма-ён, бир осмон остида яшяпмиз, бир заводдан нафас оляпмиз, битта ёмғирнинг шитир-шитирига қулоқ тутяпмиз. Буни сен билмайсан, аммо мен биламан.

Энг ёмони, азизим Анна, сен ҳозир мени кўрсанг, мутлақо танимайсан, мутлақо. Мен ҳам ўн минглаб шерикларим каби қоқ суяк бўлиб қолганман. Ун минглаб ҳозирча ўз оёғида юриб турган скелетлар... Бу машъум манзарани бир кўз ўнгингга келтир.

Мени заводда сменам тугамасдан қўлга олдилар. Марксистик пропаганда тарқатишда айб қўйдилар. Кейин эса... Кейин нима бўлганини ёзмай қўя қолай. Мен қийноқ бунчалар даҳшатли бўлажанини тасаввур қилмаган эканман. Шерикларим кимлар эканини, яширин адабиётлар қаерга бериктиб қўйилганлигини сўрашди. Мендан жавоб ололмагач, таёқлар билан калтаклашга тушдилар. Менимча, улар танамни эллик минг, юз минг бўлақларга парчалаб юборишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйгандилар.

Карцерда ҳушимга келдим. Бошимдан совуқ сув қуйиб, яна сўроққа тутишди, яна калтаклашда давом этдилар. Кейин эса... усти ёпик, қоронғу бир машинага ғўла каби тарақлатиб ташладилар-да, қаёққадир олиб кетишди. Билсам, Бухенвальд экан бу ер. Эттерсберг, Бухенвальд — барибир эмасми? Нима бўлганда ҳам немис миллати учун бир умр ювилмайдиган иснод...

Тасаввур қилиб кўр. Лагернинг атрофи бирнеча қават тиконли симлар билан ўралган. Улардан кучли ток ўтказилган. Қатор-қатор бараклар, маҳбуслар. Руслар, поляклар, чехлар, болгарлар — турли миллат вакиллари бор бу ерда. Ҳаммаёқ бит, ифлос. Кунига 100 грамм қаттиқ нон. Мана шу ризку-насибамиз.

Эртадан кечгача тош ташиймиз. Сал секин қимирлаганлик учун — ўлим. Офицерга салом бермаганлик учун — ўлим. Сафдан бир қадам ортда қолганлик учун — ўлим. «Қора мўри»дан туну кун тутун чиқиб туради. Дарвоқе, «қора мўри»нинг нималигини биласанми? Кейин батафсил ёзиб юбораман.

Бир нарасадан изтироб чекапман, Анна. Альфредни яхши тарбиялай олмадик. Шуниси ёмон бўлди, холос. У вермахт қўшинлари сафида фронтда жанг қилаётганидан хабарим бор. Заводда мен билан бирга ишлаган Фриц Вальтер айтиб берди. У ҳам шу ерда.

Альфреднинг тақдири учун мен, яъни отаси жавобгарман. Уз ташвишларим билан бўлиб, унинг тарбиясини унутиб қўйдим.

Кўпроқ ёзай десам, қалам тугаб боряпти, Анна! Соғ бўл, омон бўл. Кўришармиз деган умидим бор.»

Фрау Анна ўрнидан турди. Хатни ловуллаб ёнаётган гулханга ташлади. Бориб, дераза дарпардасини кўтарган эди, қуюқ булутлар орасидан Эттерсберг адирларининг ёнбағирлари кўринди. Уларнинг устига қопқора, тунд булутлар соя ташлаб турарди.

Тошкент, 1942 йил, сентябрь.

— Ой бориб, омон кел, ёлғизим!
— Узингни асра, қўзичоғим!
— Вой болам-эй, қайта кўрармиканман сени...

Вокзал — мисоли ари уяси. Тун. Кундузи аямая нур сочган қуёшнинг тафти ҳали-ҳамон сезилади. Бир эшелон энди келиб, юзлари қуёш кўрмаган, заҳил, сап-сарик, жулдуз кийинган болаларни, уруш болаларини перронга ташлаб кетса, иккинчи эшелон «Хайр, хўш, яхши бор, омон кел!» садолари ва тўс-тўполол ичра вагонларини ёш-ялангларга тўлдириб кетади. Кун ора, ҳар куни шу аҳвол.

Ҳарбийга қақирилганларнинг бугунги гуруҳи тун ярмида олиб кетилмоқда эди. Ота-оналари, қариндош-уруғла-

ри, яқин-йироқлари билан хайрлашаётганлар нуқул ҳали мўйлаби сабза урмаган йигитлар. Ола-говур, қий-чув...

- Онажон, бардам бўлинг.
- Биз албатта, ғалаба билан қайтамыз.
- Хат ёз, Миша!

Вокзал четидаги сайхонликда қариндош-уруғлари тева-рагида кўлларида тугун кўтарган уч аёл туришарди. Ҳаво иссиқ бўлишига қарамай, бошларига қалин рўмол ташлаб олишган.

— Болалар қаерда қолди экан-а, Умрихон?— сўради бири.

— Ҳов ана, начайнигининг ёнида. Бир нима деб гапла-шишяпти. Бизни кўли билан кўрсатишяпти, қаранг.

Зум ўтмай, учала йигит улар томон чолиб келишди. Бир-бирига ўхшашар, бўй-бастлари ҳам тенг. Кўрганлар ака-укалар деб ўйлашлари мумкин.

— Яна бир соатдан кейин жўнар эканмиз,— деди бўйи сал узунроғи қариндошлар даврасига яқинлашиб. Аёллар бирдан хўнграб юборишди. Уларни эркаклар юпата кет-дилар.

Улар урушнинг биринчи кунларидаёқ ваъдани бир жой-га қўйиб, комиссариатга йўл олишган, кейин навбат кута-кута кўзлари ҳорғин капитаннинг қабулига киришган эди. Лекин:

— Тўғри келмайди,— деди ўшанда мўйловли капитан йигитларнинг ҳужжатларини варақлаб,— энди ўн еттига чиқибсизлар. Яна бир йилдан кейин келасизлар. Балки ўзимиз қақриб олармиз.

- Ахир, ўртоқ командир...
- Гап тамом.

Шу-шу, уч оғайнининг тарвузи кўлтиғидан тушган эди. Кўп ўтмай эса уларнинг «кўзини куйдириб» Тўранинг кат-та акаси Тўйчи фронтга жўнаб кетди.

Қайгулари, ташвишлари, «қора хат»лари, инвалидлари билан 1942 йил кириб келди. Турсунбой заводда, Абду-рахмон ип йиғирув фабрикасида, Тўра эса почтада ишлар эдилар. Ниҳоят баҳор ўтиб ёз, ёз ўтиб куз келгач, уча-ласига тенг қақирув қогози келди.

Яна ўша пасткам бинода жойлашган ҳарбий комисса-рият. Уша мўйловли офицер. Фақат энди у майор бўлиб қолибди. Ияклари оқариб кетган.

— Эҳа, эски танишлар-ку! Ана, айтмадимми, оғайнилар, ҳар нарсанинг ҳам ўз вақти-соати бўлади деб.

Абдурахмон олдинга чиқди.

— Уртоқ командир! Сиздан бир илтимос...

— Хўш, хўш, қани?

— Биз учаламиз бир маҳалладан бўламиз, Тахтапұл-дан. Бир йилда туғилганмиз. Ҳамма бизни ака-ука дейди. Шу... бир-биримиздан ажратмасангиз бизни.

Майор жилмайди.

— Бу нарса, оғайни, қўлдан келадиган иш.

...Поезднинг узундан узоқ чинкириги эшитилиб вокзал бирданига тўс-тўполон бўлиб кетди. Умри хола Турсун-бойни, Шаҳодат опа Абдурахмонни, Ҳамробуви Тўрани бағрига босдилар.

Оталар ҳам кучоқ очишди.

— Хайр! Хайр! Хайр!— юзлаб садолар ўрнидан жила-ётган поезд овозини ҳам кўмиб ташлагандай эди.

Ярим соатлар ўтиб, бўлажак жангчилар тўла эшелон ўз кўшигини куйлаб бораркан уч оғайни йўга чўмиб қо-лишган эди: олдинда нималар кутяпти? Нималар бор?.. Тақдир уларни урушнинг қайси йўлларига бошлайди? Ҳа-ли улар ҳеч нарса билмасдилар.

Веймар, 1943 йил, март.

Фрау Анна бир куннинг ўзида иккита хат олди. Бирини почтальон олиб кириб берди. Иккинчисини эса кўча-нинг муюлишида яна ўша нотаниш, узун бўй одам ташлаб кетди.

Альфреднинг хатида аввалги тантанавор руҳдан асар ҳам қолмаганди.

«...Сталинград деганда кўз ўнгимиз қоронғулашиб ке-тадиган бўлиб қолди, ойи! Қанчадан-қанча йигитларимиз ер тилшамди бунда! Бизнинг дивизияни ҳам ўша ёққа юборишмоқчи эди. «Сталинград группировкаси таслим бўлибди, Паулюс асир тушибди» деган хабар келиб қол-ди.

Хайрият, бу қишдан ҳам эсон-омон чиқиб олдик. Фа-

қат оёғимнинг икки бармоғини совуқ уриб кетди.

Ҳамма яқинларимдан бир-бир ажралиб боряпман. Ганс тунги ҳужум пайтида ҳалок бўлди. Вендерманни партизан-лар осиб ўлдирдилар. Манфред эса фронтдан қочмоқчи бўлиб тўппончаси билан ўз оёғига отган эди. Билиб қо-лишди. Трибуналга беришди».

Фрау Анна иккинчи хатни ўқидию, аъзойи-бадани жун-жикиб кетди.

«...Бу уруш бир куни албатта тугайди, Анна! Гитлернинг мағлубияти билан тугайди. Барча қонхўрлар инсоният ол-дида жавоб берадилар. Агарда мана шу ёзаётганларим ўша пайтда асқотса, фашизмни қораловчи бир саҳифа ролини бажарса— бу ерда ўтказган беш йилим зое кет-маган, деб ҳисоблайман.

Аввалги хатимда мен Бухенвальд мўриларида чиқаёт-ган тутун тўғрисида гапириб бермоқчи эдим. Ана энди қўлоқ сол. Бу оддий эмас, балки крематориядан— одам ёқиладиган бинодан чиқаётган тутун. Бу одамлар тутуни, Анна!

Концлагердаги асирларнинг сон-саногини йўқ. Дунёдаги ҳамма миллат вакиллари борга ўхшайди бу ерда. Ҳар ку-ни ўнлаб қуруқ суяги қолган маҳбусларни крематория то-мон олиб ўтиб кетишади. Бир неча ўнлаб... Улар қайтиб келмайдилар...

Бир фамилияни эслаб қол. Бу «врач» Вагнер. У тиф, безгак, чечак, вабо, бўғма касалликларига қарши вакцина-ларни маҳбусларда синаб кўради. Гўё улар қуён ёки сич-қонлардай.

Яна бир фамилияни эслаб қол. Бу— Эльза Кох, лагерь комендантининг хотини. Биз уни аэроил деб атаймиз. Ваҳ-шийликда ундан ортиб тушадиган кимсани кўрганим йўқ ҳалигача. Бир воқеани гапириб берай сенга.

Ун беш кун илгари қандайдир маҳбус буйруқни ўз пайтида бажара олмагани сабабли ҳамма маҳбуслар учун очик майдонда «ёт-тур» машқи бошланди. Бу шундай нар-са: юз чоғли асир «Ет!» командасига кўра дарҳол ётиши, «Тур!» дейилиши биланоқ сакраб туриши керак. Ким ул-гурмай қолса— ўрнида отилади.

Машқ айни «қизиб» қолган пайтда комендант ёрдамчи-си ҳамроҳлигида «қонхўр Эльза» (унинг иккинчи номи шунақа) келиб қолди. У бир зум ҳаммага тикилиб қара-ди-да, жимгина юриб келиб, колоннага яқинлашди. Комен-дант ёрдамчисига бир нималар деб шивирлади. Ҳамроҳи «хўп» дегандай бош силкипти.

— Ҳаммагизлар белларингизгача ечининглар!— буй-руқ берди у. Биз тушунолмай, ханг-манг бўлиб қолдик. Нима қилмоқчи бу аёл? Эркакларни яланғоч баданига қа-раб танлаб олмоқчимиз? Бизни бошига урармиди? Куруқ суякларимиз қолган бўлса...

Нима қилганда ҳам ечиндик. Комендантнинг хотини ҳар биримизнинг ёнимизга келиб, баданларимизни синчиклаб текшира бошлади. Унтача маҳбусни кўриқдан ўтказди-да, қаноат ҳосил қилмади, бурнини жийирди. Ун биринчи маҳ-бусни кўздан кечираётиб, бирдан хурсанд бўлиб кетди, кўзлари чакнади. Комендант ёрдамчисига дарҳол унинг номерини ёзиб олишни буюрди.

Бу маҳбус Антон исмли рус офицери эди. Унинг кўкра-гига ғалати бир сурат игна билан санчиб чизилганди: тоғ-лар ортидан заррин нур таратиб қуёш чиқиб келар, қуёш-нинг устида эса катта бир бургут ўтирар ва узоқларга на-зар ташларди. Сурат остига «Не забуду мать родную» сўзлари ёзилганди. Эльзани қувонтирган ҳам ана ўша су-рат экан.

Эртаси куни Антонни сафда кўрмадик. У йўқ бўлиб қолди. Индинига ҳам кўринмади, ундан кейинги куни ҳам. Бошқа баракка кўчирдимикан, деган фикр келди хаёли-мизга. Деярли унутиб юбордик у ҳақда.

Кеча эса майдонда саф тортиб турганимизда яна ўша Эльза Кох пайдо бўлиб қолди. Бизнинг ёнимиздан ўтиб, нариги барак рўпарасида саф тортиб турган маҳбуслар томон йўл олди. Қўлида бир сумкачани ўйнаб борарди. Жуда ажойиб, дид билан ишланган сумка. Унинг сатҳида таниш суратни кўрдигу, бирдан тинкамиз қуриб қолди: тоғлар ортидан қуёш чиқиб келар, қуёшнинг устига эса бургут миниб олган эди. Сурат остига «Не забуду мать родную» деган таниш ёзув ҳам бор.

Кейин билсак, бу қонхўр Эльзанинг лагерда «кўнгил

овутиш» мақсадида ўйлаб топган ўйинларидан бири экан. Кўкраклари, қўллари ва оёқларида суратлари бўлган маҳ-буслар таялаб олинаркан-да, ўлдириллар, уларнинг териси шилиб олиниб, қуритилар, ундан эса ҳар хил совғалар тайёрланаркан. Бу «совға»ларнинг бир қисми вермахтдаги мансабдор шахсларга туҳфа қилинаркан.

«Улим мўриси»дан чиқаётган тутун ҳиди сизларга етиб бораптими, Анна? Бу ўша териси шилиб олинган жасадларнинг тутуни. Ич-ичингни титроқ босса ҳам айтиб қўя-верайин: ҳар куни бу ерда ўздан ортиқ одам ўлдирилади. Жасадлар куйдирилганда оқиб чиқадиған ёғ совун тайёрлаш учун юборилади. Суякларнинг кулидан эса ўғит сифатида фойдаланилади.

Мен шуларни ёзганману, Анна, қачон кул бўлиб мўридан учиб чиқиб кетаман, қачон суякларимнинг кули билан бировларнинг томорқасига ўғит бўламан — шуни билол-маяпман. Агар кул бўлиб учиб кетсам ҳам, ишонгил, ру-ҳим ўзимизнинг қадрдон кўчамиз устига келади-да, уйи-миз тепасида бир лаҳза муаллақ қотиб туради. Чунки се-ни жуда-жуда соғиндим, Анна...»

Курск ўрмонлари, 1943 йил, июль.

— Ура, ўринбосарлар келишибди!

— Қани, бир кўрайлик-чи!

Россия қайинзорлари. Сокин, улуғвор, бепоён ўрмон-лар. Олий Бош Қўмондон ихтиёридаги 1-Украина фронтга қарашли 19-гвардиячи миномёт бригадасининг 97 алоҳида гвардиячи дивизиони жангчилари учун бу нуқтиласиз кун бўлди. Чунки янги жангчилар яқиндагина «у ёқдан» фронт ортидан келган кишилар эди.

19-гвардиячи миномёт бригадаси 1942 йил декабрда, жуда оғир кунларда Москвада тузилган эди. Унинг тарки-бига кирган 97 Алоҳида миномёт дивизиони эса 1942 йил июлда ташкил этилган бўлиб, Фарбий ҳамда Калинин фронтларида душманга қарши курашда оғир М-30 реактив снарядларини қўллаш бўйича анча тажриба орттирганди.

Гвардиячи миномётчилар ёки, соддароқ айтганда, маш-ҳур «Катюша» тўпчилари 1943 йил 10 январдан 2 феврал-гача Сталинград ёнида қуршаб олинган немис-фашист груп-пировкаларини тор-мор қилишда иштирок этгандилар. Энди навбатда Курск ёйи операцияси турарди.

— Ура, ўринбосарларга салют!

Ўрмон бирдан ларзага келгандай бўлди. Ҳамма жанг-чилар баланд қайинлар билан ўралган сайхонлик томон ошиқдилар. Ана шу ерда янги ҳарбий уст-бош кийган, кўпчилиги қорамғиз йигитлар қатор саф тортиб тури-шарди.

Уч оғайни дивизион командирининг сиёсий ишлар бўйи-ча ўринбосари гвардиячи капитан Михаил Сергеевич Да-нилинни биринчи марта шу ерда кўрдилар. Озғин, ҳар бир гапни чертиб-чертиб гапирадиган бу капитан ёш жангчи-лар ҳузурида сўзга чиқди.

— Сизлар, қуёшли Ўзбекистон йигитлари, яқиндагина бўлиб ўтган жангларда шон-шухрат қозонган машҳур «Ка-түша»лар дивизионига келиб тушдиларингиз. Юз минглаб немис-фашистларнинг Сталинград «қозони»га қамалиб, Паулюсининг оқ байроқ кўтариб таслим бўлганлигида мана шу сиз ва бизга қарашли «Катюша»ларнинг роли беқиёс бўлди, оғайнилар.

Капитан янги келганларнинг ҳар бири билан алоҳида-алоҳида танишиб чиқди.

— Сизлар, нима, ака-укамисизлар?— сўради у ҳарбий кийимда бир-бирларидан ажратиб бўлмайдиган Тўра, Тур-сунбой ва Абдурахмонларнинг ёнига келиб.

— Ака-ука десангиз ҳам бўлаверади, ўртоқ капитан,— жавоб беришди уч оғайни.

Дивизион жангчилари қалин ўрмон кўйида, чодирлар-да тунар эканлар. Уч жангчини турли расчётларга — мино-мётларга бўлиб юборишди.

— Рядовой Тўра Мирзаев, сиз гвардиячи старший лей-тенант Владимир Сорокин расчётига борасиз.

— Рядовой Саидумаров, сиз старший лейтенант Антон Куцак расчётига!

— Рядовой Файзиев, сиз эса гвардиячи сержант Иван Бучихин расчётига...

Ўзбек йигитлари «порохни ҳидлаб кўрган» жангчилар билан танишдилар. Ҳаммаси бағри кенг, кўнгли очиқ киши-лар экан.

Тахтапуллик уч тўпчи фронтда.
1942 йил фотоси

— Дивизионимизда худди ўзбеклар етишмаётган эди, жуда яхши бўлди,— кулишди улар.

Кейин билишса, дивизион жангчилари ҳақиқатан ҳам интернационал оила эканлар. Евгений Дементьев — рус, Иван Турков — коми, Марк Ройтман — жухуд, Эсенов — туркман...

Уч жангчи бошқа-бошқа жойда хизмат қилишларига қарамай, бўш вақт топилди дегунча бир-бирларини топиб олишарди. Дивизиондаги барча тўпчилар билан улар тез орадаёқ оғайни бўлиб кетдилар. Россиялик жангчилар учун қуёшли ўлка йигитлари ўзгача, ажойибтовур бўлиб кўринарди. Дам-бадам улар ўзбек жангчиларига ғалати-ғалати саволлар беришарди.

— Юртодош, айтчи, қовун дегани қанақа бўлади, да-рахтда пишадими?

— Севган қизинг борми, Тўра? У чачвонсиз юрса ке-рак-а! Ёки...

— Нега чойни ўзбеклар қандсиз ичадилар?!— сўраб қол-ди бир куни батарея старшинаси Минаев,— бунинг нимаси яхши? Абдурахмон жилмайди.

— Қизиқ экансиз, ўртоқ старшина, чой ўзича ширин, қанд ўзича.

Дув кулги кўтарилди.

— Менга қаранг, йигитлар,— савол берди кунлардан би-рида ефрейтор Александр Спасенников,— ўзбеклар палов-ни нега қўлда ейишади?

Савол Турсунбойга қаратилган эди. У бир оз ўйлаб тур-ди-да, жавоб қилди.

— Палов жуда ширин овқат, оғайни. Уни қўл билан есанггина мазасини биласан. Уруш ҳам тугар. Тошкентга меҳмон бўлиб келарсан. Узим қўлбола палов қилиб бера-ман.

Сўнг кулиб, қўшиб қўйди.

— Нега қўлда ейди, дейсан-а! Ахир яқин дўстинг билан қўлқопда саломлашмайсан-ку!

Уч жангчи бу ерга келмасдан аввал махсус ўқув поли-гонда деярли ярим йил «Катюша» сирларини ўрганган, у билан озми-кўпми таниш эдилар. Лекин ўқиш бошқа, кў-риш бошқа экан. Бунга ҳаммаси бир неча кун ўтгандан кейинноқ амин бўлишди.

Жангчилар навбатдаги ҳужумга тайёрланишмоқда эди. «Катюша»ларга душман томон ўз жангчиларимиз устидан ошириб ўқ узиш, улар учун йўлни тозалаб бериш вазифа-си юклатилганди. Тошкентлик уч тўпчи ана ўшанда бирин-чи марта кўришди чинакам «Катюша»ларнинг кучини! Бу жанг эмас, жаҳаннам ўти эди!

Ҳар бири юз килограммдан ортиқ реактив снарядлар ер остидан отилиб чиқар, олов шар бўлиб қора тун қўй-

нига интиларди. Виз-виз, виз-виз... Гўё ер билан осмон бирлашиб кетгандай. Гўё бутун жаҳоннинг даҳшати, гум-бур-гумбури, аюданноси шу ерга жам бўлгандай.

Тўпчилар аввал бошда бир неча кун қулоқлари битиб, гаранг бўлиб юришди. Кейин аста-секин жангу жадал су-ронларига кўника бошладилар.

Хизмат ниҳоятда оғир эди.

Гвардиячи миномётчи қисмларда жанг қилганлар яхши билишади: «Катюша»лар ўз «иш»ларини тугатишлари биланоч жойларини ўзгартиришлари керак. Акс ҳолда душ-маннинг қарши ҳужумига дуч келиб қолиш ҳеч гап эмас. Шу боисдан ҳам миномётлар ортилган машиналар зудлик билан олға интилади. Тезда ўт очиш нуқтасини ўзгарти-ришга ҳаракат қилади.

Бошқа жойга бориб эса жангчилар жуда қисқа муддат-ларда «ертўла» қазийга тушадилар. «Ертўла» — бу маши-налар учун. Чунки «Катюша»ларни ҳеч қаердан, на тўғри-дан, на юқоридан душман назари илғамаслиги лозим. Шунинг учун ҳам машиналарни ниқоблаб, деярли бутун-лай тупроқ остига кўмиб ташлайдилар. Ер устида фақат тўпларнинг шох-шаббалар билан беркитилган стволлари-гина қолади.

Биринчи кунларда оғир снарядларни кўтариб келиб, тўпларни ўқлаш анча қийин бўлган эди. Кейинчалик ўзбек жангчилари бу нарсага кўникиб кетдилар. Чунки тез ва эпчил ҳаракат қилишга жанг шиддати ўргатди уларни. Ер-осмон ёниб турган бир шароитда душман бошига ўлим ёғдираётган снарядларнинг оғирлиги ҳам билинмай кетар-кан.

Йигитлар «порох тутунини ҳидлаган» биринчи кунни уларни сиёсий ишлар бўйича командир ўринбосари Ми-хаил Сергеевич Данилин ўз ҳузурига чақирди.

— Қалай, тиззаларингиз қалтирамаяптими, йигитлар? Кўрқмадингизларми? — дея жилмайганча сўради.

— Унчалик эмас, — жавоб қилишди жангчилар.

— Бекор гап! — деди Михаил Сергеевич, — биринчи кунда ҳамма кўрқади, чунки мен ўзим ҳам кўрққанман. Кўрқшнинг бир яхши томони бор. У одамни ҳушёр бў-лишга ўргатади. Мана, йигитлар, энди сизлар ҳам ҳақиқий жангчилар қаторига қўшилдиларингиз. Табриклайман!

«Бугун биз биринчи марта душман билан юзма-юз олишдик, — деб хат ёзди кечқурун Абдураҳмон уйига, — шундай яхши одамлар билан танишганлигимиздан жуда-жуда хурсандмиз. Агар улар билан ғалабагача биргалашиб жанг қилсак, қандай яхши бўларди!»

Оқ қайинзор ўрмониға оқшом кўниш олдиан уч оғай-ни пасткамликдаги кўкаламзорда тамаки тутатиб ўтири-шарди.

— Йигитлар, мумкинми? — Улар томон сержант форма-сидаги новча жангчи яқинлашиб келди. — Сизлар Узбекис-тондан бўласизларми?

— Ҳа, Тошкентданмиз.

— Танишиб кўяйлик. Мен дивизион комсорги Борис Белявскийман. Боря деб атай қолинглар. Ҳойнаҳой, сиз-лар ҳам комсомол аъзолари бўлсаларингиз керак. Чекиш-сак мумкинми?

Оқ қайинзорлар устидан туннинг кўзга кўринмас шар-паси бостириб келмоқда эди. Қаерлардандир гармонь овози эшитиларди.

Эҳ, Боря-Боря, Борис Васильевич! Сиз ана шу оқшомда ўзбек йигитлари билан бошланган дўстлигингиз урушнинг машаққатли йўлларида ўтиб яна ўттиз, қирқ йиллардан кейин ҳам давом этажагини ўйлаганмидингиз?

Курск ўрмонлари, 1943 йил, октябрь.

Тонг қизариб-бўзариб ёришмоқда эди. Обер-лейтенант Альфред Гюнтер командирлик қилган танланган пиёдалар ротаси соат олтида ҳужумга ўтиши керак. Ҳаммаёқ жим-жит. Фақат қарағайзор ичра каккунинг тинмай кукулаши қулоққа чалиниб, юракка қандайдир ғулув солади, холос.

«Рус ўрмонлари ҳам рус характери каби мураккаб, ту-шуниб бўлмайдиган бир нарса, — ўйланарди Альфред май-саларга кўкрак берганча буйруқни кутиб ётаркан, — булар бутунлай бошқача, бизга ҳеч ўхшамайдиган одамлар экан».

Обер-лейтенант уч кун аввал бўлиб ўтган воқеани хо-тирлади. Штурмчи группалар станция ёнида ўн беш-ўн олти ёшли партизан болани тутиб олишибди. Темир йўл

остиға мина қўяётган экан. Полк штабига олиб келишди уни. Партизанларнинг қаердалигини айтиб беришини, шун-да жони омон қолажагини уқтиришди. Лекин бола лом-мим демади. Уни уравериб чақа жон қилдилар. Тирноқ-ларининг остига игна санчдилар. Бола ингранса-да ҳеч нарса айтмади. Кейин отиб ташлашди.

Кейинги пайтда обер-лейтенант Альфред Гюнтернинг кўнглига бир шубҳа тушиб уни тамом безовта қиларди. Шарққа юриш умуман муваффақиятли чиқармикан? У кейинги йиллар талофатини эслади. Москва остоналарида-да қақшатқич зарба, Сталинград дошқозони... Мана энди орқага чекинишяпти. Геббельс ҳар кунни радиодан ҳозир-ги муваффақиятсизлик бу ҳарбий тактика, биз қақшатқич зарба беришга тайёрланаётимиз, деб асабий чинқирмоқ-да. Бу гапларга ишонса ҳам бўлади, ишонмаса ҳам...

Агар ҳар бир рус уларнинг йўлида шундай қаршилиқ қиладиган бўлса, фюрер солдатларига русларнинг ўрмони ҳам, ботқоғи ҳам, осмони ҳам, ери ҳам баб-баравар қарши-лик кўрсатаверса, бу урушнинг муваффақияти ҳақида умуман гапириб бўлармикан? Айтиш қийин...

Балки унинг отаси ҳақ бўлгандир? Балки у келажакни ақл кўзи билан аниқроқ кўролгандир? Альфред у билан ўша-ўша кўришмади.

Шу пайт портлаш янгради. Тўс-тўполон, қий-чув бош-ланди. Урмондаги ҳўлу қуруқ барча нарса часир-чусир ёнишга тушди. Ҳамма ўзини панароқ жойга уришга ҳара-кат қилар, ит эгасини танимасди.

Кейинги снаряд аввалгисидан сал берироқда портлаб, ҳаммаёқ ўт-аланга ичида қолиб кетди. Енғининг оловли тили обер-лейтенант Гюнтерни ҳам ўзининг домиға тор-тарди гўё. У русларнинг «уруш худоси — «катюшаси» ҳа-қида кўп эшитганди. Лекин ҳеч рўбарў келмаганди у би-

Уч тўпчи Номаълум жангчи ёдгорлиги пойига гул қўймоқдалар.

1983 йил фотоси

лан. «Жаҳаннам деганлари шу бўлса керак»,— ўйлади у. Бир неча дақиқадан сўнг ўзининг мана шу олов ичида жизганак бўлишини кўз олдига келтирдию, аъзойи-бадани жунбушга келди. Томоғи қуриб қолди. У жон талвасасида орқага чекинар, ўзига бирор паноҳ, нажот изларди. «Оббо, ёмон бўлди, руслар тайёрлаётган ҳужумимиздан хабардор бўлиб қолишган чоғи, қарши ҳужумни бошлаб юборишди». Бундан қутулишнинг иложи бормикан ўт?

Кўққисдан ўн қадамча нарида яна чойнакдай ўт ялтираб кўринди. Яна, яна, яна. Альфред Гюнтернинг кўз олдида еру осмон қўшилиб кетгандай бўлди. Сўз билан таъриф қилиб бўлмас қаттиқ оғриқ сездим оёқлари остида. Бир неча қадам нарида таг-томири билан кўпориб ташланган оқ қайин буржисиб ёнар, унинг ёнида эса тўртта-бешта чала жон жангчилар инграб ётишарди. «Капут, капут!» деган товушлар қўлоғига чалинарди. Обер-лейтенантнинг ҳушдан кетиш олдидан кўрган-кечирганлари, талвасаси мана шундангина иборат бўлди.

Курск ўрмонлари, 1943 йил, октябрь.

Дивизион бугун ўт очиш нуқтасини учинчи марта ўзгартирди. «Катюша»лар ўрмон ичидаги торгина йўлдан бориб, кенг сайхонликка чиқдилар. Яна улар учун ер ости истеҳкоми қазиб бошланди. Ҳолдан тойган артиллериячилар фақат қоронғу тушгандагина ниқоблаш ишларини тугалладилар. Қисқа муддатли ҳордиқ эълон қилинди.

Дам олишнинг қадрини катта жанг суронидан кейингина биласан, киши. Гвардиячи оддий солдат, миномёт наводкочиси Тўра Мирзаев бир чеккада ўтирганча мудраб қолган экан. Қаердандир гитаранинг юрак торларини чертаётгандек ёқимли, аллаловчи куйи қўлоққа чалинди. Гитара оҳанглари ойлар ва йиллар давомида ором нима, тайиб ухлаш нима, иссиқ ўрин нима эканлигини билмай келаётган жангчиларнинг юрак дардини ўзининг кўзга кўринмас саҳри билан изҳор этар, яна оғир синовларга бардош, себёр-қаноат бағишлар, тенгсиз жасоратга чорларди. Кўп ўтмай гитара оҳангига кимнингдир овози жўр бўлди.

Қоп-қора тун,
Фақат даштлар узра чиниллар ўқлар
Сўмларга урилиб гувиллар шамол,
Жимирлайди сўни юлдузлар.
Сен мени қутасан,
Ва бешик ёнида мудрайсан танҳо.
Кута-кута бўлиб интизор
Артасан кўзларинг ёшини...

Энг четдаги «катюша» ёнида ўтириб гитара торларини чертаётган бу дивизион комсорги сержант Борис Беляевский эди. Унинг атрофига жангчилар аста-секин тўплана бошладилар. Қўшиқ тобора авжига чиқар, ўзининг оҳанграбоси билан жангчиларни эркалатар, дилларга ором, ҳузур бахш этарди.

— Зап қўшиқ эканми, худди юракка бориб тегади-я!

Курск ўрмонлари, 1943 йил, октябрь.

«Катюша» тўпчиларининг вазифаси — жангчиларимиз олға интилишлари учун уларнинг йўлини тозалаб, фашистлар бошига ажал уруғини ёғдириш. Сўнгра машиналарга ортилган миномётлар ўрмонлар, ботқоқликлар оралаб бошқа ўт очиш нуқтасига олиб кетилади.

Бу сафар машиналар икки соатдан бери тинмай йўл юрмоқда. Кичкина сойни кечиб ўтишди, кейин яна қалин қайинзор бошланди. Йўл илон изи бўлиб ўрмон ичига кириб кетар, унинг қаёққа олиб чиқишини фақат дивизион командири харитага қараб белгилар эди.

Рўпарада катта бир сайхонлик кўринди. Қуни кеча бу ерда қирғин бўлгани кўзга ташланиб турарди. Ҳаммаёқ ўнқир-чўнқир, дов-дарахтлар ёнғиндан қорайиб кетган. Душманинг битта танки билан машинаси пачоқ бўлиб ётибди. Ҳар ён, ҳар ёнда қотиб қолган мурдалар. Снаряд ҳосил қилган ўпқонга ўхшаш чуқурлар миномётчиларга таниш кўринади. Эни ўн икки метр, туби эса олти метр. Фақат уларнинг «катюша» снарядларигина ана шундай ўпқон ҳосил қилади. Иккинчи машинада бораётган нишонга олувчи Тўра Мирзаев кеча худди шу томонга ўқ ёғдирганликларини эслади. Демак, мўлжал аниқ олинган экан.

Манзара ниҳоятда мудҳиш эди. Дивизион ўз йўлида давом этди.

— Сергей, бир минутга тўхтат машинани,— илтимос қилди Тўра Мирзаев шофёрдан.

— Ҳа, нима гап, тинчликми?

— Тинчлик, тинчлик... Мен бир нарса кўриб қолдим. Мирзаев машинадан ирғиб тушди-да, чакалақлар оралаб ичкари кириб кетди. Бошқа машиналар ҳам бехос тўхтадилар.

— Нима гап, Мирзаев?— олдинда кетаётган дивизион командири машинасини тўхтатиб сўради.

— Манави ерда битта фрнц ётибди, ўртоқ майор. Тиррик. Офицерга ўхшайди.

Дивизион жангчилари бирин-кетин машинадан тушдилар. Немис обер-лейтенанти йўл ёқасидаги чакалақзор ёнида беҳуш ётар, оғир-оғир нафас оларди. Унг оёғи мажақлиниб кетган, усти-боши қон...

— Машинага олиб чиқинглар,— буйруқ берди командир,— санчагга ташлаб кетамиз. Балки бизга керак одамдир бу!

Дивизион яна ўз йўлида давом этди. Машинада чайқалиб-чайқалиб борар экан, Тўра Мирзаевнинг кўз олдидан ҳалиги немиснинг оғриқдан бужмайган афти-башараси кетмасди.

«Ёшгина йигит экан, тенгқур бўлсак керак»— кўнглидан ўтказди Мирзаев.

Днепр бўйи, 1943 йил, октябрь.

Узоқ-узоқларда, жануби-ғарбда уфқ қон каби қизариб кетган. Самонинг бу алвон ранги ҳозиргина ботган кўёшнинг сўнги ёлқиними ёки ёнғин шуъласими — билиб бўлмайд.

Рўпарада улкан дарё ястаниб ётибди. Украинанинг энг улғу дарёси. Тарас Шевченко маҳд этган Днепр! Унинг ўнг қирғоғида қадимий Киев шаҳри салобат тўки туради.

Бригада командири икки қатор бўлиб тизилган жангчилар рўпарасида оҳиста қадам ташлаганча у ёқдан-бу ёққа бориб келиб сўзлашда давом этади:

— Мана, Днепрга ҳам етиб келдик, жангчи ўртоқлар! Бу кунни кўпдан бери кутган эдик. Волгадан Днепргача бўлган машаққатли йўлда озмунча қон тўкмадик, қанчадан-қанча қурбонлар бермадик.

У жангчиларнинг юзига синчковлик билан тикилиб қўйди.

— Олий Бош Қўмондон Днепрни жуда қисқа муддатда, душманни шошириб қўйган ҳолда зудлик билан кечиб ўтиш ҳақида буйруқ берди. Днепрнинг ўнг томонига ўтиб, жонажон Украинани фашист жаллодлари асоратидан озод қилиш пайти келди. Бу кечув қурбонсиз бўлади деб айтмайман. Душманинг бизга нисбатан имтиёзлари катта. Биз турган чап қирғоқда майда қўллар, ариқчалар, ботқоқликлар кўп. Душман қўлидаги ўнг қирғоқ эса баланд тепаликлардан, жарликлардан иборат. Бироқ, ҳалигача совет солдати ишғол қилолмаган қалъа бўлган эмас. Сизларга ишонамиз, ўртоқлар!

Унг қирғоққа солларда, ясама қайиқларда ўтишга қарор қилинди. Техника эса ўнг қирғоқ ишғол қилинган, понтон кўприклар ёрдамида олиб ўтиладиган бўлди.

Ҳужумни энг аввало авиация бошлаб берди. Улар улкан дарё устидан ўтиб, ўнг қирғоққа, душман истеҳкомлари устига беҳисоб бомба ёғдирдилар. Кейин «катюша»лар тилга кирди. Роса бир соат давом этган бу ола-тасирдан сўнг, юзлаб қайиқ ва солларга ўтирган жангчилар дарё кечувини бошладилар. Душман бунчалик тез ҳужум бўлишини кутмаган эди. Улар ўзларига келиб, қарши ҳужум бошлагунча ҳийла вақт ўтди. Снарядлар сув юзига дўл каби ёғила бошлади. Кучли прожектор ва ракеталар улкан дарёни у бошидан бу бошигача худди кундузгидай ёритиб юборган эди. Энди бу ҳужумни тўхтатиб бўлмасди.

Тўра ва Турсунбой чиқиб олган сол дарё ўртасида чайқалиб борар, снарядлар дам у ёнга, дам бу ёнга келиб тушиб, сувни осмонга кўтариб ташлар эди.

— Мирзаев, сузишни биласанми!— дея Борис хавотирланиб унинг қўлоғига қичқирарди.

— Бир иложини қиламиз,— дея олди Тўра.

Шу пайт Турсунбой унинг елкасига туртиб, бош ирғади:

— Уни қара, қайиқ ағдарилиб кетди, йигитлар!

Бир неча ўн метр нарида узун қайиқ тўнтарилиб, оқиб борар, икки жангчи бир қўлида автоматлари, бир қўли билан сузишга зўр берар эди.

шунда
қунла
дан
қиб
гани
Ғ
лар
наси
қил
уру
шах
жун
К
га
нас
Е
лар
це
кү
ит
ма
ни
ки
й
У
ро
ти
ху
К
о
д
та
қ
м
л
л
л
з
н
б
б
л
л

шундай дея зинапоядан пастга тушиб кетишди. «Мана шу кунларни ўйламабсиз-да, жаноб фельдмаршал!—Кўнглидан ўтказарди Тўра жанг давом этаётган катта кўчага чиқиб бораркан,— биз сизнинг бола-чақангизни отиб ўлдиргани келган эмасмиз бу ерга».

Галаба кунини Берлинда кутиб олиб, Рейхстаг вайоналарига дастхат ёзиб қолдириш тахтапуллик уч жангчига насиб қилмаган экан. Уларнинг ҳарбий қисми Прагани озод қилиш учун зудлик билан сафарбар этилди. У ердан эса, уруш тугагач, ҳарбий хизматни давом эттириш учун Вена шаҳрига, Австриядаги оккупацион кўшинлар составига жўнатишди.

Қадрдон Тошкентнинг жамолини қайта кўриш эса уларга фақат яна икки йилдан кейин, 1947 йил 14 апрель кунини насиб этди.

Бухенвальд, 1945 йил, 11 апрель.

«Бухенвальд озод бўлди!»

Ишониб қийин бу сўзга. Аммо, бу ҳақиқат. Гитлерчилар Германияси талваса билан жон бермоқда эди. Концентрацион лагердаги озодлик ҳаракати кучлари қуроли кўзғолонни бошлаб юбордилар. Чунки Совет Армияси ва иттифокдошларнинг кўшинлари ҳужумига бардос беролмаган учинчи рейх саркардалари Бухенвальд маҳбусларини бутунлай қириб юбориш пайига тушган эдилар.

Қуроли кўзғолонга совет маҳбусларининг яширин ташкилоти раҳбарлик қилди. Бир неча ойдан бери ҳар хил йўللар билан қурол-яроғ ва ўқ-дори ҳамланаётган эди. Ун биринчи апрель кунини кундузи соат учда энг катта қоровулхона минораси ёнида мина портлади. Маҳбус Валентин Логинов бошлиқ совет батальони эсэсчиларга қарши ҳужумга ташланди. Уларга бошқа отрядлар эргашдилар. Казармалар штурм билан ишғол қилинди, соқчилар қўлга олинди. Лагернинг комендантн шу ернинг ўзида осиб ўлдирилди. Соат ўн бешдан ўн беш минут ўтганда энг катта минора устида қизил байроқ қилпиради. Қуруқ суяги қолган, скелетга айланган йигирма бир минг нафар маҳбус бу байроқни ура садолари билан кутиб олдилар.

Маҳбуслар орасида 4380 совет ва 1800 немис граждани бор эди.

...Эттерсберг адирларига яна баҳор келди. Қора қайинлар яна барг ёздилар. Қачонлардир буюк Гёте ўйчан кезишни яхши кўрган Тюрингия ўрмонзорлари ичра қушларнинг чуғур-чуғури эшитила бошлади. Гўё бу юрда уруш бўлмагандай. Гўё Бухенвальд даҳшати йўқдай дунёда. Гўё бу ўлим лагерига қадам қўйган 238980 нафар маҳбусдан 56545 нафари шу ерда ўз ажалини топмагандай.

Катта қоровулхона остидаги йўлакчадан 45 ёшлар чамасидаги аёл кириб келди. Кўзларига, юзларига ҳам ташвиш солган.

— Менинг эрим шу ерда тутқинда эди. Исми Карл Гюнтер.

Суриштирдилар. Немис маҳбусларидан тирик қолганларининг орасида бундай одам йўқ экан. Аёл эртаси кунини ҳам келди, индинига ҳам. Ниҳоят, Карлни таниган ўрта яшар немис топилади.

— Фрау, мен сизни хафа қилишимга тўғри келади,— деди у кўзларини олиб қочиб,— Гюнтер жуда яхши одам эди.

Лекин, афсус, мана шу ёруғ кунга етиб келолмади...

Бошдан-оёқ қора кийган фрау Анна кейинги кунини лагер ёнига яна бир бор келди. Бухенвальднинг ўраб турган тиканли симлар олиб ташланган, бироқ лагерда оломон гўжон эди. Аёл улкан қора қайин соясида узоқ ўтириб қолди, ўйга толди.

«Сен орзу қилган мана шундай кунларга мен етиб қолдим, Карл. Фақат сен йўқсан. Ҳатто ўша чўп бўлиб қолган танангни кўриш ҳам насиб этмади менга. Ким, билсин, қаерларда қолиб кетдинг экан. Балки, айтганингдай, руҳинг крематория мўрисида чиқиб, ўз уйимиз устига келиб мени излагандир. Қаердан билай? Узинг севган қора қайин ўрмонлари ёнида узундан узоқ етти йил маҳбусликда бўласану, қўёшли кунларни кўрмай ўтиб кетасан оламдан, деб ким ўйлабди сени.

Кечир мени, кечир. Ҳеч нарса билан ёрдам беролмадим сенга...»

Урал, ҳарбий асирлар лагери, 1945 йил, 20 май.

«Бу ерларда ҳам баҳор худди биздагидек, ойи. Адирлар бағри кўм-кўк майсалар билан қопланади. Тоғлардан оқиб келаётган сувлар бизнинг дарёларникидан шўхроқ.

Мана уруш ҳам тугади. Отам ҳақ бўлиб чиқди. Мен эса ўз ақлимини таниб олишим учун уч йил ноҳақ жанг қилишим, қон кечишим, охири эса мажруҳ бўлиб қолишимга тўғри келди.

Биз — ҳарбий асирлар, йўл қуряпмиз. Ростини айтсам, ойи, мен ўзимнинг немис халқига мансуб эканлигимдан орқиб кетаман. Фашист сўзи қотил, жаллод сўзларининг синонимига айланиб кетди! Биз русларнинг бошига қандай кулфатлар солмадик! Лекин улар бизни отиб ташлашмади. Мана бизни боқишяпти, кийинтиришяпти, ҳатто кўзимизни очишяпти.

Ҳар кунини кечқурун икки соат-уч соат давомида сиёсий ўқиш билан машғул бўламиз. Сиёсий иқтисоддан, илмий коммунизмдан сабоқ беришади. Лазарев деган ўқитувчимиз бор. Немисчани ҳақиқий немисдай гапиради. Ана ўша одамга мен жуда-жуда ихлос қўйиб қолдим.

Яқинда у Маркс ва Энгельснинг ҳаёти ҳақида сўзлаб берди. Рус одам мен, немисга ганинал ҳамюртларимиз ҳақида, уларнинг инсоният тараққиятига қўшган ҳиссалари, ораларидаги буюк садоят, муҳаббат ҳақида тушунтиряпти... Мен ҳеч нарса билмаган, эшитмаган, гофил банд эканман. Фақат лаънати фюрерни биларканман... Унинг «Майн кампф»ини ёд олган эканман, холос. «Менинг онам оддий немис аёли бўлгани билан жаҳонга мендек буюк одамни ҳаё этди». «Омма ила худди хотин кишилар билан бўлгандек муомала қилиш керак. Қанчалик қўрқитсанг, шунчалик итоаткор бўлади...» Мана Гитлернинг фалсафаси! Мен унинг бу «ғоя»ларини бир вақтлар буюк ғоялар деб тан олардим. Унинг тутуриқсизлиги, бемаънилиги энди аниқ кўзга ташланиб турибди.

Отамдан дарак борми, ойи? Мен унинг олдида беҳад гуноҳқорман. Тақдир менга катта қалб эгасининг ўғли бўлишдек бахтни ато қилган экан. Афсус, мен унинг қадирига етмабман. Билполмадим, у билан яна кўриша оламизми, йўқми, у мени кечирадими, йўқми?

Афсус, ҳаёт кино эмас. Лентасини орқага сурсангу, қайта бошласанг...

Ўғлининг Альфред.»

Тошкент, 1949 йил, апрель.

Она оламдан ўтмоқда эди...

Шундай дамлар бўлади: ожизлигиндан, табиат ҳукмига қарши чиқолмаслигиндан ҳуноб бўлиб кетасан киши. Мана қўша-қўша ўғил ва қизларни вояга етказган Ҳамробиби оламдан кўз юммоқда.

Сочлари қордай оппоқ оқариб кетган, чуқур-чуқур кўзлариде сўниқ шуъла. Қанча ташвишлар, андуҳлар ҳамроҳ бўлмади онага! Бахтли кунлари ҳам кўп бўлди унинг, нолаю оҳ чеккан кунлари ҳам. Ун саккизда фронтга кетган ўғли Тўрани узундан узоқ беш йил интиқлик билан, ички бир дорд билан, фақат оналар кута олгани каби кутди. Ёмон тушлар кўрса: фолбинга чопди, яхши туш кўрса қувонди.

Тахтапул маҳалласига келган ҳар бир қора хат, ҳар бир уйдан чиққан нидо онанинг юрагида акс садо берарди. Тақдирга минг қатла шукри, кичик ўғли эшикдан соғ-саломат, кичиб келди: «Салом ойи, мана биз қайтдик!» Уйқусиз кечалар, ташвиш, шубҳа соатлари, беш йиллик айрилиқ азоби сароб каби тарқалиб кетди шу дам. Ўғлини, унинг дўстларини тўйиб-тўйиб бағрига босди.

Лекин онанинг қалбида ўчмас бир дорд қолмоқда. Бу дордни ўзи билан олиб кетади у. Бу фарзанд доғи. Катта ўғли Тўйчи ўша-ўша қайтмади.

Она кўп кутди. Қора хатга ишонмади. Балки ҳақиқатан ҳам алдер бу қоғоз? Эскижувалик Маматраимнинг онасига ҳам ўшандай қора хат келган эди. Ярим йил ўтгач эса иккита қўлтиқтаёққа суянганча ўғли оstonадан кириб келди. «Майли эди, болам, қўлсиз бўлсанг ҳам, оёқсиз бўлсанг ҳам. Юраккинанг уриб турса, ана шу бас эди менга. То ўлгунимча ўзим елкамда опичлаб юрардим».

Балки ҳозир эшик ғийт этиб очилар-да, у кулиб кириб келар: «Мана ойи, мен ҳам қайтиб келдим». Лекин, афсус,

кўпинча хаёл хаёллигича, ҳаёт эса ҳаётлигича қолаверар-кан.

Эрталаб чақирилган доктор Тўрани бир чеккага тортди.

— Ҳадеб Тўйчи номини такрорлапти. Акангми?

— Ҳа,— жавоб қилди Тўра,— катта акам, фронтдан қайтмади.

Врач хомуш бош чайқади.

Ҳаётнинг боқийлигини яна бир бор такрорлагандай, чор-атрофда баҳорнинг муаттар ҳиди кезиб юрарди. Дарах-ларда қушлар чуғурлар, ариқларда сувлар жилдирар, бол-арилар шохдан шохга кўниб ўйнади.

«Оч ўлдирма, тўқ ўлдир, қўй ўлдирма, ёз ўлдир»— деб бекор ҳудога нола қилмаган экан, бечора.

Тошкент, 1982 йил, июнь.

Бир бирини қувиб йиллар ўтди.

— Оппоқ дада, сизга хат!— Бир куни собиқ гвардиячи оддий солдат Тўра Исаевичнинг набираси кўлида сарғиш конвертни кўтарганча чопқиллаб кириб келди.

— Қани, қани, шириним, бу ёққа бер-чи!

Ўзбекистон ССР Коммунал хўжалиги министрлигига қарашли идоралардан бирининг масъул ходими Тўра Мирзаевага бу хат Лъвова областининг Нестерево шаҳридан келибди. Нестерево, Нестерево... Сочларига оқ оралаган собиқ солдат ҳеч эслай олмади. Конвертни очиб, хатни ўқиган, ҳамма гапга тушунди. Уни Кутузов ҳамда Богдан Хмельницкий орденли собиқ 19-Берлин миномёт бригадаси тузилганлигининг 40 йиллигини нишонлаш юбилейида иштирок этишга таклиф қилишбди.

Ана шу куни худди шундай хатни Урта Осие темир йўлининг масъул ходими Турсунбой Саидумаров ҳамда Акмал Икромов район мева-сабзавот тайёрлов идорасининг ходими Абдурахмон Файзиев ҳам олдилар.

Кечқурун уйма-уй кўнғироқлар жиринглади.

— Борамизми, йигитлар?

— Борамиз.

— Бормасак бўлмайди.

Улар олтимиш ёшга яқинлашиб қолаётган бўлишса ҳам бир-бирлари учун ҳали-ҳамон ўша-ўша Абдурахмон, Тўра, Турсунбой эдилар. Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Ёшликдан бирга катта бўлган, беш йил бирга ёнма-ён жанг қилган, қон кечган, жон олиб, жон беришган жангчилар кейинги тинч ҳаёт чорраҳаларида ҳам ака-укадан қалин бўлиб қолмасинларми?

Ҳар бирининг бошидаги ташвиш қолган икковининг ташвиши бўлди. Бирининг қувончи бошқаларнинг қувончига айланди. Орадан ўтган йиллар давомида кўша-кўша бола-чақа, неваралар келди дунёга. Урушдан олиб келган орден-медалларнинг ёнига тинчлик даврининг нишонлари қўшилди.

Шу йиллар давомида уч нафар солдат оналаридан иккитасини дафн этишди. Биргина Абдурахмон Файзиевнинг онаси тетик, бардам. Ўз ўғлидан ҳам, унинг икки биродаридан ҳам ўз меҳрини аямайди.

Нестероваго бормоқ керак, албатта. Чунки уларни жанговар дўстлари кутишяпти. «Катюша»лар бригадасида, дивизионда бирга жанг қилганлар кўтапти. Борис Белявский, Антон Куцак, Николай Дементьев, Иван Бучихинлар кутяпти.

Уруш йилларида тобланган дўстликдан муқаддас нерка бўлмаса керак. Ана шу дўстлик ҳурмати ҳам борми керак Нестероваго!

Нестерево, 1982 йил, июнь.

Даҳшатли уруш йилларида собиқ миномётчилар мана шу шаҳарда жанг, қилишган эди. Шунинг учун ҳам улар Нестероваго тўпланишган эдилар.

Поезд Нестерево шаҳрига томон яқинлашиб келар, кўм-кўк ўрмонлар, чакалакзорлар сийраклашиб, қатор-қатор уйлар кўзга ташланаркан, тахтапулик уч тўпчи вагон ойнасидан қараб боришарди. Ана перрон. Одамларга тўла. Ҳаммаларининг кўлларида гул, алвон-алвон гуллар. Духовой оркестр садолари янграйди.

— Тўра, Турсунбой, Абдурахмон, қадрдонларим!— улар поезддан тушишлари билан оқ кўкрагида қахрамонлик юлдузи ярқираб турган запасдаги генерал-лейтенант кучоқ очиб кела бошлади. Уни энг аввал Тўра Исаевич таниди. Уша, шўх кўзлари ҳам, меҳрибон юзи ҳам таниш...

— Боря, Борис Белявский!

Бу вақтга келиб Турсунбой ва Абдурахмонларни бошқа жанговар дўстлар ўз бағриларига олган эдилар. Оқ оралаган иякларга келди. Кўзлардан ёш қуйилиб келар, севинч ёши тинмасди.

Йўқ, улардан ҳеч бири уялмас эди бундан. Чунки, беш йил бирга жанг қилиб, ажрашганларида, 37 йилдан кейин тақдир бизни яна учраштиради деб ким ҳам хаёл қилибди?

Худди мана шундай тотли учрашувлар учун ҳам яшасанг арзийди киши дунёда!

Тошкентлик уч тўпчини кимлардир бағрига босар, улар ё таниш, ё нотаниш эди. Собиқ жангчилар синчковлик билан тикилардилар бир-бирларининг юзларига. Кимлар, кимлар эса кўринмайди...

Учрашув тантаналари шаҳар маданияти саройида давом этди. Қироили қилиб безатилган деворларга миномёт бригадасининг Улуғ Ватан уруши йилларида босиб ўтган шонли йўли ҳақида ҳикоя қилувчи кўплаб суратлар илиб қўйилди. Пионерлар отрядлари келиб, президиумда ўтирган ветеранларнинг бўйинларига алвон ранг галстуклар тақиб қўйдилар. Бригаданин шонли жанговар йўли ҳақида ҳикоя қилдилар. Буюк галабагача етиб келолмаган, тенгсиз жангда қурбон бўлган сафдошларнинг хотираси эса сукут билан эсга олинди.

Сўнгра эса норасмий қисм бошланди. Улимларни ҳатлаб ўтиб, деярли қирқ йилдан кейин юз кўришган жанговар дўстлар бир оз чақчақлашса, отамлашса ким ҳам айбга буюрарди буни? Тахтапулик уч тўпчи байрам столига Ўзбекистон ноз-неъматларини тўкиб ташладилар, кимдир Молдавия, кимдир эса Кавказ мева-чеваларини олиб келибди.

— Бизнинг сафдош дўстларимиз учун кичкина совғамиз бор,— дейишди тахтапулик жангчилар ва йиғилганларга ўзбек чопони ва дўпписини кийдира бошладилар. Ҳатто кимгадир етмай ҳам қолди. Тўра Исаевич ўз дўпписини олиб унга кийгазиб қўйди.

— Ўзбекда шундай одат бор: бошдаги дўппи— энг мўтабар нарса ҳисобланади. Уни ҳеч қачон, ҳеч кимга совға қилмайдилар. Лекин фронтдошларнинг дўстлиги олдида бу удам ҳам ўз кучини йўқотаркан. Мана, Егоров, дўстим, сенга ўз бошимдаги дўппини тақдим этаман. Бошинг тошдан бўлсин!

Утган жанговар кунларни кўп хотирладилар. Дивизия ветеранлари шу ерда ўтиришарди. Совет Иттифоқи Қаҳрамони Борис Белявский энди генерал-лейтенант. Ленинград шаҳрида яшайди, Антон Куцак эса запасдаги полковник, ҳозир Тернопольда. Тамбовлик Николай Кошелев биринчи батареяда электротехник эди, ҳозир Минск шаҳрида истикомат қилади, запасдаги майор. Галаба парадида иштирок этиш шарафига муяссар бўлган гвардиячи сержант Иван Бучихин ҳам шу ерда. Ораларидан бевақт кетган сафдошларни хотирладилар. Биринчи батарея командири Владимир Сорокин 1943 йили Украинани озод қилишда, тўпчи Фёдоров Курск остонасида, туркман Эсенов эса Берлинга кираверишда қахрамонларча ҳалок бўлган эдилар.

Ажойиб сўлим оқшом эди. Худди ўша ўттиз саккиз йил аввалгидек, шаҳар атрофини ўраб олган қайинзорлар оралаб шамол гувиллаб кезар, осмон тиниқ, мусаффо эди.

Бригада ветеранлари уч-тўрт киши бўлиб, шаҳарнинг чароғон кўчалари бўйлаб сайр қилиб юришарди.

— Ёдингдами, Турсунбой, сени кум остидан суғуриб олганимиз?— сўрарди Борис Васильевич Белявский,— Днепрни кечиб ўтганда бўлганди шекилли-а?

— Бир вақт қарасам,— сўзга қўшилди Абдурахмон Файзиев,— кўз олдимда чакмоқ чакқандай бўлди. Узимни ерга ташладим. Ҳушимга келсам, сержант Иванченко кўзларини катта очганча чўзилиб ётибди. Турсунбой эса йўқ. Ёнгинамизда қумлоқ тепа пайдо бўлиб қолибди. Разм солсам, сал-пал қимирлаётгандай. «Турсунбой шунинг тагида қолиб кетмадиммикин?»— деган хаёл келди кўнглимга. «Кел, очиб кўрайлик» дединг-а, сен, Борис Васильевич! Ҳақиқатан ҳам сал-пал очгандай, Турсунбойнинг кўли кўринди. Бир ордан кейин ўзини суғуриб олди.

— Биз мана шу шаҳарда учрашаётганимизнинг ҳам рамзий маъноси бор, йигитлар,— деди бир оз хаёлчан қа-

дам босиб Борис Васильевич,— Нестеревнинг ким эканлигини билсангиз керак? У рус учувчиси. Худди мана шу ернинг осмонда жаҳонда биринчи марта «ўлик ҳалқа» ясаган. Уша жасорат ҳурматига учувчининг номи берилган бу шаҳарга. Унинг жасоратини ҳам, биз, миномётчиларнинг хизматимизни ҳам она ер унутмайди.

Катта анҳор ёқасидаги узун скамейкада, хира нур сочаётган чироқ остида ёшгина йигит ва қиз ўтиришар. Йигит қўлидаги гитара торларини бепарвогина ўйнардди.

— Борис Васильевич,— дўстининг елкасига қўл ташлади Тўра Исаевич,— сизга бир илтимосимиз бор. Мен анави йигитдан гитарасини сўраб берай. «Қоп-қора тун»ни бир эшитсак, сиздан.

Борис Васильевич жилмайиб қўйди.

— Унутиб қўймадиммикан гитара чертишини,— деди у ва ўзи бориб йигитдан гитарани илтимос қилиб олди. Йигит ва қиз кўкракларини орденларга тўла бу кишилар ва генералга ажабланиб қараб турарди.

— Марҳамат.

Борис Васильевичнинг кўзларига бир муддат ташвиш соя солгандай бўлди. Бармоқлари гитара торлари устида ўйнаб кетди. Билиб бўлмасди ҳозир у нималар ҳақида ўйлаётганини: суронли жангу жадалларда ўтган ёшларинини, ё фронт йўлларида йўқотган жанговар дўстларинини...

Қоп-қора тун

Фақат даштлар узра чийиллар ўқлар...

Ленинград, 1982 йил, июль.

«Қадрдонларим Тўра, Абдурахмон, Турсунбой! Қуёшли Тошкентга эсон-омон етиб олдингларми? Мендан ҳамма дўстларингизга салом.

Бизнинг унутилмас учрашувимиз ҳақида мен танишларимга, бўлғуси жангчи ва ветеранларга мароқ билан гапириб бердим. Ҳа, бундай учрашувлар бир умр унутилмайди, кишининг қалбини яшартиради. Хотиним ва болаларимни эса роса ҳайрон қолдирдим.

Сизлар совға қилган тўнни кийиб, белбоғни боғладим-да, бошимга дўппини қўндирганча уларнинг ёнига чиқдим. Уларнинг ҳанг-манг бўлганини бир кўрсангиз эди. Мен сизлар ҳақингизда яна сўзлаб бердим. Балким, бу юзинчи, мингинчи бор сўзлашимдир...

Сизлар берган бу совғаларни мен уйимнинг тўрига, энг кўзга кўринарли жойга илиб қўяман. Фақат катта шодиена кунларидагина, жанговар дўстлар йиғилишганидагина кияман, холос.

Нестеровдан келганимиздан кейин, менга Зердеф, Метелев, Кошелевлар телефон қилишди. Касалликлари туфайли учрашувга боролмаганликларига жуда-жуда ачинишди.

Яна бир янгилик, дўстлар. Ёдингиздами, Нестеровда биз дивизионимизнинг сўнгги командири капитан Лелеханнинг тақдирини нима бўлганлиги ҳақида қайғургандик. Ахир, у ҳақда биз ҳеч нарса билмасдик-да? Кеча эса менга А. Я. Боршч телефон қилди. Излайверсанг топар экансан. Лепеха ҳам топилибди. У Днепродзержинск шаҳрида яшаркан. Ҳозир 69 ёшга чиқибди. Аммо тетик ва бардам экан. Ишларкан, Ленинградга келишга ваъда берибди. Сизлар ҳам келсанглар, бошимиз осмонга етарди.

Қуёшли Тошкентда ёки бағри кенг Ленинградда учрашгунча хайр! Сизларни кучиб,

Борис Беляевский.

Тошкент, 1983 йил, 14 апрель.

Баҳорнинг ўртаси. Мана шу кун қиссамиз қаҳрамонлар учун унутилмасдир. Чунки роппа роса ўттиз олти йил муқаддам улар беш йиллик жангу-суронлардан сўнг Тошкентга қайтиб келган, солдат шинелларини граждан кийимига алмаштирган эдилар. Анъанага кўра, ўшандан бери уччала собиқ жангчи ўз оилалари билан мана шу кунда тўпланишади. Бу йил ҳаммаси Абдурахмон Файзиевларникида йиғилишди.

...Телевизорда концерт авжига чиққан эди. Абдурахмон аканинг набиралари Абдуқодир, Раъно ва Барнолар кеча мактабда ўрганиб келган ўйинларини бошлаб юбордилар. Дастурхон тўрида, иззатда-ҳурматда Абдурахмон аканинг онаси, саксон бир ёшли Шаҳодат опа ўтирибди. У собиқ жангчи, уларнинг умр йўлдошлари Мухаббат, Шарофат ва

Мухайё опалар, ўғил-қизларнинг, набираларнинг ишлари, ўқишлари ҳақида суҳбатлашиб ўтирибдилар. Севимли хо-нанда юракларга бориб тегувчи кўшиқни куйламоқда.

Онагинам,

Онагинам,

дориломон кунлар келди,

шафақлари ол.

Бу кунларга етганлар бор.

Етмаганлар бор...

Ҳа, дориломон кунлар келди. Еганимиз олдимизда. Устимиз бут. Эртанинг ташвиши йўқ. Собиқ жангчиларнинг ҳар бири—асл Ватан фарзандлари—ўттиз олти йилдан бери тинч, яратувчилик меҳнати билан машғулдилар. Ҳар бирида кўша-кўша ўғил-қизлар, набиралар.

Лекин шоир тўғри айтади. Бу кунларни кўрмаганлар бор. Улар жанг майдонларида қолиб кетган ўғлонлар, уруш йилларидан кейин оғир жароҳатлар асоратида ҳаётдан кўз юмганлар, фарзандлари доғида куйиб ўлган оналар.

Ана ўшаларни ўйласанг, бу кунларнинг қадри янада азиз туюлади кишига...

Ҳозир тошкентлик уч собиқ тўпчи тинч, яратувчилик меҳнати билан машғул.

«...Эртага илгорларнинг Қурултойи очилапти. Индинга симпозиум, ундан кейинги кун эса Халқаро конгресс. Бу тадбирларнинг барча қатнашчилари учун меҳмонхоналардан жой ҳозирлаб қўйиш керак. Токи қуёшли шаҳримизга келаётганлардан биронтасининг ҳам кўнгли озор чекмасин, уйдагидай эркин ҳис этишини ўзларини...» Бири ана шу ҳақда ўйлайди.

«Тошкент—Москва» поезди ресторанида миллий таомлар турларини кўпайтириш керак. Йўловчилар шу тўғрида илтимос қилишяпти»,—фикр юритади иккинчиси.

Учинчисида эса бошқа ташвиш: «Шаҳар аҳолисини мевачевалар билан таъминлашда ўтган йилги нуқсонларга, айниқса, исрофгарчиликка йўл қўйилмасе бўлгани...»

Ташвишлар-ташвишлар... Тинч яратувчилик йилларининг ташвишлари. Уларнинг оғири йўқ.

Мана, йиллар бирин-кетин ўтляпти. Фарзандлар оёққа туряптилар. Неваралар улғайишляпти.

38 йилдирки, сайёраимиз устида осмон беғубор. Аммо мана шу беғуборлик, сокинлик абадий давом этади деб ким кафолат бера олади? Кичкинтойлар, гўдаклар уруш нималигини билмай катта бўлади деб ким дадил айта олади?

Бухенвальддаги Миллатлар Аллеясида қатор постаментлар бор. Ҳар бир давлат учун алоҳида постамент қўйилган. Концлагерь музейида ҳам ўша давлатларнинг номлари битилган ёзувга кўзимиз тушди. Ҳар бир давлат қаршисида урушда қурбон бўлган гражданларнинг сони мармарга ўйиб ёзилган. Совет Иттифоқи—20 миллион, Польша—6 миллион, Германия—8 миллион...

Фақат фашистлар концлагерларида ўлдирилган гражданларнинг сонигина 11 миллиондан ортиб кетади. Кимга керак эди бу нарса?

Бухенвальд минорасидан бонг жаранглаб янграйди. Биз юракни эзувчи мотам куйларини Ленинграднинг Пискарев қабрисонида, Волгограднинг Мамаев қўрғонига, Севастополнинг Малахов қўрғонига эшитдик. Ҳаммасида бир нидо чалинди қулоқларимизга:

«Биз, фашизм қурбонлари, энг муқаддас нарса—тинчлик учун жон бердик.

Биз, Бухенвальд крематорияларида ёқиб ўлдирилганлар, Лахау ва Освенцимда газ камераларида бўйилганлар, отилганлар, осилганлар, ҳамма-ҳаммамиз навқирон ёшимизда кетдик. Бизлар ҳам яшашни жуда-жуда истардик. Одамлар, сизларга биз тинчликни мерос қилиб қолдирганми. Ҳозир яшаётган, келгусида яшайдиган авлод учун сиз уни кўз қорачиғидек эъзозлаб топширинг.

Одамлар, биз сизларни севардик!»

* * *

Куррамиз жуда-жуда нотинч. Ер шарининг дам у, дам бу жойида қақин қақнаб турибди. Уша қақин алангага айланиб кетмасин фақат.

Она ер! Сен кўп марта лаб азият чекдинг, сен чеккан

ҳар бир дард, ҳар бир ташвиш қалбимизда акс садо беради. Ҳамма фарзандларинг каби сенинг тақдиринг ҳақидаги ўйлар билан яшаймиз.

Мана, самода баҳор қуёши чарақлаб нур сочиб турибди. Улкан, ёрқин қуёш. Порлайверсин у, мангу порласин. Лекин бошимиз устида инсон қўли билан яратилган, ажал уруғини сочувчи сунъий қуёш — атом қуёши ҳеч қачон чарақламасин.

Кўк юзини баҳор булутлари босиб келмоқда. Майли, бош устига. Лекин инсоният бошига ўлим ёғдирувчи нейтрон бомбаси булутлари ҳеч қачон тўсмасин осмонни.

Мана, майдалаб, шивалаб ёмғир ёғяпти. Илиқ, сўлим баҳор ёмғири. Ана у дўлга айланди. Бироқ ҳеч қачон, ҳеч қаерда кишилар бошига ўқ ёғилиб, ўқ дўлига айланмасин.

Мана, кичкина Раъно билан Бахтиёр боғ чамани ора-лаб чиройли капалакларни қувиб кетишяпти. Капалак шох-

дан-шоҳга қўнади, ўйнайди, тутқич бермайди. Болалар капалак ортидан, капалак эса болалар ортидан қувади.

Майли, қувишаверсин. Лекин ҳеч қачон дайди ўқ қувамсин уларни.

Веймар, 1983 йил, 9 май.

Сочлари қордек оқарган кампир ёдгорлик пойига гул қўяр экан, узоқ-узоқларга, Эттерсберг тоғига ўйчан нигоҳ ташлайди.

— Яхши қол, Карл!

Тошкент, 1983 йил, 9 май.

Қўлларида гул кўтарган уч собиқ тўпчи Номазлум жангчи ёдгорлиги ёнида бир дам сукут қиладилар-да, аста шивирлашади:

— Сизларни ҳеч қачон унутмаймиз, жанговар дўстлар, ҳеч қачон!

* * *

Мен Маяковскийдан кўламига қараб сўз танлашни, сўзни эмоционал бўёғига, нечоғли қаҳр, истеҳзо, меҳр, нафосат акс этишига қараб ишлатишни ўргандимки, китобхон қалбида шу билан ҳаяжон ўйғотиб мўмкин.

* * *

Таржима бошқа тилда ёзадиган шоир асарини ўз халқингга етказиб бериш учунгина эмас, балки шоирнинг тажрибасини, шеъринг энг назик жойларини билиш, тил ўрганиш учун ҳам жуда катта ёрдам беради.

* * *

Ишонч билан айта оламани, шеърятимизга дадил, дидли, равшан ва доно ижодкорлар кириб келмоқда, улар мен бошлаган шеърни давом эттиради, ёзолмаган сатрларимни ёзади.

ГАФУР ҒУЛОМ

«ҒАЙРАТЛАРИМ КУРТАК ЁЗДИ»

Сизга

(Ўрта Осий Давлат университети филология факультетида ўтказилган кечада ўқилган)

Мажлисда муборак юзингиз кўриб,
Шоирнинг додираб қолиши мумкин.
Қайсингиз Алишер, қайсингиз Пушкин,
Қайсингиз Нодира, Ломоносов ким!
Хато айтмоқдаман, доно авлодлар,
Бу мажлис эгаси сиз ўзингизсиз.
Эндиги оламнинг ҳар бир мушқули
Ҳал бўлмас мўътабар бир сўзингизсиз.
Сиз, ахир, осмонни олмоқ бўлсангиз,
Не учун елками тўти бермайин,
Ақлу балоғатнинг шотуларидан
Юксалаберингиз секундлар сайин.
Бир варақ қоғозга беш сўз ёзгунча,
Минг карра ўйлайман сизни, токи бу —
Сиздай доно бола, ўғил-қизларим,
Битта мўйсафидни қилмасин қулгу.
Сиз ахир, қутлуг ўй эгаларисиз,
Сиз ахир, гулханлар хўжаси ўтдек;
Сиз ахир, гулшанлар яратолғучи,
Найсон тонготари қутлуг бўлутдек.
Ердаги барака қадамингиздан,
Азиз феълингиз-ла олам мунаввар.
Сиз ахир, бизлардан эндиги минг йил,
Яна минг йилларга бергучи хабар.
Кимки ўз кўзини сийлаш истаса —
Бизнинг авлодларга бир назар солсин.
Ўқиб, ўрганингиз, ижод қилингиз,
Ҳамма душманимиз беҳабар қолсин.
Сиздай ўғил-қизни улғайтган Ватан,
Ҳамиша ободу, ҳамиша дилшоҳ.
Бизнинг авлодларни туға олмаган,
Узни танигандан бўён одамзод.
Маърифат ярашган пешонангизда
Истиқбол бўсасин анқ муҳри бор.
Ўз ота-оналар сиз шарпангизда,
Гердаяр, ташаккур, яъни шўкри бор.

Асримизнинг оташнафас шоири Ғафур Ғулом ижоди тенгдошларига дарсхона эди, издошларига катта мактаб бўлиб қолди. Айниқса, етмишинчи йилларда адабиётга кириб келган биз ёшлар, бу мактабдан ҳали кўп нарса ўрганишимиз керакка ўхшайди. Чунинчи, сўз санъатини, ўзбекона сўз сеҳрини устоз Ғафур Ғуломчалик жилполантирган шоир бўлмаса керак! Биз худди шу масалада нўноқдекмиз. Кўпгина шеърларимиздаги сўзлар кўздаги дарахт япроқларидек тўкилиб кетаверади. Ёки фикр шунчалар чўзиқки, сўзлар орасидан карвон юргизса бўлади. Ҳа, бизлар кўпинча сўзнинг қули бўлиб қоламиз. Уни баъзан зарпечакдек, хоҳлаганча юлиб ташлаш мумкин. Ғафур Ғулом ижодида эса бунинг акси: сўз — шоирнинг қули. У ижодкор қўллаган, ишлатган жойидан қилт этмайди. Сўзлар фикр қамровидан четга чиқолмайди. Бу занжир силсиласидан таралган оҳангга қараб қалб ва жисмингиз тебранади:

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш,
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, кўёш.

(«Соғиниш»)

Шоир эркин вазндаги, бармоқ ва аруздаги назмларида ҳам сўзни мисраларга маржондек тизади. Ижодкорнинг таянчи, ишончи сўз экан, уни ана шу буюк ўстоздек қадрламоқ, сўзга меҳр ва талабчанлик билан қўл урмоқ керак. Аммо бу мактабдан энг аввал ўрганишимиз лозим бўлган яна бир фазилат борки, бу — ижодда граждандлик туйғусидир. Ғафур Ғулом умрининг охиригача ўзбек совет адабиётида граждандликнинг, шарқона донишмандликнинг ягона яловбардори бўлди:

Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал.
Умрдан ўтажан ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайнал.

(«Вақт»)

Кўкракни катта кериб, ғурур билан ўқийсиз бу мисраларни. Инсоний ғурур шоирнинг минбар ёхуд тасвир шеърларида ҳам чархпалакнинг ўқидек етакчилик қилади.

Устоз шеърятини ўқиркан, ўзимни ва баъзи тенгдошларимни китобхон олдига «бўғилиб» қолаётгандек ҳис қиламан. Кейинги йилларда ғарб адабиётининг таъсири, ўзимизнинг лоқайдлигимизми, кўпроқ фикрнинг орқасидан тушиб, муסיқийликни, эҳтиросли, залворли, вазмин ва босиқ оҳанглари унутиб қўйгандек, ўқувчи илғаб олиши мушқул бўлган иборалар, образлар гирдобда гангиб қолгандекмиз. Ахир, поэзия гап айтиш санъатигина эмас, балки туйғу ва завқ бериш санъати ҳамдир. Биз кўпинча шунини унутиб қўямиз, шекилли...

Буюк Ғафур Ғуломнинг истаган бир шеърини, олинг, фикр ва оҳанг омухта. Шоир эркин гапирди, у қандай ғурурланиб, завқланиб ёзган бўлса, сиз ҳам шундай завқ билан ўқийсиз:

Тангрининг қўйруғига челақ боғладики
Эсни турмуш кўчаларида зир тириктириб!

Абдулла Орипов, Муҳаммад Али, Омон Матжон сингарни шоирларнинг халққа манзур бўлиши, ўзига хос оҳанг-сўзлаш сирини ҳам, худди устоз Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир каби ўзбекона фикрлашида, ўзбекча ёзишида.

Ғафур Ғулом ижодининг ҳаётбахш руҳи, айниқса Абдулла Орипов ижодида яна ҳам қиёмига етиб баланд пардаларда жаранглайди. Биз унинг шеърларини бор

Ғафур Ғулом ижодкор дўстлари даврасида.

борлиғимиз билан яйраб ва яшнаб ўқиймиз. Аммо кенжа авлод ижодида бу ҳол жуда кам учрайди. Биз гўё бошқа сайёрадан келгандекмиз. Бирор мушоирада шеър ўқийдиган бўлсак, биринчи мисра ҳали ўқувчи қулоғига чалинмасдан қолганлари бўғзимизда тиқилади. Биз Ғафур Ғуломдек оғизни тўлдириб гапиролмаймиз. Меҳнаткаш, заҳматкаш ҳалқимизга ёруғ юз билан пешкаш қилгудек шеърларимиз кам. Бундан ташқари кейинги йилларда шеърятимиз миллий заминдан анча узилганга ўхшайди. Агар шеър остига имзо чекилмаса, уни қайси бир миллат вакили ёзганлигини ажратиш мушкул. Аллома шоир Ғафур Ғуломнинг қайси бир шеърини олманг, уни Шарқ фарзанди ёзганлигини дарров англайсиз. Бизнинг ўзлигимизни англашимизда ҳам Ғафур Ғулом сабоғи ёрдамга келади.

Бир бомба шўхлиги кўзларимизда,
Чақин чақнар эди товонимиздан.
Қуёш ўзин кўриб юзларимизда,
Олов исинарди шўх жонимиздан.

(«Қўмсаш»)

Образлар динамикасига бир назар солинг: кўзлардаги бомба шўхлиги, чақин чақнаган товон ва инсон қалб ҳароратига исинаётган қуёш... Лирик қаҳрамон ҳолатини жонлантирган ижодкор қалб кечмишини кўтирмаган образлар орқали ифодалайди.

Мана, Тошкент пахтакорларига бағишланган «Виждон ҳурмати» шеърдан бир парча:

Шеъримни бошларнан ой балққан эди,
Кумушдек сочимни эркалаб ўтиб.
Ва сўнги сатримга кун боққан эди,
Яна бир янги тонг — эрталаб ўтиб.

Қоронғу кўрмадим бутун умримда,
Зулмат кечалари эсимдан узоқ.
Бир машъал ёнади доим фикримда
Қуёшдан нур олган ойдек ярқироқ.

Календарнамо бу шеърдаги терамлики, руҳингизда ойдек ёришган ойдинликни ҳис қилиб, роҳатланасиз. Шоир ўз даврининг виждони, файласуфи ва тарихчиси. Аммо биз ҳам тарихчимизми! Қайдам!.. Бизнинг ижодимизда замондошимиз қиёфаси, характери, тақдири жуда кам ёритилган. Аммо Ғафур Ғулом ўз давридаги бирор бир муҳим воқеага беварқ қарамаган. У ҳар бир ўзгариш, янгилик ҳусусида қалам тебратган. Бинобарин, Ғафур Ғулом шеърятининг бағри кенг. Устоз «Кўклам» шеърда: «Ғайратларим кўртак ёзди», деган эди. Узбек совет шеърятда А. Орипов авлодини ўйласам, бу башоратга ишонаман. Аммо ана шу кўртакнинг ҳосили, мевасини мен тенгдошларимдан ҳам катта умид билан кутаман.

Тилак ЖУРА

ТУРФОН
ТЎХТАМОВ

Эски тегирмон

ҲИКОЯ

ишлогимиз ёйилиб оқадиган сойнинг қайрилмасида жойлашган. Соё қишлоқни қоқ иккига бўлиб ўтади. Атрофи адирлар билан қуршалган ялангликдаги зич ўсган тоғлар, мевали дарахтлар тепадан қараганда чақалакзорга ўхшаб кўринади. Дарахтлар гулга кирган кезлар бу жойлар янада гўзал, фусункор бўлиб кетади. Ариқ бўйларида саф чеккан қайрағочлар, шамшоддек тераклар лойсувоқ уйларни бутунлай тўсиб қўяди.

Қишлоқ марказидан бошланадиган энсиз йўл тўппа-тўғри шаҳарга олиб боради. Тепаликни ёнлаб тушган бу йўл аввал сойдан, сўнг тўғон тепасидаги эски тегирмондан ўтиб тоққа туташиб кетади. Баҳор пайти чорвадорлар молларини мана шу йўлдан тоққа ҳайдаса, қишли-қировли кунларда ўрмончилар қарағай ташишади.

Уруш тугаб, майда колхозлар бирлаштирила бошланди. Бизнинг қишлоқ ҳам катта хўжаликка айланиб, кўпчилик қўшни қишлоққа — колхоз марказига кўчиб кетди. Биз ҳам ҳаётимизнинг энг қизиқ, энг лаззатли дамлари кечган соё тепасидаги пастак лойсувоқ уйларни тарк этдик. Уйинқароқ болалигимиз шарқираб оққан соё сувидек кўз очиб юмгунча ўтди-кетди.

Бироқ биз беғам, беташвиш болалигимиз кечган соё бўйидан узоқ кетолмас эдик. Худди темирқанот бўлган полапонлардек шу томонларга талпинаверардик. Ҳар сафар соё бўйида учрашганимизда ўтган кунларни бўлакча бир соғинч билан ёдга оламиз. Қишлоқ аҳли кўчиб кетгани билан тегирмон жойида қолган, одамлар ун тортгани бу ерга тез-тез келиб туришади.

Мана, бугун ҳам тўрт-беш киши биргалашиб тегирмонга буғдой олиб кетяпмиз. Илиқ баҳор шамоли димоққа ўт-ўланларнинг ёқимли исини уфуради. Нафас олганинг сайин юрагинг орзиқиб кетади. Бу ердаги ҳар бир тош, ҳар бир гиёҳ менга болалигимда содир бўлган бирор воқеани эслатади.

Уйғурчадан

Эмин УСМОНОВ

таржимаси

Расми Г. ҲОШИМОВА чизган

— Мана бу ўтлоқда кураш тушардик. Кечалари бекинмачоқ ўйнаганимизда мен кўпинча ҳов анави тошнинг ковагига яширинардим,— дея ҳикоя қилиб боряман ҳамроҳларимга. Қишлоғимизга яқинлашган сари ўзимни қайтадан бола бўлиб қолаётгандек ҳис этардим. Чамаси, туғилиб ўсган гўшасида киши умр бўйи ўзини боладек ҳис қилаверса керак.

Машина тегирмон олдига келиб тўхтар-тўхтамас ичкариден соқол-мўйловларига оппоқ гард кўнган Содиқ ака ўнг оёғини судраб босганча чиқиб келди. Тегирмон унга ота мерос. Тез-тез кўриб юрганим учунми, у киши назаримда сира ўзгармагандек туюларди. Бироқ қадди букилгани сезилиб қолган.

— Ассалому алайкум, Содиқ ака.

— Ҳа, сенмисан? Қалай, кампирлар тинчми? Ун тортгани келибсан-да. Ҳа, яхши. Қопларингни бир четга босиб, белгилаб қўй. Уйга кириб чой ичиб туринглар. Тегирмон секинлаб қолди. Мен бориб сувни кўпайтириб келай.— У шундай деди-да, оёғини судраб босганча тўғон томонга юриб кетди.

Биз қопларни бир четга тахладик. Шофёр, кечкурун келаман, дея изига жўнади. Ҳамроҳларим тегирмонда навбат кутиб ўтирганлар билан гапга тушиб кетишди. Мен эса тегирмоннинг шовқин-суронига чидаб-май ташқарига чиқдим. Негадир шу топда кўнглим сокинликни, ёлғиз қолишни тиларди. Сой ёқалаб қишлоқ кўчасига кириб бордим. Ут босган йўл торайиб, мунгайиб қолган. Қишлоқдан кўчишни истамай қолиб кетган танишларим билан кўришиб қайтдим. Тегирмон томонга келяпман-у, соқол кўйган, баланд бўйли бояги оқсоқ кишининг қиёфаси кўз ўнгимдан нари кетмайди. Бенхтиёр ўтган кунлар хотираларига фарқ бўлдим.

Уруш қандай бошланиб, қандай тугагани эсимда йўқ. Қишлоқнинг менга тенгқур болалари учун уруш мана шу тепалик ортида бўлаётгандек туюларди. Одамлар урушга кетяпмиз, деб тегирмон ёнидаги мана шу тепалик ортига ўтиб кетишарди. Баъзилари урушдан келяпмиз, деб мана шу тепалиқдан тушиб келишарди. Тепалик томонга йўл олган одамлар тегирмонга кириб, Содиқ ака билан алланамалар ҳақида узоқ гаплашишарди. Яқин-йироқдан келганлар ҳам аввалло шу хонадонга — тегирмончи Собит бува билан унинг ўғли Содиқ акага учрашмай ўтмас эди. Нотаниш одамлар ота-бола тегирмончи билан гаплашиб бўлгунча уларнинг атрофида ўралашиб юрадиган ҳам, сўнг уларга эргашиб қишлоққача кузатиб қўядиган ҳам, «Фалончининг отаси урушдан келяпти», деб хушxabар тарқатадиган ҳам биз — болалар эдик.

Собит бува бизни атрофига йиғиб олиб уруш ҳақида гапириб берар, сўз орасида: «Қачон тугар экан бу қирғинбарот?», деб кўяр эди. Бизнинг назаримизда, қишлоғимиздаги одамларни бирин-кетин урушга жўнаётган шу чолнинг ўғли Содиқ ака эди. Сабаби, у урушга кетадиган одамларни хабарлаб юрарди. Фронгда нималар бўлаётганини ҳам фақат ундан эшитардик. Биз Собит бува нега ўғлига: «Урушни тўхтат», деб қўя-қолмаслигига ҳайрон бўлардик. Содиқ ака эса қишлоқ одамларини тез-тез тегирмон олдига тўплашини қўймас, сарғимтир кўйлагининг кўкрак чўнтагидан бир парча қоғоз олиб баланд овозда ўқиб эшиттирарди. Сўнг қоғозни буклаб қайтадан чўнтагига соларкан, кўллари ни паҳса қилганча ҳажжонланиб узоқ гапирарди. У гапни тугатиши биланоқ одамлар бўҳчаларини араваларга ортиб, тепаликнинг орқасига ўтиб кетишарди. Ҳар сафар Содиқ ака тегирмон олдига одам тўплаганида онамга ўхшаш аёллар кўзларига ёш олиб, аравалар ортидан мунгайиб қолишарди. Содиқ ака: «Қани, энди ишга, йиғи билан иш битмайди», деганидан кейингина улар тарқалишарди.

Қишлоқда деярли ҳамма тепалик орқасидан келган хатларни Содиқ акага кўрсатмай, ўқитмай қўймас эди. Онам ҳам дадамдан келган хатни қайта-қайта ўқиб чиқ-қач, албатта Содиқ акага кўрсатарди.

— Даданг роса жанг қизиган жойларда юрганга ўхшайди. Ишқилиб, эсон-омон қайтсин,— дерди онам менга таскин берган бўлиб. Энди билсам, бу гаплари

билан онам мендан кўра ўзига кўпроқ тасалли берар экан.

Онам Содиқ акадан бошқа ҳеч ким билан гаплашмасмиди, билмайман, нуқул: «Содиқ ундай деди, Содиқ бундай деди», дерди. Лекин Содиқ ака ён кўшимиз бўлатуриб онамга сира қайишмас, бошқа аёллар қатори далага ҳайдагани ҳайдаган эди. Онам баъзан унга қўшни бўлганимиздан пушаймон бўлиб кетарди.

— Дадангнинг гожлигидан бўлган шу иш. Содиққа қўшни бўламиз, деб унинг жой қуригандек тегирмоннинг тагига тикилиб ўтирибди. Бўлмаса, неча марта айтганман-а, тегирмон бор жойда келди-кетди кўп бўлади, деб. Даданг: «Содиқ менинг дўстим, қаерда бўлсан ҳам бирга бўлишимиз керак», деб ўз билганидан қолмади. Мана оқибат... Даданг урушда қон тўкиб юрибди, бу чўлоқ бўлса...

— Ойи, Содиқ ака дадамнинг ўртоғими?

— Э, ўртоғи бўлмай қуриб кетсин,— деди онам энсаси қотиб.— Бирпас тиним бермайди. Уй демайди, кўча-кўй демайди, нега ишга кеч қолдинг, деб бақиргани бақирган.

Қулоғимга онамнинг: «Содиқ дадангнинг ўртоғи», деганидан бошқа гап кирмади. Уйдан чиқдимиз тўппа-тўғри идорага кириб бордим. Илгариларги остона ҳатлаб кириш тугул бу бинога яқин келишга журъат этолмасдим. Содиқ ака столдан бош кўтармай нималарнидир ёзаётган экан.

— Бу ерда нима қилиб юрибсан, бор, кўчага чиқиб ўйна,— деб бақирди у. Лекин мен миқ этмай туравердим.— Ҳой, ишлагани қўясанми-йўқми?— Содиқ ака ўрнидан туришга чоғланди.

— Сиз дадамнинг ўртоғи экансиз-ку,— деди унинг кўзига тик қараб.

— Ўртоғи бўлсам нима бўпти?— деди Содиқ ака кулиб.

Доим қовоғидан қор ёғиб юрадиган кишининг кулганини биринчи марта шунда кўрдим.

— Ўртоғи бўлсангиз, нега ҳадеб оймини ишга чик, деб уришавасиз?

— Оббо, қизиталоқ-эй... Бу гапни сенга ким айтди?

— Ойим айтди. Сиз дадамнинг ўртоғи экансиз.

— Агар яна шунақа маҳмадоналик қиладиган бўлсанг, даданг келганда айтиб бераман. Уқдингми?

У бошимни силаб, оғир тин олди-да, мени ташқарига олчиқиб қўйди. Лекин дадамнинг ўртоғи экани ҳақида чурқ этмади.

Шу кундан бошлаб мен болаларга: «Содиқ ака дадамнинг ўртоғи, мени ким урса айтиб бераман, таъзирларингни беради», деб чиранадиган бўлдим. Узим ҳам энди ундан бошқа болалардек қўрқмай қўйдим. Аксинча, уни қаерда учратсам: «Даданинг ўртоғи!», деб чақирадиган одат чиқардим. Лекин Содиқ ака онамни ўша-ўша ишга ҳайдашини қўймасди. Баъзан у тонг ёришар-ёришмас ҳовлимизга кириб келарди: «Ҳой, Ознихон, тезроқ бўлақолмайсизми? Кун пешин бўлиб кетди-ку».

Онам наридан-бери уйни йиғиштирарди-да, менга чой ичириб, кетмонни елкасига қўйганча тепалик ортига қараб жўнарди. Биз болалар одатдагидек тегирмон олдига тўпланардик. Каттароқларимиз сўзга қармоқ ташлаб, ошиқ ўйнардик. Мен тенгилар эса тўғон ёнидаги шаршарада қамишдан ясалган чархпалақларимизни айлантириб ўйнардик. Собит бува эртаю кеч бизни койгани-койган эди: «Ҳой қулоқсизлар, сувдан нарироқ бориб ўйналаринг. Битта-яримтанг новга тушиб кетиб куйдирмаларинг тагин».

Бир куни ростдан ҳам фалокат юз берди. Собит бува кўзойнагини тақиб тегирмоннинг тошини тарашлай бошлади. Биз унинг атрофида ўралашиб юрдик. Пешиндан кейин тегирмон юрди. Биз дам тегирмон дўлидаги буғдойни, дам худди сувдек оқиб тушаётган урни томоша қилганча чопқиллашиб юрган эдик, Собит бува ҳаммамизни қувиб солди.

— Оёқ остиде ўралашмай жўналаринг!

Биз тўғон тепасига қараб кетдик. Мен омонат тахта кўприкка чўнкайиб ўтирганимча чархпалагимни новга

ўрнатдим. У шунақанги чириллаб айлана бошладики, қувонганимдан қийқириб юбордим.

— Болалар, бу ёққа келинглари! Чархпалагимнинг айланишини қаранглари! Жудаям зўр!

Болалар чопқиллаб етиб келишди. Бир-бирларини туртиб-суртиб тахта кўприкка чиқишди. Кўприк лопиллаб кетди. Бехосдан оёғим тойиб йиқилдим. Ҳатто бақиршга ҳам улгуролмай қолдим. Новга сиймай оқаётган сув мени чирпирак қилиб пастга оқишиб кетди. Ҳали хушимни йиғиштириб улгурмасимдан тегирмоннинг парраги чунон урдими, худди коптокдек учиб кетди. Тошқин сув мени қаърига тарта бошлади. Оғзимни каппа-каппа очиб сув ютаверганимдан нафасим қайта бошлади. Унга сари оёқ-қўлимни баравар ҳаракатлантириб типирчилайман. Бир маҳал сой ёқалаб чопиб келаётган Собит бувага ғира-шира кўзим тушди. У шалоплатиб сув кечганча келиб қўлимдан тутиб олди. Қирғоққа олиб чиқди-да, оёғимни осмонга қилиб силкита бошлади. Ичимда бир томчи ҳам сув қолмаганига ишонч ҳосил қилганидан кейингина майса устига ётқизди. Оёқ-қўлимни авайлаб силаб кўрди.

— Ҳеч қаеринг оғримаяптими? Э, хайрият-эй! Худо бир асради-да, ҳалиям. Агар паррак учириб юбормаганимда...— дея жавраганича мени кўтариб тегирмонга олиб кирди.— Сенларга доим новга яқин бормаларинг, деб қақшайман. Сой қачондан бери қонсираб турибди. Бировнинг бошини емай тинчимайди.

Собит бува хийла вақт ўзича сўзланиб, кимларнидир койиди, кимларгадир жаҳл қилди. Шу пайт ҳалослаганча онам кириб келди. Бу хабарни дарров унга ким етказа қолди экан, ҳайронман. Онам ичкарига кирар-кирмас болаларинг: «Нозим тегирмон ҳушга тушиб кетди», деб чуввос солишгани эшитилди. Онам уларнинг гапига қулоқ солиб ўтирмади. Кирасолиб мени роса уришса керак, деб ўйлаган эдим. Йўқ, аксинча бағрига босиб хўн-хўн йиғлаб юборди.

— Менга отаннинг ташвиши каммиди, кўзим?— деди йиғи аралаш пиқиллаб.

Собит бува онамни койиди.

— Омон қолганига шукр қилинг, Ознихон. Ҳалиям бахтингиз бор экан... Ёш нарса, ҳадеб йиғлайверишинг хосияти йўқ.

Онам ҳамон мени силаб-сийпаларди.

— Суякларинг бутунми, ишқилиб? Бирон жойнинг оғримаяптими?

— Мана бу биқиним сал оғрияпти...

— Суяги шикастансан индамай турармиди, қизим. Эти пича лат еган.

Онам мени суяб йўлга тушди. Уйга келгач, дарров ёғоч қараотга жой солиб ётқизди. Шу куни даладан қайтган хотин-халажнинг деярли ҳаммаси мени кўргани кирди. Фақат узоқ қариндошимиз Хушнам опа кетаётганида: «Биттагина болага ҳам ёлчитиб қарамай-сиз-а», деб онамнинг дилини сиёҳ қилиб кетди.

Аллаҳалда бир томонга қийшайганча Содиқ ака кириб келди. У устимдаги кўрпани очиб ташлади-да:

— Қани, қаеринг оғриётганини кўрсат-чи,— деди кўкариб кетган биқинимни кўздан кечираркан. Кейин онамга юзланиб деди:— Эрталаб дўхтирга одам юбораман. Келиб кўрмаса бўлмайди. Сиз ҳозирча ишга чиқмай туринг. Завхозга қоғоз қилиб бераман, беш кило ун беради.— У ҳовлига чиққач, тайинлади.— Эртадан боғча ташкил қиламиз. Пешинда бир маҳал овқат бўлади. Нозим тузалганидан кейин боғчага қатнасин.

* * *

Шу куни иситмам чиқиб, алангаи оташ бўлиб ёндим. Аксига олиб, ўгирилиб ётолмайман. Сал қимирласам бас, биқиндаги оғриқ баттар зўраяди. Онам туни билан мижага қоққани йўқ. Тонг отгунча кимларгадир ёлбориб, менга соғлиқ тилади. Унсиз йиғлади.

Кўшни кишлоққа— докторга кетган арава қуёш текак бўйи кўтарилгандагина қайтиб келди. Содиқ ака уйга врач аёлни бошлаб кирди. Доктор мени эринмай узоқ текширди, ҳароратимни ўлчади. Дори-дармон

қилиб бўлгач, тез-тез хабар олажанини айтиб кетди.

— Тонг отгунча алаҳлаб чиқди бола бечора,— деб ҳасрат қилди онам Содиқ акага.— Шундай кўрқдимки...

— Мени чақирсангиз бўларкан.

— Чақирай ҳам дедим-у...— Онам жимиб қолди. Мен унинг Содиқ акани нега чақирмаганини тушунолмадим.

— Қизиқ экансиз-ку, нимадан хижолат бўласиз?— деди Содиқ ака ранжиб.— Зарур бўлса, дарров хабар қилинг. Мен бўлмасам, уйда отам бор.

— Энди ўзиям тузалиб қолар...

Доктор келиб кетган куни иситмам жуда ҳам кўтарилиб кетди. Бунинг устига, биқинимнинг оғриғи зўрайдди. Онам нима қиларини билмай додираб қолди. Фақат сочиқни хўллаб тез-тез пешонамга босарди.

— Э худо, шу норасидага раҳминг кела қолса-чи!— дея тинмай зорланарди у. Бунга сари менинг хўрлигим келарди.

— Ойи, Содиқ ака Нозимнинг тоби қочса мени чақиринг, деганди-ку. Нега чақирмаяпсиз?— дедим.

— Қўй, ўғлим, у киши чиққани билан нима ҳам қилиб беради,— деди онам хўрсиниб.— Эртадан қора кечгача далама-дала юриб тинка-мадорни қурийдди, бечоранинг. Бизсиз ҳам ташвиши етиб ортади.

Ҳайрон бўлдим. Ҳаммага дўқ қилиб, ишга ҳайдаб юрган одамнинг қандай ташвиши бўлсин? Тагин ҳамма нарса унинг ихтиёрида. Гўшти ҳам, урни ҳам хоҳлаган одамга беради, хоҳламаса йўқ.

— Бировнинг эшигида сарғайиб, ишга олиб чиқиш осон деб ўйлайсанми, болам?

— Ойи, сиз Содиқ акани яхши кўрасизми?

Онам донг қотиб қолди. Мен саволимни яна такрорладим.

— У киши дадангнинг яқин дўсти, ўғлим. Шунинг учун ҳурмат қиламан.

— Нега бўлмаса у киши ишга чақириб кирса уришасиз?

— Қандоқ қилай, ўғлим, баъзан хафа бўлганимда оғзимдан чиқиб кетади-да.

— Содиқ ака дадамнинг ўртоғи бўлса, нега урушга бирга кетмаган?

— Урушга жўнатинглар, деб неча марта ҳарбий комиссариатга борган экан. Олишмабди. Оёғи майиб-да, бечоранинг. Райкомдагилар уни шу қолхозга раис қилиб юборишибди. Бошқа раислар қанақалигини билмайман-у, лекин у бригадирларнинг ҳам ишини қилиб кетаверади. Куйди-пишди одам.

Яна иситмам кўтарилди бошлади. Онам дори ичирди. Оёқ-қўлимни силаб-сийпалашга тутинди. Шу пайт ҳовлида қадам товуши эшитилди. Зум ўтмай эшик тақиллади.

— Ярим кечада ким келди экан?— деди онам бир менга, бир эшикка қараганча.

Эшик яна тақиллади.

— Ҳой Ознихон, ухлаб қолдингларми?

Бу Содиқ аканинг овози эди. Онам уни таниган бўлса-да, бари бир: «Ким у?», деб сўради.

— Мен, Содиқман. Танимаяпсизми?

— Тинчликмикан?— деди онам ташвишланиб.— Бу кишининг бемаҳалда бизникига кирадиган одати йўқ эди-ку.

Онам дарров ўрнини йиғиштириб, эшикни очди.

— Идорадан қайтаётувдим, қарасам, чиррофинглари ёни. Тагин Нозимнинг тоби қочдимикин, деб кирганим. Қалай, йигит, тузукмисан?— деди Содиқ ака менга кўз қисиб.

Унинг ярим кечаси ҳолимни сўраб кирганидан ўзимда йўқ қувониб кетдим. Содиқ ака супанинг четига омонатгина ўтирди.

— Энди тегирмоннинг олдида ўйнама, хўпми?— деди Содиқ ака бошимни силаркан.— Яқинда уруш тугайди. Даданг кўкраги орден, медалларга тўлиб кетлади. Кейин мен ҳам азонлаб ойингни ишга чақирмай қўяман. Сен катта йигит бўлиб мактабга қатнайсан.

— Шундай кунлар келармикан, Содиқжон?— деди онам хўрсиниб.

— Албатта келади,— деди Содиқ ака ишонч билан.—

Душман чекина бошлади. Куни кеча Сталинград остоналаридан улоқтириб ташланди.

Шу куни у алламахалгача онам билан гаплашиб ўтирди. Кўпроқ Содиқ ака гапирар, онам эса менинг бош томонимдаги кўрпа-тўшакларга суюнганча унинг сўзларини жон қулоғи билан тингларди. Содиқ ака фронтдаги аҳвол ҳақида, қишлоғимиздаги янгиликлар ҳақида мен шу пайтгача эшитмаган қизиқ-қизиқ гапларни гапириб берди. Онам ҳар қанча қистамасин, Содиқ ака тўрға ўтмади. Супа четида букчайиб ўтираверди. Дераза тоқчасидаги лампанинг нури уларнинг хаёл кўланка солган чехрасини ғира-шира ёритарди. Содиқ аканинг ярим кечаси келиб кўнгил сўрагани менга ғалати таъсир қилди. Уйингда шунақа катта одам бўлгани яхши экан. Бирдан кўнглим ўсиб, торғина уйимиз кенгайиб, яшнаб кетгандек туюлди. Шу боис Содиқ ака билан онам дардлашган бу кеча хотирамда узоқ сақланиб қолди. Шу куни Содиқ акага қараб ётарканман, дадам ҳақида ўйладим. Негадир уни худди Содиқ акадек қора қош, баланд бўйли одам қиёфасида тасаввур қилардим. Уртоқ бўлганидан кейин бир-бирига ўхшайди-да, дердим ўзимча. Лекин негадир тасаввуримда отам мен кўрган жангчиларга ўхшамасди. Бошида юлдузли шапка, эгнида шинел-у, бироқ белига камар ўрнига белбоғ боғлаб олган ҳолда кўз олдимда гавдаланарди.

Шундай хаёлларга фарқ бўлганча ухлаб қолибман. Уйғонсам, тонг отибди. Онам уй ичини йиғиштириб юрган экан. Уйғонганимни кўриб, дарров ёнимга чўкалади.

— Оллоғимсан, кўзим?— деди пешонамни силаркан.— Бугун тинч ухладинг. Иссиенг ҳам чиқмади. Ҳозир чой қайнайди. Иссиқ-иссиқ ичгин.

— Содиқ акам яна кирадимми?— деб сўрадим онамдан.

— Ҳар куни кираверади, ўғлим. Тиними йўқ унинг. Кеча сен қаттиқ иситмалаб ётганинг учун кирган. Шу кундан бошлаб Содиқ акани бетоқатлик билан кутадиган бўлдим. Кучук вовуллаб, дарвоза тақилласа, эшикка талпинаман.

— Ана, Содиқ акам келяпти,— дейман қувончим ичимга сиймай. Баъзан умидим пугча чиқади. Баъзан эса эшик очилиб Содиқ ака кириб келади. Мен билан худди катта одамлардек қўл олишиб кўришади.

— Идорадан қайтаётган эдим, қарасам чироғинлар ёниқ. Бир хабар олиб ўтай, деб кирдим,— дейди ҳар сафар. Онам кўрпача солиб юқорига ўтишга ҳарчанд қистамасин, супа четидан кўзгалмайди. Одатдагидек олдин мен ҳақимда гаплашишди, сўнг урушда юрган дадам ҳақида Содиқ ака ғалати гапларни гапириб беради. Мен отамнинг қандай одамлигини кўпроқ Содиқ аканинг ҳикояларидан билиб оламан. Унинг айтишича, дадам тенги йўқ мард, довяорак. Урушда ҳам кўп қахрамонликлар кўрсатиб юрганмиш...

Бугун ҳам Содиқ ака биз билан узоқ гаплашиб ўтирди. У одатдагидек даладаги ишлар ҳақида гапирди, дадани эслади. Бир маҳал онам иккаласи шивирлашиб гаплаша бошлади. Бутун вужудим қулоққа айланиб уларнинг гапига қулоқ солдим.

— Хотин-халажнинг таънасини эшитиб юргунча уйланиб қўяқолсангиз-чи,— деди онам овозини яна ҳам пасайтириб.— Собит ака хоҳлаган эшикни қоқса, биров кўрагидан итармайди. Агар унга кўнмасангиз, мен ўзимоқ совчилик қилай. Уртоғингиз ҳам хатларида сизни сўраб туради. Содиқ уйландими, деб суриштиради.

— Олдин уруш тугасин. Тенг-тўшлар қайтишин. Улар жанги жадалда қон кечиб юришсаю биз бу ёқда тўй-томоша қилсак, яхши бўлмас.

Кўзим юмиллиб, улар яна нималар ҳақида гаплашишганини билолмай қолдим.

* * *

Мен новга тушиб кетган куннинг эртасигаёқ Содиқ ака қишлоқдаги болалар учун боғча очибди. Тўзалганидан кейин мен ҳам боғчага бордим. Анчадан бери

кўришмаганимиз учунми, болалар билан қовушолмай бир четда ётсираб турдим. Аммо кўп ўтмай одатдагидек ўйинга берилдик. Эртадан кечгача қиладиган ишимиз— турли хил ўйинлар топиб ўзимизни овуттиш. Ойнураҳон момо пешинда бир қозон суюқ ош пишириб товоқларга сузиб беради. Овқатни еб яна ўйинга киришамиз. Қош қорая бошлагандагина уйга қайтаемиз. Остонада мудраб ўтирганимда онам даладан келади. Чой қайнатиб ичгунимизча алламахал бўлади.

Боғчага қатнай бошлаганимдан буён Содиқ акани фақат куча-кўйда кўрадиган бўлиб қолдим. У бизникига сира қадам босмай қўйди. «Қалай, энди шўхлик қилмаяпсанми?— деб сўрайди йўл-йўлакай.— Энди ақлли бола бўлгин, хўпми? Бўлмаса, дадангга ёзвораман». Новга тушиб кетганимдан буён шўхлик қилмадим. Содиқ ака ҳам дадамга мени ёмонлаб хат ёзмади шекилли, фронтдан келган хатларнинг биронтасида мен ҳақимда ёмон гап йўқ эди. Аксинча, ҳар хатида дадам: «Нозим катта йигит бўлиб қолгандир!», деб суриштирарди. Бу мазмундаги хатлар Хушнам опаларникига ҳам келади чоғи, у туморча қилинган хатни кўтарганча уйимизга кириб келарди.

— Нодирдан хат кепти. Бизнинг уйдагилар қалай юришибди, Нозим катта йигит бўлиб қолгандир, деб суриштирибди. Шу баҳонада бир кўриб кетай деб келдим,— дерди у. Хушнам опаларникидан ҳеч ким урушга кетмаган. Хат келадиган жойининг ўзи йўқ. Аммо дадам биздан кўра уларга кўпроқ хат ёзади шекилли, тез-тез туморча қилинган хат кўтариб кириб келарди. Баланд бўйли, қотмадан келган бу қариндошимизни негадир кўпчилик ёқтирмасди. Ҳатто баъзилар орқаваротдан «қирчанги Хушнам» дерди. У қачон бизникига келса бир ғалвани бошламасдан қўямасди. Бир куни боғчада ўртоқларим билан ўйнаб юрсам, келиб қолди.

— Ҳой Нозим, кечалари сизларникига Содиқ чўлоқ келиб турадимми?— деб сўради у мени бир четга тортиб.

У, дунёда мен энг яхши кўрган одам ҳақида суриштиргани учун бор гапни оқизмай-томизмай айтдим. Касал бўлиб қолганимда ҳар куни хабар олиб турганини, ҳатто бизга ёғ, ун олқелиб берганини ҳам қолдирмадим. Содиқ акани яхши кўрсатиш ниятида бир оз кўшиб-чатдим ҳам.

— Кечаси сизларникида ётиб ҳам қоладими?— дея ўсмоқчилади Хушнам.

— Йўқ, доим чиқиб кетади.

— Э, сен нимани билардинг!— У ён-веридагилардан тап тортмай:— Бола баҳона, дийдор ғанимат, ҳа!— деди.— Чўлоқ ўлгур...

— Содиқ акам яхши одам!— дедим мен аччиғим келиб.

— Бунақа гапларни катта бўлганимда тушунасан, аҳмоқ. Содиқ чўлоқ қанақа одамлигини билармидинг! У ҳаммани урушга жўнатиб кўнгли тортган хотинга хиёралик қилиб юрибди.— У ошпаз кампирни чақирди.— Ҳой Ойнура хола, мана бу боланинг гапларига бир қулоқ солинг-а. Содиқ акам ҳар куни бизникига чиқиб ётади, деяпти. Онаси бузуқнинг қилиб юрган ишини қаранг. Эрини урушга жўнатиб...

Хушнам опа қилтириқ бўйига мос кичкинагина бошини ликиллашиб, лабининг икки чети кўпириб кетгунча узоқ гапирди. Унинг ҳамма гапларига яхши тушунмаган бўлсам ҳам, бироқ жуда кўп уят нарсаларни айтаётганини сезиб турардим.

— Қачон қараса, шунақа бемаза нарсаларни гапириб юрасиз-а,— деди ошпаз кампирнинг эҳсаси қолиб.— Еш боланинг гапига ҳам ишонадимми киши.

— Сиз ҳеч нарсани кўрмасдан, билмасдан ўзингизча нималар деяпсиз? Бўни бир мен гапирётганим йўқ, бутун маҳалланинг оғзида шу гап. Мана, ўзининг боласи ҳам тасдиқлаб ўтирибди-ку. Ишонмасангиз, ўзидан сўраб кўринг. Содиқ чўлоқ ҳар куни сизларникига кириши ростми, Нозим?

Хушнам опа онамни ҳақорат қилаётганини тушуниб, индамадим. У мени турткилади:

— Ҳозиргина Содиқ акам бизникига киради, деб

айтдинг-ку. Қани, мана бу момонга ҳам айтиб бер-чи!
Мен чурқ этмадим. Хушнам опа менга яхши гапириб кўрди, дўқ урди, аммо бир оғиз ҳам гап ололмай, ала-мидан қарғай-қарғай кетди.

— Агар бу азозилга яна шунақа бемаза гапларни гапирсанг, қулоғингни узиб оламан, сен ярамас боланинг!— деб мени койиди ошпаз кампир.— Бу гапларнинг бирига ўини кўшиб бутун маҳаллага ёяди, шалла-қи ўлгур.

Шу кунни боғчадан бўшашиб, шалвираб қайтдим. Учоқ олдида ўтирганимча ухлаб қолибман. Бир маҳал чўчиб уйғондим. Ҳар кунни даладан келган заҳоти елкаларимни, бошимни силаб уйғотадиган, чой ичирадиган онам бугун қўлимдан тутиб судраганча уйга олиб кирди. Қўлидаги ингичка хивич билан икки марта бошлаб туширди.

— Мени бадном қилмоқчимсан? Хушнамга нималар деб алжирдинг?— Онам мени аямай саваларди. Ғужанак бўлиб, қаяққа қочишимни билмай чирқираб ёта-вердим.— Мен сени боқаман деб сочим супурги, қўлим косов. Кўчага чиқиб эркакнинг ишини қиламан, уйга кириб сенга чўриман. Сен ярамас бўлсанг... Мана сенга!..Онасига раҳми келмайдиган боланинг боридан йўғи!..

Онам мени сира аямай, алам ва хўрликдан жазаваси тутиб саваларди. Бахтимга, хивич синиб кетди. Мен вақтдан фойдаланиб, ялиниб-ёлвора бошладим. Онам қўлидаги хивични отиб юборди. Сўнг уй ўртасига узала тушганча ўкраб йиғлаб юборди. Мен гоҳ хўрлигим келганидан, гоҳ онамга ачинганимдан анчагача эзилиб йиғладим.

Шу кунни уйимизда ўчоққа ўт ёқилмади. Чой ҳам ичмадик. Онам иккаламиз уйнинг икки бурчагида ётдик. Онам тонг отгунча ўзича сўзланиб, килларгадир илтижо қилиб чиқди:

— Қуруқ тўхматдан ўзинг асрагин... Бу дунёда ҳақиқат деган нарса бордир. Бекорга яхши номим ёмонга чиқиб кетмас. Узингнинг раҳминг келсин!..

Шу кунни Хушнам опа ишдан қайтаётган хотин-халажга онам ҳақида ҳар хил ёлғон-яшиқларни кўшиб-чатиб гапирганини мен қайдан билар...

Эрталаб уйғонсам, устимга кўрпа ёпилган. Секин кўрпадан бошимни чиқариб мўраладим. Одатдагидек, хонтахта устида бир коса ширчой билан бир бурда нон турибди. Дарров чойимни ичиб боғчага йўл олдим. Йўлда Содиқ ака учраб қолди. Кўрққанымдан турган жойимда қотиб қолдим. Ҳар сафар сўрашиб, гаплашиб ўтадиган Содиқ ака бу гал худди мени кўрмагандек индамай йўлга кетаверди. Онамга ўхшаш у ҳам урармикан, деб кўрқкан эдим. Хайрият...

Боғчага келишим билан ошпаз кампир койиб берди: — Айтмовдимми, сен эси йўқ болага. Бекордан бекорга онамга ташвиш орттирдинг. Эрталаб ишга кетаётганида Хушнам билан онамг юмма талашинди. Энди бунақа аҳмоқлик қилакўрма...

Болалар ҳам менга кун бўйи кўз очиринмади. — Эрталаб бўлмадинг-да, ойинг қанақа уришганини кўрардинг,— деб калака қиларди улар. Шу кунни менга ҳеч нарса татимади. Гоҳ болалар билан ёқа бўғишдим, гоҳ аламиндан йиғладим...

Онам бу хил бўлмағур гапларни аста-секин унутди шекилли, мени яна илгаригидек суюб эркалайдиган, бағрига босиб ухлатадиган бўлди. Икки хонали уйимизга яна ҳамма нарса — доимо бағримни иситиб турадиган ўша ҳарорат ҳам, аввалги файз ҳам қайтиб келди. Бироқ ўйламай айтган бир оғиз гапим сабабли уйимизга дунёдаги энг қадрдон одоим — отам қайтиб келмади.

Хушнам опа туфайли юз берган кўнгилисизликлар унутилиб, барчаси тағин ўз изига тушиб кетган кунларнинг бирида почтачи чол дадамдан хат олиб келди. Ҳар доим дадамнинг хатини бўлакча бир шошқалоқлик, қувонч билан очиб ўқийдиган онам бу сафар хатга кўз югуртириши биланоқ ранги қув ўчиб кетди. Ҳолсизланиб деворга суянганча: «Бу қуруқ тўхматдан қачон қутуларкинман?», дея шивирлади зорланиб.

Онам тонг отгунча мижжа қоқмади. Уқсиб-ўқсиб йиғлади. Дадам хатида нималарни ёзганини билолмадим. Аммо эртасига тегирмон олдида онам яна Хушнам опа билан уришганини эшитдим. Дадам Содиқ акага ҳам худди онамни хафа қилгандай хат ёзганини кейин эшитдим.

Шундан кейин Хушнам опа ҳам бизникига кириб: «Нодирдан хат келди. Сизларнинг тинч-омонлигингларни сўрабди», демайдиган бўлди. Мен унинг заҳар томиб турган заҳил юзини кўрмай қўйганимдан хурсанд эдим. Тинчгина яшаётган оиламизни тўс-тўс қилиб юборган бу аёлдан кўрқиб қолган эдим. Онам ҳам мени уларникига юбормай кўйди. Шу жанжалдан кейин дадамдан тез-тез келадиган хатлар тақа-тақ тўхтади. Энди Содиқ ака ҳам онам остона хатлаб бизникига қандам босмайдиган бўлди. Бироқ ҳар кунги одатича чавкар отини эшик олдида тўхтатиб: «Ҳой Ознихон, кун пешин бўлди-ку! Бунақа ҳафсала билан ишлайдиган бўлсан, бу йил омборимиз дон кўрмайдик!», деб бақирини қанда қилмади. Онам унинг овозини эшитган заҳоти қилаётган ишини ташлаб, боғ этагидаги йўл билан тепалик ортига қараб жўнарди. Кейинги пайтларда узоқдан Содиқ аканинг қораси кўриниши билан жўнаб қоладиган одат чиқарди.

Баҳор келиши билан менинг ҳам ҳаётимда ўзгариш юз берди. Онамнинг таъбири билан айтганда, энди мен ҳам йигит бўлиб қолган эдим. Экиш-тикиш ишлари бошланганда, омон-бўйинтуруқни олиб далага чиқдик. Онам сўқа кўшди, мен от миндим. Бир кунни уват четтида дам олиб ўтирганимизда онам: «Сенинг катта йигит бўлиб от минаётганингни даданг кўрса, роса хурсанд бўларди. Даданг келганда кутиб олгани албатта от миниб чиқасан», деди. Онам анчадан бери дадам ҳақида бир оғиз ҳам гапирмай кўйган эди. Бугун дадамни аллақандай бир соғинч билан эслаганидан яйраб кетдим. Юрагимга илиқлик қуйилгандек туюлди. Паст-баланд қирлар, бутун олам нурга тўлиб кетганга ўхшарди.

— Ойи, Хушнам опанинг укалари: «Даданг урушдан келганидан кейин бари бир сизларникига бормаиди», дейишяпти. Ростми?

— Уларга қолса, бизга қуёш нурини ҳам раво кўришмасди. Отанг келмаса келмас, қандоқ қиламиз. Сен катта бўлиб қолдинг, мени отанг боқмаса ўзинг боқарсан. Ё дадам турмаган уйда мен ҳам турмайман, деб кетиб қоласанми?— деди онам бўшашиб. Уринсиз гапим онамга озор етказганини шундагина тушундим.

— Сизни ташлаб қаяққа кетаман,— дедим онамга суйқалиб,— Катта бўлсам, сизни ишлатмайман...

— Уйига келмаса ҳам майли, ишқилиб, даданг урушдан эсон-омон қайтсин...— дея онам оғир тин олиб, ўрнидан турди.— Қани, отга минақол, ўғлим, вақт кетмасин.

От устида тебраниб ўтирарканман, иланг-биланг йўлдан кўз узмасдим. Бировнинг қораси кўринса, дадам келаётганиман, деган ширин умид юрегимни бесаранжом қиларди. «Наҳотки дадам урушдан қайтганида ўзимизнинг уйимизга эмас, Хушнам опаларникига борса? Менга олиб келган нарсаларини бировларга бериб юборса?..» Кўнглимда қизганишга ўхшаш бир ҳис пайдо бўлдию дадам қайтадиган йўлга чиқиб ўтиргим келарди...

* * *

Онам бўздаги кузги буғдойнинг сувчилигини олди. Ҳар кунни мени эшакка мингаштириб далага олиб кетади. Кечгача у сув тутади, мен ўтин тераман, пешинда қоп-қорайиб кетган дастўйни оловга қўйиб чой қайнатамиз. Кечқурун мен терган ўтин-чўпларни эшакка ортиб қишлоққа қайтамиз. Шу зайлда икки-уч кун ишладик. Аммо кутилмаганда ҳавога булут чиқди.

— Осмонни бир текис булут босди. Ишқилиб, ёмғир ёғмасин-да,— деди онам ташвишланиб осмонга тикиларкан. Сўнг ҳар эҳтимолга қарши ариқларнинг сувини камайтирди.

Онам хавотирланган нарса юз берди. Аввалига май-далаб бошлаган ёмғир бирдан кучайди. Онам қаттиқ

ёққан ёмғир тез тўхтайдди, деб қапага бормади. Бироқ ёмғир тўхтайдиганга ўхшамас, аксинча, кучайгандан кучайиб ёғар эди. Ариққа сув сифмай қолди. Онам кетмонни олиб сувни тўсгани шошилди. То айриқулоққа етиб борғунича бўтана сув буғдой майсаларини тупроққа қориштириб ювиб кета бошлади. Онамнинг тизза бўйи лой кечиб ариқни тўсишга уринишидан наф чиқмади. Мен онамга ёрдамлашмоқчи бўлардим, бироқ нима қилишни билмасдим.

— Мана бу чилларни ариққа бос,— деди онам чим ўяркан. Мен чилларни ариққа пайдар-пай ташлай бошладим. Аммо сув мени калака қилгандек пишқириб далага оқарди.— Бу ишимиздан фойда йўққа ўхшайди, ўғлим. Ундан кўра, сен қишлоққа чоп. Содиқ акангни топиб айт, анҳорнинг сувини сойга ағдариб юборсин. Бўлмаса, буғдойни битта қўймай ювиб кетади. Чоп, ўғлим, эшакка миниб бор. Унгача мен сувни тўсиб тураман.

Онамни бу алфозда ёлғиз ташлаб кетгим келмади. Бироқ сув буғдойни битта қўймай ювиб кетади, деган гапини ўйлаб, эшакка минишга мажбур бўлдим.

Ёлғизоёқ йўлдан эшакни ниқтайман, бироқ қаршидан урилаётган ёмғир аралаш шамол кўз очгани қўймайди. Эшак ҳам бошини саланглатганча юрмай тихирлик қилади. Аламдан йиғлаудек бўлиб қайсар эшакни савалайман. Эшак қулоқларини чимириб, сирпанчиқ йўлдан йўрта бошлайди.

Содиқ акани тегиримон олдига учратдим. У ёмғир кучайганидан ташвишланиб, сувчилардан хабар олгани отланган экан. Менинг гапимни эшитгач, отининг бошини сой томонга бурди. Мен ҳам эшагимни ниқтаб унга эргашдим. Соининг бир ирмоғи бўлиб ажраб чиққан анҳорнинг суви тиззадан ошмас эди. Аммо ҳозир унинг шаштини кўриб, этим сесканди. Бўтана сув худди тирик мавжудотдек пишқириб-кутуриб, анҳор қирғоғидан тошиб оқарди.

— Отни ушлаб тур,— деди Содиқ ака тизгинни қўлимга тутқазаркан.— Боядан бери шу нарса эсимга келмаганини кўрмайсанми.

У этгини ечимасдан оқ сувга кирди. Сув унинг нақ белига уриб турарди. Агар тезроқ ҳаракат қилмаса, сув уни чирпирак қилиб оқизиб кетиши ҳеч гап эмасди. Содиқ ака соғ оёғини катта тошга тираганча тўғон вазифасини бажарувчи тошни елкаси билан суриб ташлади. Сувнинг бирданига шашти пасайиб, сойга қараб оқа бошлади. Содиқ ака бунга ҳам қаноат қилмай майда-чуйда тошлар билан сувнинг йўлини тўсди.

— Энди бўлар,— деди сувдан базўр чиқиб келаркан.— Совқотиб кетдинг-а? Аслида боя уйга кетаверсанг бўларкан. Майли, ҳечқиси йўқ. Яна бирпас чида. Мен кийимларимни сиқиб олай.

У кирза этигини ечиб, шовиллатиб сувини тўкди. Шундан кейин мен сира кутмаган, тасавурига сиғдирилмайдиган воқеа юз берди. Содиқ ака шимини очди. Унинг ўнг оёғи меникидан ҳам ингичка, қилтириқ эканини кўриб эсим оғиб қолди...

Биз етиб келганимизда онам ҳали ҳам сув билан олишаётган экан. Содиқ ака унинг қўлидан кетмонни олди.

— Қапага кириб кийимларингизни қуришиб олинг. Сувага мен қараб тураман,— деди у.

Даланинг ўртасида қаққайиб турган қапада ҳеч ким йўқ экан. Дарров ўчоққа ўт ёқдик. Кечаси сувчилар ётиб қолишган бўлишса керак, оёқ остидаги сомон эзilib қолибди. Онам дарров чой қайнатди. Оловнинг таъсириданми, иссиқ чой ичганимиз учунми, бирданига бўшашиб, уйку элнта бошлади. Онам сомон устига чўзилди. Мен дарров унинг пинжига тикилдим. Бир маҳал чўчиб уйғонсам, шу томонга яқинлашиб келаётган от туёқларининг товуши эшитилди. Содиқ ака экан.

— Ёмғир тўхтади,— деди у отдан тушмасдан.— Кечкурун ариқларни яна очиб қўярсиз. Мен Фотималардан хабар олиб келмоқчиман. Бечоралар ёмғирда ивиб ро-са қийналишаётгандир.

— Бир пиёла иссиққина чой ичиб олинг,— деди онам.— Қайнаб турибди.

— Жуда зўр бўлардику-я,— деди Содиқ ака отдан тушаркан.— Қориннинг ҳам пиёзи чиқиб кетди. Нозим, мен чой ичиб олгунимча отни ўтлатиб тургин. Жонивор кечадан бери ем егани йўқ.

Мен отни ўтлатишга жон-жон деб рози бўлдим. Содиқ ака эндигина ичкари кириб ўтириши билан капанинг орқасидан Хушнам опа билан яна икки аёл чиқиб келди.

— Мўридан тутун чиқаётганини кўриб, чой қайнаётгандир деб ўйлаган эдик, рост экан,— деди Фотима опа.— Содиқ ҳам шу ерда шекилли.

— Озинхон қаерда бўлса, Содиқ ҳам шу ерда-да. Шуниям билмайсизми?— Хушнам опа ясама кулди.— Вой, вой, вой, мана буларнинг ўтиришини қаранглар! Биз ёмғирда ивиб сув тараб юрибми, булар Нозимни пойлоқчи қилиб қўйиб дийдорлашаётган экан. Сомонлар ҳам сочилиб кетибди, кураш тушишганми нима бало. Ха-ха-ха!

— Сизлардан хабар олгани кетаётган эдим,— деди Содиқ ака ўзини оқлашга уриниб.— Ҳозиргина кириб...

— Қачон келганингни айтмасанг ҳам бўлади. Эрталабдан бери мўридан тутун чиқиб турибди.

— Бунақа тўхмат қилманг, Хушнам!— дея онам гапга аралашди.— Содиқ эндигина келиб турибди.

— Касални яширганинг билан иситмаси ошкор қилади.— Хушнам опа бобиллай кетди.— Бултур, олдин ушлаб олиб кейин гапиргин, деган эдинг. Эндиям гап бермайсанми, шарманда? Қапага кириб олиб нима каромат кўрсатганингни сочилиб ётган сомонлар айтиб турибди. Уст-бошингга қара, ҳаммаёғинг сомон.

— Шармандага шахар кенг, деб оғзингизга келганини гапираверасизми? Одамда жиндай андиша деган нарса ҳам бўлиши керак-да!— Содиқ ана уни силтаб ташлади.

— Ҳали мен шарманда бўлдимми? Қилғиликни сиз қилингу...— Хушнам опанинг оғзидан боди кириб, шоди чиқа бошлади. На бирга келган аёллар, на онам унга бас кела оларди. Онам мени эшакка миндирди-да, йиғлаганча қишлоққа жўнади. Хушнам опа орқамиздан шангилла-шангилла қолди.

Бу воқеадан кейин Содиқ ака онам бор жойга яқин йўламайдиган бўлди. Онам ҳам имкони борича унга кўринмасликка уринарди. Кўп ўтмай дадамдан хат келди. Онам хатни жуда узоқ, назаримда ҳар бир ҳарфини синичиклаб ўқиди. Аммо бу гап ўзини ерга отиб йиғламади. Деворга суянганча хомуш тортиб ўтирди. Сўнг хатни йиртиб ўчоққа ташлади.

Дадамдан хат келган куннинг эртасига «Уруш тамом бўпти, жангга кетганлар қайтишаркан», деган хушxabар тарқади. Бу хабарни эшитгач, тенг-тўшларим билан мен ҳам тепалик орқасидан чиқиб келаётган йўлга кўз тикадиган бўлдим. Тепаликда биров кўринса, дадам эмасмикан, деб юрагим орзиқади. Ҳовлиққанча тепаликка қараб чопаман. Бироқ ҳар сафар ҳам бўйнимни қисиб қайтаман.

Дадам, йўлига қарай-қарай тоқатим тоқ бўлганда тўсадан келиб қолди. Унинг қишлоққа кириб келганини менгина эмас, болалар ҳам билмай қолишибди. У бошқаларга ўхшаб тегиримон олдига тўхтаб, Собит бува билан Содиқ акага учрашмай ўтиб иелаверибди. Дадамнинг келганини Хушнам опанинг укаларидан эшитдик. Мен эрталаб ўрнимдан тургим келмай бурканиб ётган эдим, Хушнам опанинг укалари ҳовлиққанча кириб келишди.

— Нозимнинг дадаси келди... Нозимни чақирди. Тез келсин, соғиниб кетдим, деди. Хушнам опам шахарга борган экан, иккаласи бирга келишди. Нозим, тезроқ турмайсанми!

«Нозимнинг дадаси келди», деган гапни эшитишим билан қандай қилиб ўрнимдан туриб кетганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Шунча кундан бери тепаликка кўз тикиб кутган дадамни олдин мана булар кўргани алам қилди. Апил-тапил кийинаётганимни кўрган онам:

— Остона ҳатлаб кўчага чиқакўрма,— деди қовоғи-

ни уюб.—Бола керак бўлса, ўзи келиб кўрсин. Бориб шунақа денглар. Боринглар.

Мен нима қиларимни билмай, бўшашиб қолдим. Онамнинг тақиқлашига қарамай ўзимни эшикка отгим келарди. Бироқ калтак еб қолишдан қўрқман. Онам супа четида узоқ ўтирди. Мен ундан кўз узмай, қараб турибман. Кўнглимда, балки эриб қолар, дадамнинг олдига юборар, деган илкиж бор эди. Аммо онамнинг ранги оқаргандан оқариб, жонсиз тус олди. Сира кутилмаганда юзини қафтлари орасига олдию йиглаб юборди. Уруш бошлагандан то булунгача не-не машаққатларга чидаш берган, бир қошиқ талқон билан доғ сув ичиб ер чопганида, ялангоёқ сув тутганида, чакка ўтиб турган қапада совуқдан қунишиб ёлғиз ётганида бирор марта ҳаётдан нолимаган, кўзига қатра ёш олмаган бардошли онам ҳамманинг уйига бир олам шодлик кириб келган кунда ўксиб-ўксиб йиглади. Мен унинг ёнига яқин боришга ботинолмадим. Уйимиздагина эмас, бутун жаҳонда онамга таскин-тасалли беришга қодир бирор кимса йўқ эди.

Йиглаб чарчадим ё кўнглига бирор ўй келдими, онам тўсатдан бошини кўтарди. Унинг йиғиси қандай бошланган бўлса, худди шундай бирданга тўхтади. Кўйлагининг енига ёшларини артди-да, чуқур тин олди. Сўнг уйни йиғиштиришга тутинди.

— Агар бундан кейин Хушнамнинг уйига қадам босганингни эшитсам, оёғингни синдираман,— деди онам таҳдидли овозда.— Даданга кўринма. Бировларнинг гапига кириб уйини тополмабдими, билганини қилсин.

Дадам бизнига қадам босмади. Мен эса, у келган кундан бошлаб кўчага чиқмай, ҳовлида ўйнайдиган бўлдим. Тенгкур ўртоқларимга ҳам қўшилмасдим. Онам дадам келган куннинг эртасигаёқ аёллар билан буғдой ўрмига чиқиб кетди.

Бир куни ҳовлида ўйнаб юрсам, кўчадан дадам ўтиб қолди. Унинг эгнида ҳарбийча либос бўлгани билан кўксига орден, медаллари йўқ эди. «Орден берадиган жойда уришмаганга ўхшайди», деб ўйладим ўқиниб. Дадам ҳам мени кўриб, эшигимиз олдига келди.

— Нозим, бери ке, ўғлим. Мени соғинмадингми? Кўргани бормадинг-ку? Менга қарагин...

Мен ер чизганча индамай туравердим. Дадам иягимдан тутиб ўзига қаратди.

— Бўйинг бўйим билан баробар бўлиб қолибди-ю, отангни эсламайсан-а. Чақиртирсам ҳам бормадинг. Онанг юбормадими?

— Уйимизга келмаганингиздан кейин менга дада эмассиз,— дедим. Бу гап қандай қилиб оғзимдан чиқиб кетди— ўзим ҳам билмайман.

— Сенинг даданг ким?— деб сўради дадам қовоғидан қор ёғиб. У менга яна нимадир, демоқчи бўлди-ю, аммо иккиланиб туриб қолди. Сўнг кўл силтаб чиқиб кетди. Орқасидан хомуш тикилиб қолдим. Негадир ўпкам тўлиб, йиғлагим келарди.

* * *

Шу-шу, дадам бизнига қайтиб қадам босмади. Ўша йили куздан то эрта баҳоргача колхозда ишладим. Аммо одамларнинг гапига қараганда Содиқ ака билан келишолмабди. Баҳор кунларининг бирида Хушнам опа билан иккаласи қаёққадир кўчиб кетишди.

Дадам қишлоқдан кетиб қолганидан кейин Содиқ ака яна бизнига тез-тез кирадиган бўлиб қолди. Баъзан у маҳалламиздаги Баҳор исмли қизни бошлаб кирарди. Улар узоқ гаплашиб ўтиришарди. Онам уларга худди опаларча бир меҳр билан йўл-йўриқ кўрсатарди. Кўп ўтмай Содиқ ака билан Баҳор опанинг тўйи бўлди. Тегирмон ёнидаги хушманзара ялангликда ажойиб тантана бўлди. Мен учун бу тантананинг ажойиблиги шундаки, шу куни тўйгунимча ош едим. Тўйдан кейин Содиқ акалар билан иноқлигимиз янада қуюқлашди.

Негалигини билмадим-у, шу йилнинг қишида Хушнам опа қишлоққа ёлғиз қайтиб келди. Дадам қайларда қолганини билолмадим. Катталар биздан ҳамма нарсани сир туттишади. Ваҳоланки, мен дадамнинг қаердалигини билгим келади. Биз билан бирга яшамаса ҳам майли, бари бир билишни истайман. Хотинларнинг гапига қулоқ солиб юриб, дадамнинг Хушнам опа билан муроса қилолмаганини, унинг кимлигини энди англаб, ҳайдаб юборганини билиб олдим.

Орадан талай вақт ўтди. Бир куни қишлоқда дадам пайдо бўлиб қолди. Эртасигаёқ Собит бувани бошлаб бизнига кирди. Улар анчагача гаплашиб ўтиришди. Мен бўсагадан нари кетмай уларнинг гапига қулоқ солдим.

— Сен янглишдинг, Нодир. Азозил Хушнамнинг гапига ишониб, гулдай хотинингни энг яқин ўртоғингдан ноҳақ рашк қилдинг-а! Оқибат нима бўлди...— Собит бува оппоқ соқолини тутамлаганча салмоқлашиб гапирарди.

— Хўш, оқибати нима бўлди? Тўзидинг. Ҳам оилангдан, ҳам дўстингдан айрилдинг. Мана, хатонгни тушуниб келибсан. Майли, ҳалиям бўлса кеч эмас. Чинордек қаддингни букиб келибсан, баракалла. Қизим, оллодан бошқа ҳамма янглишади. Мен ўртада воситачи бўлдим, гапим ерда қолмасин. Утган ишларга салават, деб илгариги ширин турмушингларни яна бирга-бирга давом эттиринглар.

Анчагача на онамдан, на дадамдан садо чиқди. Мен эса нафасимни ютиб, онамнинг қандай ҳукм чиқаришини кутиб ўтирар эдим.

— Яхши гапларингиз учун раҳмат, Собит ака,— деди узоқ жимликдан сўнг онам.— Лекин бу киши сизни бекорга овора қилибди. Киши туфлаган туфугини қайтадан оғзига олмаслиги керак. Мен қўлимдан келганча бу кишининг ҳурматини жойига қўйдим. Қариндоши Хушнамнинг тўхматларига ҳам чидадим. Аммо эркак боши билан оқ-қорани ажратиб ўринга у...— Онам энтиқиб, гапиролмай қолди. Афтидан, биз учун ададсиз ташвиш, мусибатлар келтирган кунларни эслаш оғир эди.— Менга бировлар оиласининг шаънини булғаса, лақиллайдиган эркак керак эмас. Епиғлиқ қозон ёпиғлигича қолаверсин...

Онам ўз қарорида Собит турди. Бу сафар кўзидан қатра ёш ҳам тўкмади.

Йиллар ўтди. Майда колхозлар бирлаштирилиб, йирик хўжаликлар ташкил этилди. Содиқ ака ўзимизнинг қишлоқда бригадир бўлиб қолди. Аммо Собит бува қайтиш қилгач, у ота касбини эгаллади. Қишлоқ одамлари колхоз марказига кўчиб кетишса ҳам тегирмонни тарк этмади. «Одамлар бари бир нон ейиши керак-ку. Колхоз маркази у ёқда бўлгани билан тегирмон жойида қолаверади. Одамлар бари бир мени ёлғиз ташлаб қўйишмайди. Кунда бўлмаса ҳам, кунора келишади», дерди у марказга кетишга қистаганларга.

Чиндан ҳам шундай бўлди. Қишлоғимиз одамлари қаерга кўчиб кетмасин, бари бир Содиқ аканинг тегирмонига ун тортгани келишарди. Шу баҳонада ўтган кунларни, яхши-ёмон одамларни эслашарди. Баҳор опа келувчиларни очик чехра билан кутиб олар, ҳаммиша иссиқ нон, ширчой билан сийлар эди.

Биз ҳам бу хонадонга тез-тез келиб тураимиз. Мен ҳар сафар мана шу эски тегирмонни кўрганда уруш йилларини, чавқар отини йўрттириб, одамларни уйма-уй ишга қорлаб юрадиган Содиқ акани, ҳаётнинг оғир зарбаларига матонат билан бардош берган онамнинг серташвиш кунларини, дадами, Хушнам опани эсламан. Юрагимнинг тубида ўша йилларнинг жуда кўп сирлари яширин. Аммо бу сир-синоатни тилга чиқариб, ҳамма нарсани фош этавериш шарт эмас. Зотан, бунга эҳтиёж ҳам йўқ. Ҳеч ким биздан у кунларда содир бўлган воқеаларга гувоҳлик беришни талаб қилмайди. Сабаби, у чоғларда биз катталар унча эътибор бермайдиган ҳатто ишонмайдиган ёш болалар эдик.

**БАМБЕР
ГАСКОИН**

Бобир ва унинг авлодлари

*Урта аср Шарқининг буюк
сиймоларидан бири,
улуғ ватандошимиз*

*Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг
500 йиллиги жаҳондаги*

*барча тараққийпарвар кучлар
томонидан кенг нишонланмоқда.*

*Бу мақолада Бобир ҳақида инглиз
тилида нашр этилган янги бир илмий
асар тўғрисида маълумот берилади.*

маълумки, Бобирнинг тўрт ўғли ва уч қизи бўлган. Бош фарзанди Ҳумоюн 1508 йили Кобулда туғилган. Комрон 1509, Аскаррий 1516, Ҳиндол 1519 йилда дунёга келади. Ҳиндол Бобирнинг Ҳиндистонни забт этиш вақтида туғилгани учун шу исмга эга бўлади. Уғиллар уч онадан туғилган. Комрон билан Аскаррийнинг оналари бир, Ҳумоюн билан Ҳиндолнинг оналари бошқа эди.

Бобир Ҳиндистонга сўнгги — бешинчи марта 1525 йилнинг октябрида юриш бошлайди. Бу гал 12 минг аскар билан Ҳиндистонни ҳам жануб, ҳам шарқдан исканжага олади. Бу вақт мамлакатда Деҳли хони Султон Иброҳим зулмига қарши халқ ғалаёнлари кучайган эди. Шунинг учун Бобир Панжобга кириб боргунча деярли қаршиликка учрамади. Фақат 1526 йилнинг февраль ойида Султон Иброҳим унга қарши лашкар юборди. Бобир ўн олти яшар ўғли Ҳумоюн бошчилигидаги бир қисм аскарларини жўнатди. Бу тўқнашув Ҳумоюн ҳаётидаги биринчи жанг эди. Еш лашкарбоши ўзини кўрсатди. Султон Иброҳим аскарларини осонгина енгиб, юзлаб асир ва ўнга яқин жанговар филни қўлга киритди. Султон Иброҳимнинг асосий кучи билан Бобир қўшинлари эса, 1526 йилнинг апрель ойида Панипат шаҳрида тўқнашдилар. Қаттиқ жанг тушгача давом этди ва Бобир фойдасига ҳал бўлди. Ҳинд қўшинидан йигирма мингга яқин одам ўлдирилди. Султон Иброҳим ҳалок бўлди. Унга ҳурмат юзасидан Бобир хон жасадини жанг майдонига дафн этишни буюрди. Султон Иброҳим қабри ҳозиргача Панипат шаҳрида сақланиб қолган.

Бобир ўз одатига кўра, ғалабасини нишонлаш учун Панипат шаҳрида катта боғ барпо қилишга киришди. Сўнг Ҳумоюнни кичик бир қўшни билан тезда Лўдийлар сулоласининг пойтахти Аграга жўнатиб, у ердаги бойликларни талон-тарож бўлишдан сақлаб қолишни тайинлади. Эртасига эрталаб ўзи асосий лашкар билан Деҳлига жўнади. Уч кундан сўнг у Деҳлига етиб келди, Жамна дарёсида қайиқда сайр қилиб, ғалабасини нишонлади. Шундан сўнг Аграга йўл олди.

Аграда Ҳумоюн унга пешвоз чиқди. Жангда Иброҳим Султоннинг бош саркардаси Раджа ҳам ҳалок бўлган эди. Раджанинг оила аъзолари Ҳумоюнга йирик гавҳар инъом этган эди. Гавҳарни Ҳумоюн отасига топширди. Тарихда бу гавҳар «Кўҳи нур» номи билан юради. [Маълумки, бу қимматбаҳо тош бир неча бор қўлдан-қўлга ўтиб, ҳозирги вақтда Буюк Британия қироличаси хазинасида сақланмоқда.]

Деҳли билан Агра қўлга киритилди. Энди Бобир Рашпут конфедерациясини тор-мор этиши керак эди. Рана-Саига раҳбарлигидаги бу конфедерация доммо Бобирга ҳавф туғдириб турарди. Бобир ҳаётидаги энг катта жанг 1527 йил 16 мартда Агранинг ғарб томонида бўлди. Панипатдаги жангдан анча оғир бўлган бу жангда ҳам Бобирнинг қўли баланд келди. Бу ғалабадан сўнг унинг мавқеи бутун Ҳиндистон территориясида қарор топди. У фарзандлари билан сарой аҳлига забт этилган ерларни тақсимлаб берди. Иккинчи ўғли Аскаррийга Бенгалини, Ҳумоюнга эса, узоқ Бадахшон ўлкасини топширди.

Бобир исбатан ёш бўлишига қарамай, тез-тез касалликка чалинадиган бўлиб қолди. Бундан хабардор бўлган Ҳумоюн 1529 йилда Бадахшондан Аграга қайтиб келди. Саройдагилар Бобир вафотидан сўнг унинг қариндошларидан бирини тахтга чиқаршга махфий урнатган эдилар. Сарой аҳли Ҳумоюннинг салтанатни бошқара олишига нишонсизлик билдиришди. Лекин Бобир ўз тахтини тўнғич ўғлига топширди. Бобир ўлими олдидан Ҳумоюнга васият қилиб, укаларига зарар етказмасликни таъинлади.

Бобир қолдирган салтанат катта бўлса-да, мустаҳкам эмас эди. Бобир Ҳиндистонда тўрт йил ҳукмронлик қилди. У Ҳиндистонни бир томондан қурол кучи билан, иккинчи томондан ўзи орттирган обрў орқали ушлаб турди. Чунки у иккита таниқли подшоҳни енгган эди.

ҲУМОЮН

Гарчи Ҳумоюн бошқа шахзодалар ичда энг марди бўлса ҳам, кўпинча узоқни ўйлаб иш қилмас эди. Унинг бир айби шу эдики, бирор ғалабага эришса, ойлаб май ичиб, қорадори еб, байрам қилар эди. Қолаверса, ўта иримчи эди. Ҳеч қачон уйига ёки маҷитга чап оёғи билан қадам қўймасди. Мабодо атрофдагилар шундай қилса, уларни орқага қайтариб, қайтадан «ўнг оёқлаб» кийритар эди.

Ҳумоюн тахтага ўтириши билан саройдаги ишларни янгича тартибда ташкил этди. Жамоат ташкилотларини тўрт қисмга ажратди: ер бўлими, сув бўлими, олов бўлими ва ҳаво бўлими. Ер бўлими қишлоқ хўжалиги ва бинокорлик билан шугулланиши лозим эди. Сув бўлими эриқлар ва май сақланадиган жойлар билан, олов бўлими ҳарбий масалалар билан, ҳаво бўлими кийим-кечак, озиқ-овқат каби майда-чуйда ишлар билан шугулланар эди.

Ҳафтанинг ҳар бир кунини сайёраларнинг бирига бағишланган бўлиб, ўша кунини нима қилиниши олдиндан мўлжаллаб қўйиларди. Ҳумоюн кийган кийим ранги ҳам, кўнининг қайси сайёрага бағишланганига боғлиқ эди. Масалан, яшанба кунини давлатни сариқ либос кийиб бошқарарди. Душанба кунини яшил кийим кийарди. Бу унинг кайфияти яхшилигини кўрсатарди, демак, унинг дам олаётган кунини эди. Сешанба давлат ва сарой учун энг оғир кун ҳисобланарди. Сешанба — Миррих кунини Ҳумоюн қизил либос кийар ва гуноҳкорларни мажозлаш маросимини да қатнашарди.

Ҳумоюннинг темурийларга хос катта ва жиддий режалари йўқ эмас эди. 1533 йилда у Деҳлида «Дин паноҳ» деб аталган янги шаҳар барпо этишга киришди. Бу Ҳиндистонда истиқомат қиладиган жамияти мусулмон зиёлиларининг маданий маркази бўлиши лозим эди. Самарқанд ва Ҳирот аънакаларига уйғун тарзда бошланган бу хайрли иш ниҳоятга етказилмади. «Дин паноҳ»нинг бизгача сақланиб қолган қисми Деҳлидаги баланд деворлар бўлиб, у «Пурана Кила» («Эски қалъа») деб юритилади.

Ҳумоюн салтанатига беш йил давомида жануби-ғарбдан Гужарот вилоятининг хони Султон Баҳодир ва шарқдан Бихар вилоятининг хони — Шерхон доимий хавф солиш турди. 1535 йилда Ҳумоюн Султон Баҳодирга қарши уруш эълон қилди ва уни осонгина енгиб, океан томон чекиншига мажбур этди. Бу пайтда Португалия кўшинлари Дию оролинини ишғол қилмоқда эди. Султон Баҳодир португалияликлар ҳузуридан паноҳ топди. Ҳумоюн ўз одати бўйича бу ғалабани тўй-томошалар билан нишонлаётган бир

пайтда Шерхон Шарқда Ҳумоюнга қарши уруш тараддудини тезлаштириб юборди. Бундан хабар топган Ҳумоюн Аграга қайтишга мажбур бўлди. Султон Баҳодир эса, тезда ўз ерларини қайтадан ишғол қилди. Кўп вақт ўтмай Португалия элчиси билан Султон Баҳодир орасида учрашув бўлди. Учрашув пайтида ўртада жанжал чиқди. Натижанда Султон Баҳодир ўлдирилди, унинг ерлари португалияликлар қўлида қолди.

Ҳумоюннинг асосий вазиғаси Бенгал вилоятининг Шерхон томонидан босиб олиншига йўл қўймаслик эди. Бенгал забт этилса, Ҳумоюннинг душманлари ҳам иқтисодий, ҳам ҳарбий нуқтаи назардан кучайиб кетиши мўқарар эди. Шу ниятда у 1537 йили укалари Аскаррий ва Ҳиндол билан қайиқда Жалма дарёсидан Гангага ўтиб, Бенгал томон йўл олди. Лекин Ганга дарёси соҳилидаги Чунар қалъасида олти ой ушланиб қолди. Чунки бу жойда Шерхоннинг ўғли жойлашиб олган эди. Ҳумоюн уни енгмасдан олга юролмаслигини яхши биларди, бу қалъа унга доимо хавф солиб туриши аниқ эди. Қалъани олиб, укаси Ҳиндолни вақтинча у ерда қолдиргач, Бенгал пойтахти Гаурга етиб келди. Аммо шаҳар Шерхон томонидан шип-шийдон қилиб талаб кетилган эди...

Ун тўққиз яшар Ҳиндол акасига сотқинлик қилди, у қалъани Ҳумоюсиз ташлаб, Аграга қайтиб борди ва ўзини хон деб эълон қилди. Бундан воқиф бўлган Ҳумоюн укасига чопар юбориб, бу фикридан қайтишни талаб қилди. Лекин Ҳиндол элчини ўлдириб, ўз номига хутба ўқитди ва Деҳлига юриш бошлади. Ҳумоюннинг Панжобдаги укаси Комрон ҳам гўёки Ҳиндолни фикридан қайтариш ниятида Деҳлига юриш қилди, лекин аслида унинг ҳам нияти бузуқ эди. Ҳумоюн орқага қайтишга мажбур бўлди. Бу воқеалардан хабар топган Шерхон Банорас вилояти яқинидаги Чауза деган жойда Ҳумоюн кўшинини тор-мор келтирди. Кўп машаққатлардан кейин Ҳумоюн Аграга етиб келди. Ота вафотидан сўнг биринчи бор тўрт ака-ука бир жойда йиғилишди. Бобир дағи этилган жойда Ҳиндол қилмиши муҳокама қилинди. Ҳумоюн укасининг гуноҳидан ўтди.

Шерхон билан яна учрашув бўлишини, қаттиқ жангга тайёргарлик кўрилиши зарурлигини ака-укалар яхши биларди. Комронда ўн икки минг кишилик катта куч бор эди. У акасига мадад қўлини чўзса-да, Ҳумоюн иккиланиб, рад этди. Комрон Лаҳорга қайтиб кетди. Ҳумоюн ўзи тўплаган аскарлари билан 1540 йили 17 майда Шерхонга қарши жангга кирди. Енгилиб, укалари Ҳиндол ва Аскаррий билан Аграга қайтиб келди. У ердан оила аъзолари ва хазинани олиб ғарб томонга чекинди. Шерхон уларни таъқиб этиб, аввал Деҳлини, кейин Сирхинднинг эгаллади ва Ҳиндистонда янги Сур хонлиги сулоласи

Қалам аҳли учун бегона шаҳар билан танишув одатда китоб дўконларидан бошланади. Чет элга қилган сафарларимдан бирида мен ҳам кўча айланиб, бир китоб дўконига кириб қолдим. Бу чет мамлакатларда чоп этилган китоблар билан савдо қиладиган хусусий кишининг магазини экан.

Жавонларда жой етмаганлигидан столларга тахлаб қўйилган китоблар оралаб узоқ айландим. Ниҳоят, бир китоб диққатимни тортди. Инглиз тилидаги бу китоб машҳур ҳамюртимиз, шоир ва саркарда Бобир ҳамда унинг авлодлари ҳақидаги тарихий-биографик очерклар мажмуаси экан. Айниқса, мени китобдаги ўнлаб раиғли, ғаройиб миниатюралар мафтун этди. У ҳажман катта ва юксак полиграфик савияда чоп этилгани учун нархи ҳам анча баланд эди. Лекин барибир ундан кўнгил ўзолмадим. Харид қилдим.

Яқинда бу китобни инглиз тили бўйича мутахассис дўстларим билан синчиклаб қайта ўқидим. Китобда Бобир шахси ва Бобир авлоди ҳақида анчагина мароқли ҳикоялар учрайди. Биз, мажкур ҳикоялар «Ешлик» ўқувчиларига ҳам бирон янглик берар деган ниятда Тошкент Давлат чет тиллар педагогика институти доценти А. Ирисқулова билан уларнинг айримларини таржима қилдик.

Энди китоб муаллифи ҳақида бир неча сўз. Бамбер Гаскоин педагог ва журналист. У кўп йиллар давомида Этон, АҚШнинг Йель университетларида, Буюк Британия телевидениеси ва «Спектейтор» («Томошабини») журналида ишлаган. У «Ийгилик манчи аср драмалари», «Дунё театрлари» китобларининг муаллифидир. Китобдаги суратларни унинг турмуш ўртоғи Кристина олган. У форс тили бўйича мутахассис. Улар биргаликда кўпгина шарқ қўлёмаларини ўрганиб чиққанлар, Бобирийлар сулоласи билан боғлиқ жойларни бориб кўрганлар.

Н. МУҲАММАДИЕВ

бошланганлигини эълон қилди. Ҳумоюн унга элчи юбориб сулҳ таклиф қилди, лекин Шерхон таклифни рад этди. Бунинг устига Комрон ўз акасига сотқинлик қилиб, Шерхонга Панжобни берганлигини билдирди. Лекин Шерхон бу илтифотдан воз кечди. Ҳумоюнинг сафдошлари Комроннинг бу иши учун уни ўлдириб кераклигини айтишганда, Ҳумоюн отасининг васиятини эслаб, бунга йўл қўймади. Шу-шу, ака-укалар иккига бўлинди: бир онадан туғилган Комрон ва Аскарий жанубга кетишди. Ҳумоюн билан Ҳиндол Синдга жўнадилар, чунки Ҳиндолни Ҳумоюнинг онаси тарбиялаган эди. Синд ҳокими Ҳусайн Ҳумоюнга мадад беришга Шерхондан кўрқди. Бу ерда Ҳумоюн икки йилча яшади. Шу ерда у Ҳиндолнинг ўқитувчиси Шайх Али Акбарнинг қизи Ҳамидага уйланди. Ҳамидадан Агра бунёдкори Акбар дунёга келди. Бу никоҳдан ғазабланган Ҳиндол [баъзи олимларнинг фикрича, Ҳиндолнинг ҳам бу қизга кўнгли бўлган] акасини ташлаб, ўз аскарлари билан шимолга йўл олди. Ҳумоюн эса 1542 йили Марвар [ҳозирги Жодпур] рожасининг таклифига биноан, у ерга борди. Рожа Шерхонга қарши куч тўплаётган эди. Кўп сахро қийинчиликларини енгиб, Ҳумоюн бир тўда жангчилари ва ҳомиладор хотини билан, ниҳоят Марварга етиб келди. Ҳумоюни рожанинг ўзи кутиб олди. Рожа Синд ҳокими Ҳусайн билан уруш ҳолатида эди. Шунинг учун агар Ҳумоюн Ҳусайнга қарши юриш қилса, унга етти минг отлик аскар беришни ваъда қилди.

Ҳумоюн ўзининг янги шеригига суяниб Ҳусайнга қарши юриш бошлади, лекин ҳадеганда ғалаба қўлга киритилмади. Урушдан чарчаган Ҳусайн Ҳумоюнга икки минг арава дон ва уч юз туя бериб, урушни тўхтатишга муваффақ бўлди. Ҳумоюн 1543 йил 11 июлда Ҳинд дарёсини кечиб, шимолга йўл олди.

Бу вақтда Бобирнинг учинчи ўғли Ҳиндол эса, Комрон томонидан саройдан четлатилиб, ўзи қамоққа ташланганди. Унинг мулкини Аскарий ўз акасининг номидан бошқариб турарди. У ерга етай деганда, Ҳумоюн укаси Аскарий катта куч билан ўзини қўлга тушириш ниятида тайёрланиб турганини эшитди. Натижада шимолга боришдан воз кечиб, Эрон сари йўл олди. Йўл оғир бўлишини, банд қорли тоғлардан ўтиш кераклигини ўйлаб, Ҳумоюн ўзига яқин қирқ киши ва хотини Ҳамида билан йўлга чиқди, ўн тўрт ойлик Акбарни эса энагалар ва хизматкорларга ташлаб кетди. Аскарий акасини қувиб келганида Ҳумоюн кетиб қолган эди. Ҳумоюнинг хизматкори Жавҳар Акбарни амакисининг қўлига тутқазди. Аскарий эса Акбарни хотинига бериб, эҳтиёт қилиб тарбиялашни буюрди.

Оғир машаққатлардан сўнг 1544 йилда Ҳумоюн Эронга етиб келди. Эрон шоҳи Таҳмосп унинг истиқболига ўзининг яқин одамини чиқарди. Ҳумоюни сарой меҳмони сифатида кутиб олишиб, катта тақаллуфлар кўрсатишди, ҳаттоки кўчаларга сув селилиб супурилди.

Ҳумоюн бошқа темурийзодалар каби Эроннинг диққатга сазовор жойларини кўришга кўп вақт сарфлади. Уша даврнинг кўзга кўринган рассоми Бехзоод гарчи ўз мактабининг қирқ йил бурун Табризга кўчириб кетган бўлса-да, унинг мактабида таҳсил кўрган талабалар ҳамон бу ерда яшаб, ижод қилишар эди. Ҳумоюн шулардан иккитасини — Абдусамат ва Мирасид Алини учратиб уларни бўлажак саройига таклиф этди. Улар бу таклифни қабул қилишди. Кейинчалик Ҳумоюнинг ўзи ва ўғли Акбар рассомлардан сабоқ олишди. Бу икки рассом бошчилигида қатор кўнд санъат усталари етишиб чиқдилар. Ҳиндистонда ўзига хос миниатюра мактаби вужудга келди.

Ҳумоюн ва унинг ҳамроҳлари кейин Машҳадга ўтишди, у ерда қирқ кун меҳмон бўлишди ва ниҳоят, июль ойида Шоҳ Таҳмоспнинг ёзги саройига қайтиб келиб, у ерда Шоҳ билан учрашдилар. Меҳмонлар шарафига уюштирилган зиёфатда икки улуг зот бир-бирига қимматбахо буюмлар инъом этишди. Ҳумоюн мезбонга ўша Кўхи нурни тақдим этди. Тарихчи Абул Фазлнинг ёзишича бу гавҳарнинг қиммати Ҳумоюнинг Эронда бўлишига сарф қилинган харажатдан тўрт баробар ортиқ эди.

Узаро шу қадар тақаллуфларга қарамай икки томон орасида келишмовчиликлар ҳам бор эди. Таҳмосп отаси Исмоил сингарни шиа мазҳабининг ашаддий ҳимоятчиси эди. У Ҳумоюни ҳам бу мазҳабни қабул қилишга ундайди. Ҳумоюнинг ўзи сунний, хотини Ҳамида ва Ҳумоюнинг Эрондаги элчиси Байрамхон шиа эдилар. Ҳумоюн шароитни ҳисобга олиб мазҳабни қабул қилди. Бундан ғазабланган Комрон Эрон шоҳидан хиёнаткор акаси Ҳумоюни тўтиб беришни илтимос қилди. Лекин шоҳнинг севили синглиси Салтанат Ҳумоюнинг тарафини олди. Натижада Таҳмосп Ҳумоюнинг Комронга қарши курашида кўмаклашмоққа сўз берди. Бунинг эвазига Ҳумоюн шимолий вилоятни қўлга киритгач, уни шоҳга инъом қилиши даркор эди. Хайрлашув олдидан шоҳ Ҳумоюни уч юзта чодир ўрнатилган катта зиёфатга таклиф қилди ва у ерда ўн икки минг отлик жангчи то уруш тугагунча унинг ихтиёрида эканини айтди. Шоҳ ўзининг балоғатга етмаган фарзанди Муродни Ҳумоюнга қўшиб, шимолдаги шаҳар олингач, уни ана шу шаҳарга ҳоким қилиб тайинлашни ҳам келишиб қўйди.

Ҳумоюн тўғри шимолга бормай, Эроннинг шарқий қисмига юриб, Каспий денгизини томоша қилди ва шундан сўнг, 1545 йилнинг февралда мақсад сари юриш бошлади. Аскарий томонидан бошқарилаётган шаҳар 1545 йилнинг 3 сентябрида таслим бўлди ва ваъдага биноан Эрон шоҳига топширилди. Лекин кўп ўтмай Мурод тўсатдан вафот этди. Буни эшитган Ҳумоюн вақтни бой бермасдан орқасига қайтди ва шаҳарни эронликлардан осонгина қайтариб олди. Шундан сўнг у жанубга юриш қилди. Комроннинг ўта қаттиққўлликдан тўйган сарой аҳли ва жангчилар аста-секин Ҳумоюн томонга қочиб ўта бошладилар. Аҳволи танглигини сезган Комрон бу ерни ташлаб қочди. 1545 йилнинг ноябрида шаҳар ишғол қилинди. Ҳумоюн хотини Ҳамида ва уч яшар ўғли Акбар билан учрашди. Абул Фазлнинг ёзишича, Акбар ёшлиғидаёқ жуда чапдаст ва элчил бўлган. У уч ёшлидаёқ Комроннинг ўзидан катта ўғли Иброҳим Мирза билан кураш тушиб, уни кўтариб олиб ерга улоқтирар экан.

Комрон билан Ҳумоюн ўртасидаги кураш саккиз йил давом этди. Бу курашнинг чўзилиб кетишига Ҳумоюнинг ўзи сабабчи бўлди. Чунки у ўз одамини кўра бирор жойни босиб олганидан кейин, уни муҳофаза қилиш учун етарли куч ташлаб кетмасди. Натижада бу шаҳар икки марта қўлдан-қўлга ўтди. Халқ Ҳумоюн томонида эди. Давр уламолари ҳам Ҳумоюни қўллаб-қувватлар эдилар, чунки Ҳумоюн уларнинг насихати ва маслаҳатлари билан иш кўрар эди. Гарчи Ҳумоюн укаларидан бир неча бор душманлик кўрган бўлса ҳам, уларга ёмонлик қилгиси келмасди.

Акасининг муваффақиятли юришини кўрган Ҳиндол, яна унинг ёнига қайтди ва жангларнинг бирида 1551 йилда ҳалок бўлди. Аскарийни аввал замиридан қилишди, кейин Маккага ҳажга жўнатишди. У сафар давомида Дамашқ яқинида вафот этди.

Комрон Ҳумоюнинг ишончини оқламади. Сарой аҳли унинг қатл қилинишини талаб этганида ҳам Ҳумоюн розилик бермади. Лекин шунга қарамай Комрон яна сотқинлик йўлига ўтиб, Ҳиндистон шоҳи Исмоил билан тил бириктирди ва Ҳумоюнга қарши фитна уюштирмоқчи бўлди. Аммо мақсадига етолмади. Исломош бир минг रुपий ёрдам бера олишини айтди. Бу эса, Ҳумоюнга қарши урушмоқ учун етарли эмас эди. Шундан сўнг у Панжоб Султони Одам Гаиккар қошига борди. Одам Гаиккар уни тўтиб, Ҳумоюнга топширди. Ҳумоюн бу гал уни кечирмади, сотқин укасини аёвсиз жазолатди. Сўнг унга маблағ ажратилиб, Маккага жўнатдилар. Комрон ҳажга бориб, 1557 йилда Арабистонда вафот этди.

Ҳиндистон подшоҳи Исмолош вафот этиб, салтанат тезда парчаланиб кетди. Чунки тахтга уч давогар бор эди. Улар бир-бирлари билан чиқишмасдан, ўзаро тез-тез жанжал қилиб туришарди. Бу вазиятни кўрган нозикфаҳм Ҳумоюн бирон қаршилликсиз Ҳиндистонни қайта босиб олди ва отасининг тахтини тиклади. Ҳумоюнинг қолган умри тинчликда ўтди. Бу даврда кўп чет эллик меҳмонлар Деҳлида бўлиб, у ерда рўй берган воқеа ва

Бу вақтда Хуррам йигирма тўрт ёшда бўлиб, ҳар томонлама етук давлат арбоби сифатида шаклланган эди. У салтанат душманларини тез кунда тор-мор қилиб, отаси Жаҳонгир олдига катта бойлик билан қайтиб келди. Жаҳонгир ўз тахтидан тушиб, ўғлининг бошидан қимматбаҳо тошлар ва олтин сочди ҳамда шу вақтдан бошлаб Хуррамни Шоҳ Жаҳон деб аташларини маълум қилди.

Шоҳ Жаҳон тахтга ўтириш вақтида ўз акаси Хисравни ва бир нечта жиянларини қатл қилишни буюрди. Бу вазифани унинг қайнотаси Асафхон амалга оширди. Лекин Шоҳ Жаҳоннинг тинчлиги кўпга чўзилмади. Бир йилдан кейин Деккан вилоятида яна исён бошланди. Шоҳ Жаҳон исённи бостириш мақсадида жанубга йўл олди. У тезда Аҳмеднагар ва Бижапурдаги жанжалларини тинчитди. 1631 йилнинг 7 июлида сафарда бирга юрган севикли хотини Мумтоз Маҳал ўн тўртинчи фарзандини туғабётганда вафот этди.

Айтишларига қараганда, Мумтоз Маҳал давлат ишларида Шоҳ Жаҳоннинг яқин маслакдоши эди. Давлат муҳри ҳам Мумтоз Маҳал ихтиёрида эди. Шоҳ Жаҳон унинг ўлиmidан кейин икки йил мотам тутди. Ҳамма ишларини ўғилларига топшириб, ўзи Аграда, Деҳли ва Лаҳорда сев-

ган иши — меъморчилик билан шуғулланди. Шоҳ Жаҳон Мумтоз Маҳалнинг хотирасини абадийлаштириш учун унга умрбод сақланадиган ёдгорлик қуришга киришди. Унинг номини «Тож-Маҳал» деб атади. [Бу Мумтоз Маҳал номининг оғзаки нутқдаги қисқартирилган шаклидир].

Ҳозирги пайтда Тож-Маҳал лойиҳасининг ким томонидан чизилгани жумбоқ. Баъзи маълумотларга қараганда унинг лойиҳасини венециялик Веронео яратган. Бошқаларнинг фикрича, бу ҳашаматли бинонинг муаллифи лаҳорлик Устод Аҳмаддир. Бу ёдгорлик турки Устод Исо Афанди томонидан бунёд этилган, деган гаплар ҳам бор. Лекин кўпчиликнинг фикрича, бу бино бир кишининг ижоди бўлмай, кўпчилик томонидан яратилгандир. Тож-Маҳал темурийлар томонидан яратилган барча биноларнинг мантиқий синтези ва якунидир. Бу бинода темурийларнинг қадами етган Урта Осиё, Эрон, Бенгалия, Ҳиндистон меъморчилигининг энг ноёб жиҳатлари муҷассамлашган. Қурилиш 1632 йилда бошланиб, унинг асосий қисми 1643 йилда битказилган. Яна ўн йилдан кейин бу ноёб ёдгорлик, бугунги гўзал ва фусункор қиёфасини олган.

Кураш.

У. АҲМЕДОВА фотоси

ҚИЛИЧ
НУРМУҲАМЕДОВ

Сизга бўлмайди

аҳарда яшаётганимга шунча йил бўляпти-ю, бир марта тўрхалта кўтариб, бозорнинг эшигидан ўтган эмасман. Бозор-ўчар тиним билмас янгангиздан ортмасди. Тасодифан қарангки, хонимнинг товлари қочдию, ноилож биринчи марта харидор бўлиб қолдик. Дарвозадан кириб, аввало тўғри гўшт дўконига қараб юрдим. Қатор қилиб осиб қўйилган гўшт бўлаклари орасидан ёшгина, бақалоқ бир йигит ишшайиб турарди.

— Ассалому алайкум, дўхтир ака, чарчамайгина шифоталабларнинг ҳожатини чиқариб юрибсизми?

Бақалоқни танимадим, лекин у танибди, собиқ беморлардан бўлса керак-да, деб кўйдим.

— Шу, гўштга келувдик. Икки кило тортинг-чи.

— Узингизгами?— деди йигит секин, сўнг атрофига аланглаб пичирлади,— Сизга бўлмайди...

— Нега? Ахир қўй гўшти эмасми бу?

— Тўғри,— кулимсиради қассоб,— қўй гўшти, деб ёзганмизу... лекин асли эчкиники. Сиз олманг.

Ижирғаниб нари кетдим. «Пишиқчилик бўлса, гўшдан кўра қовун-тарвуз олақолай, болалар талашиб ер», деб очиқ майдон томон юрдим. Қовун-тарвуз деганингиз тоғтоғ. Энди бир уюм олдиға борувдим, пешонасига қийиқ танғиган новча киши пешвоз чиқди:

— Қани, қани, Соҳибжон! Бисмилло!— деди у икки қўллаб кўришаркан,— омонликми, укажоним? Бардамгина юрибсизми одамларнинг дуосини олиб?

Қовунфурушни танимадим. Ким бўлди экан у?

— Танимадингиз-а, бурноғи йили кенжатоини апрасса қилувдингиз-ку, Туробжонни? Энди эсингизга тушдими?

Барибир эсимга тушмади. Ким кўп — собиқ беморим кўп. Қайси бирини ёдингда тутасан.

— Қалай, Туробжон яхши юрибдими?— дедим кўнглиг учун. Қовунфуруш амаки хурсанд бўлди.

— Туробжон зўр! Девдай йигит бўлган. Бу йил ўнинчига боради. Сиздан миннатдормиз, дўхтиржон. Раҳмат, қўлингиз дард кўрмасин... Хўш, келинг, Соҳибжон?

— Шу, бир-иккита қовун-тарвуз олгани...

— Кимга? Узингизгами?

— Ҳа, болаларга. Еки сиз ҳам боягидан қўшганмисиз?

— Ҳа, қўшганмиз дўхтир, яширадиган ери йўқ, анча қўшганмиз, шунинг учун...

Расми М. УНГАРОВ чизган

— Менга бўлмайди, тўғрими?
 — Улманг! Сиздай азиз укажонимизга ёмонликни раво кўрмаймиз-да.

Ҳафсалам пир бўлиб, нари кетдим. Эллик қадамча ерда асал, қаймоқ сотиладиган бозорча бор экан. Каттакичик, оқ-сарик шашчалар териб қўйилган пештахта ёнига бориб туриб қолдим. «Қовун бўлмаса, асал ер болалар, ке, икки банка асал олақолай». Бир четдан тушиб, бол савдо қила бошладим. Қарасам, бошига оқ қалпоқ кийган ориқ, ўрта яшар киши кўзимга иссиқ кўринди. Уни танидим. Жоникул ака. Ҳар сафар «вой ошқозоним»лаб касалхонага ётар, эртага операция, деган куни қўрқиб, қочиб кетарди.

— Ассалому алайкум, Жоникул ака?
 — Э, дўхтир йигит! Қани, қани, келсинлар! Бахай!
 — Озгина асал ахтариб...

Жоникул ака бармоғини илмоқ қилиб, имлади. Энгашдим.

— Сизга бўлмайди бу, Соҳибжон. Биз ҳам ҳалигидан жиндай қўшганмиз,— деди шивирлаб.

— Нимадан?— дедим мен ҳам пичирлаб,— селитраданми?

— Э, жинни бўлибманми, дўхтир! Килоси етмиш саккиз тийинлик бору, ўшандан қўшганмиз. Эртага келинг, сизга ўзим икки кило тозасидан топиб берай. Келасизми? Индамай терс бурилиб кетдим.

Қаймоқ растасига ўтдим. У ерда ҳам икки танишим учради. Қаймоқ ололмадим. «Тирикчилик» деб, кефирдан қўшган эканлар. Хуллас, икки соатча юриб, бошим зирқираб, тўрхалтамни ғижимлаб уйга кириб бордим. Келинингиз қуруқ қўлимга қарадио, кулди:

— Сизга бозор қилиш бўлмас экан. Майли, эртага ўзим чиқаман. Ҳамма нарсани кўтариб кираман.

Шу-шу бозор-ўчар тагин келинингизнинг ихтиёрига ўтди. Энди уйда мева-чеванинг барча хили муҳайё. Болалар мазага қилиб тушириб ётишибди. Ишқилиб, улар ҳалигидақасидан бўлмасин...

АБДУСАМАТ
 АБДУЛҲАҚОВ

ТАНИМАДИ...

— Бу қанақа интизомсизлик! Соат неччи бўлди? Энди келдингизми? Қаёқда юрибсиз шу маҳалга? Ёки гафлат босиб ухлаб ётдингизми?

— Эрталаб келгандим. Йўқ экансиз.

— Эрталаб? Қаёқда эканман, йўқ бўлиб! Эхтимол бошқармага боргандирман, балки... Хўш, келганингизда соат неччи эди?

— Тўққиз ярим...

— Ана! Яна уялмасдан тўққиз ярим деб ўтирибсиз. Унтаси кам тўққизда шу ерда бўлишингиз керак эди. Мукофотдан маҳрум қиламан сизни. Боринг, ишингиз билан шуғулланинг.

— Кечирасиз, мен...

— Ҳеч қанақа кечирим йўқ. Мен бундай интизомсизликка йўл қўёлмайман. Виждоним йўл қўёлмайди. Билдингизми?

— Ахир мен энди ишга кирмоқчи эдим.

— Нима?! Ҳали ишга кирмасдан туриб шунақа интизомсизлик қиляпсизми? Боринг, боринг, бошимни қотирманг!

— Турақолинг, дадаси, ишга кеч қоляпсиз, қолганини ишхонада ухларсиз!!!

Расми Б. ТОЖИЕВ чизган

Қувноқ Қитмирнинг ён дафтаридан

1. Озиб-ёзиб бир ёздию, озиб-тўзиб кетди.
2. Воқеий ҳикоя дейишади, новоқеий ҳикоя ҳам бўладими?
3. Унинг асарини куя еб қўйди.
4. Топишмоқ: ўзи бир танга, ташвиши минг танга. (Жавоби: авторнинг биринчи китоби.)
5. Танқидчи бора-бора бола-чақасига ҳам танқидий кўз билан қарайдиган бўлиб қолди. Бир куни кичик ўғлига қараб туриб: «Сенинг юзингда композицион тарқоқлик мавжуд» деди.
6. У осмонга қараб ётиб ўз асарларига гонорар тўланмайдиган даврларни орзу қиларди...
7. У ўз асарларини фарзандим, дерди. Афсуски, унинг кейинги асари ичкилик таъсирида кўр туғилди.

АВТОРЛАРИМИЗ

Асад ДИЛМУРОДОВ. Самарқанд областининг Ургут районида туғилган. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети журналистика факультетининг сиртки бўлимини тамомлаган. «Бир парча осмон», «Сирли зина» китобларининг муаллифи. «Совет Ўзбекистони» газетасининг Самарқанд области бўйича мухбири бўлиб ишлайди.

Улмас ЖАМОЛ. 1935 йили Самарқанд областининг Ургут районида туғилган. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси. «Меҳр чашмаси», «Қалбимга қулоқ солсам», «Уфқ чорлайди», «Кўёш васфи» каби шеърлий тўпламлар муаллифи. «Совет Тожикистони» газетаси редакциясида ишлайди.

Камчибек КЕНЖА. 1946 йили Андижон областида туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини 1969

йили тамомлаган. «Соғинч», «Яшил боғ» номи шеърлар ва ҳикоялар тўпламларининг муаллифи.

Искандар РАҲМОНОВ. 1937 йилда туғилган. Медицина хизмати подполковниги, СССР соғлиқни сақлаш аълочиси, «Меҳрибонлар» қиссаси чоп этилган. Шунингдек ҳарбий-ватанпарварлик мавзуларидаги қатор ҳикоялар муаллифи.

Ҳозир у Тошкент врачлар ма-лакасини ошириш институтида хизмат қилади.

Қодиржон СОБИРОВ. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетини тугатган. СССР Журналистлар союзининг аъзоси.

Тўғон ТУХТАМОВ. Уйғур адаби. Олмаота шаҳрида яшаб ижод қилади. Кўплаб насрий асарлари босилиб чиққан.

АВТОРЛАРИМИЗ

— Яна уч-тўртта сигарет чексам, иш вақти ҳам тугаркан.

Расмин Б. ТОЖИЕВ чизган

«Ешлик» («Молодость») — ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал

На узбекском языке

Орган Союза писателей
Узбекской ССР

Рассом: Ҳ. СОЛИХОВ

Техник редактор: В. УРУСОВА

Корректор: М. НАБИЕВА

Адресимиз: 700000. Тошкент — П.
Ленин кўчаси, 41.

ТЕЛЕФОНЛАР:

Бош редактор ўринбосари —
32-54-73

Масъул секретарь — 32-56-27

Проза бўлими — 32-57-34

Шеърлийт, адабий танқид ва
санъат бўлими — 32-56-41

Ижтимоий-сиёсий бўлим — 32-54-73

Редакция ҳажми 12 босма листдан
ортиқ роман ва 8 босма листдан
зиёд қиссалар қўлёзмасини қабул
қилмайди. Бир босма листгача
бўлган асарлар авторларига
қайтарилмайди. Редакция ўз тавсия-
сига кўра амалга оширилган таржимв
асарлар - қўлёзмаларининггина қабул
қилади. Журналдан кўчириб
босилганда «Ешлик»дан олинди» деб
изоҳланиши шарт

Босмахонага туширилди 23.03.83 й.
Босишга рухсат берилди 22.04.83 й.
Офсет босма усулида чоп этилди.
Р — 01929. Қоғоз формати 84×108^{1/16}.
Қоғоз ҳажми — 5,25 лист
Шартли босма листи — 8,82
Наширёт ҳисоб листи 12,5.
Тиражи 88733 нусха
Буюртма № 415. Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қи-
зил Байроқ ордени босмахонаси.
Тошкент. 700029. «Правда Востока»
кўчаси, 26.

«Ешлик» № 5, 1983.
«Еш гвардия» нашриёти.